

Man skal være sej...

- En undersøgelse af kvinders arbejdsliv i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Annette Bilfeldt

Ph.D. afhandling, Roskilde Universitetscenter 1997/revideret udg. 2003.

Indholdsfortegnelse.

FORORD.	6
<i>"MAN SKAL VÆRE SEJ".</i>	6
KAPITEL 1. INDLEDNING.	7
ARBEJDETS SUBJEKTIVE BETYDNING OG KØN.	7
MODSÆTNINGSFORHØDET MELLEM ARBEJDSLIV OG FAMILIELIV.	8
KVINDER I NÆRINGS- OG NYDELSESIKKEHEDENS MONOTONE JOB.	9
KAPITEL 2. PROBLEMSTILLING.	11
OVERSIGT OVER FREMSTILLINGEN .	12
KAPITEL 3. TEORIER OM KVINDERS HVERDAGSLIV OG ARBEJDSLIV.	14
DEL 1. KVINDERS HVERDAGSLIV OG ARBEJDSLIV I LIVSFORMSANALYSEN.	14
LIVSFORMER OG SAMFUNDSSTRUKTURER.	15
PRODUKTIONSMÅDER OG LIVSFORMER.	15
IDEOLOGIEN I LIVSFORMSANALYSEN.	16
LØNARBEJDET I LIVSFORMSANALYSEN.	16
HARMONI OG SAMEKSISTENS.	19
FAMILIE OG LØNARBEJDE I LIVSFORMSANALYSEN.	20
KVINDER I LØNARBEJDERLIVSFORMEN BETRAGTET SOM HUSMØDRE.	21
DEN KVINDelige LØNARBEJDER.	24
LØNARBEJDE OG LIVSFORM.	25
DEL 2. KVINDERS ARBEJDSORIENTERING I INDUSTRIEN I EN KRITISK TEORETISK BELYSNING.	28
MODSÆTNINGER I HVERDAGEN.	30
EN MODSÆTNINGSFYLDT ORIENTERING MOD INDUSTRIARBEJDET.	31
DOBBELTE KRAV TIL KVINDERNE.	34
OMSORG OG HUSARBEJDE I FAMILIESFÆREN.	35
FAMILIESFÆREN - ET MODSÆTNINGSFYLDT ARBEJDSOMRÅDE.	38
HUSARBEJDET	38
VEKSLEREN MELLEM TIDSSTRUKTURER.	39
ARBEJDSDELING OG FORHANDLING I FAMILIESFÆREN.	41
KAPITEL 4. TEORIER OM KØNSSEGREGATION AF ARBEJDSMARKEDET.	44
KØNSSPECIFIK JOBREKRUTTERING.	49
KØNSMÆRKNING AF ARBEJDSFUNKTIONER.	50

KAPITEL 5. KVINDERS ARBEJDS- OG BESKÆFTIGELSESFORHOLD I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN SAMMENLIGNET MED MÆNDS – KVANTITATIVT BELYST. **54**

HVOR ER KVINDERNE - OG TIL SAMMENLIGNING MÆNDENE - BESKÆFTIGET I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN?	57
VARIERET KØNSFORDELING BLANDT UFAGLÆRTE I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN.	58
HØJ PROCENTDEL AF LEDIGHEDSBERØRTE KVINDER I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN.	61
USTABILE VILKÅR FOR KVINDER OG STABILE VILKÅR FOR MÆND. - NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN SAMMENLIGNET MED DEN ØVRIGE INDUSTRI.	62
KØNSSEGRERET BUFFERLEDIGHED I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN SAMMENLIGNET MED DEN ØVRIGE INDUSTRI.	64
HYR OG FYRVILKÅR PRIMÆRT FOR KVINDER.	66
KØNSSEGRERET LEDIGHED I DEN ØVRIGE INDUSTRI.	67
ARBEJDSPLADSANCIENNITET I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN.	68
KØNSSEGREDEDE VILKÅR I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN.	70
NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN - EN HETEROGEN BRANCHE.	70
KVINDER OG MÆND UDFØRER FORSKELLIGT ARBEJDE I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN.	71
HVORDAN BESKRIVER KVINDER I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN SELV DERES ARBEJDSFORHOLD?	71
FLERE END TO TREDJEDELE AF KVINDERNE ARBEJDER UNDER TIDSPRES:	72
TO TREDJEDELE AF KVINDERNE HAR IKKE SELVBESTEMMELSE:	72
TO TREDJEDELE AF KVINDERNE HAR ARBEJDSMILJØPROBLEMER.	72
ET HØJT BELASTNINGSNIVEAU.	73
ÆNDRINGER AF KØNSOPDELINGEN I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN?	74
DELKONKLUSION: KVINDER I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRI.	77

INDUSTRIARBEJDERKVINDERS ARBEJDSLIV OG HVERDAGSLIV. **80**

KAPITEL 6. INDUSTRIARBEJDERKVINDERS HVERDAGSLIV OG ARBEJDSLIV – KVALITATIVT BELYST. **81**

DEL 1. FEM UFAGLÆRTE KVINDER I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN - EN PRÆSENTATION. **81**

“FABRIKSARBEJDER SKULLE JEG IKKE VÆRE...” 81

DEL 2. FAMILIELIV OG INDUSTRIARBEJDE. **84**

“JEG STÅR OP KVART OVER FEM.” DAGLIGDAGENS TIDSSTRUKTUR VED DAGARBEJDE. 84

“SÅ MÅ JEG LUKKE DØREN TIL SOVEVÆRELSET, OG SÅ LADE MASKINEN KØRE...”

DAGLIGDAGENS TIDSSTRUKTUR VED NATARBEJDE. 86

“VI HAR IKKE NOGEN FASTE SPISETIDER” 88

DAGLIGDAGENS TIDSSTRUKTUR VED SKIFTENDE ARBEJDSSTIDER.	88
“JEG SPISER HELLER IKKE RIGTIG NOGET..”	89
DAGLIGDAGENS TIDSSTRUKTUR VED SKIFTEHOLD.	89
“ALTSÅ MAN HAR JO “STJÅLET” NOGET TID ...”	90
STRATEGIER OVERFOR MODSÆTNINGER MELLEM FAMILIESFÆRE OG INDUSTRIARBEJDE.	90
“NATARBEJDE, NEJ, DET SPLITTER FAMILIELIVET AD.”	94
ULØSELIGE MODSÆTNINGER MELLEM ARBEJDSLIV OG FAMILIELIV.	94
“MOR VIL HELLERE END GERNE HJÆLPE DIG, MEN VI SKAL HAVE MAD PÅ BORDET...”	
KONFLIKTER MELLEM HUSARBEJDE OG OMSORGSARBEJDE.	97
“JEG KOMMER HALVTRÆT HJEM FRA ARBEJDE (...) OG BLIVER NÆSTEN UVENNER MED DEM, INDEN DE KOMMER UD AD DØREN” INDUSTRIARBEJDETS TIDSSTRUKTUR ER BESTEMMENDE.	98
“VI MÅ HAVE FÆLLES OPLEVELSER MED BØRNENE...” OMSORG FOR STØRRE BØRN.	99
“DET KAN HAN JO GODT LIDE SÅ KAN HAN BARE HYGGE SIG MED AVISEN...”	
KØNSARBEJDSDELING I HJEMMET.	100
“...DET ER MIN VASKEMASKINE. DEN FÅR HAN IKKE LOV AT RØRE” KØNSFORDELING AF HUS- OMSORGSARBEJDET TIL FORHANDLING.	101
INDIVIDUEL LØSNING I FAMILIESFÆREN PÅ GENERELLE MODSÆTNINGER MELLEM LØNARBEJDE OG ARBEJDE I FAMILIESFÆREN?	102
“DER ER MANGE TING, MAN GODT VILLE...” GODE LØNARBEJDERE PÅ FAMILIELIVETS BEKOSTNING?	102
DELKONKLUSION: HVORDAN RAMMESÆTTER INDUSTRIARBEJDET KVINDERNES HVERDAGSLIV OG DERES VARETAGELSE AF FAMILIELIVETS KRAV OG HVORDAN PÅVIRKES KVINDERNE SOM LØNARBEJDERE AF VARETAGELSEN AF FAMILIELIVETS KRAV?	104
<u>DEL 3. INDUSTRIARBEJDET – ARBEJDSVILKÅR OG SUBJEKTIV ORIENTERING I ARBEJDET.</u>	106
“DU KOMMER PÅ DIT ARBEJDE, DU TRYKKER PÅ EN KNAP...” ARBEJDSDAGENS BEGYNDELSE.	106
“SÅ ER VAFLEN KLAR...” OVERBLIK OVER EGET ARBEJDE I FORHOLD TIL DEN SAMLEDE ARBEJDSPROCES.	107
“DU KAN IKKE ELSKE DET...” ARBEJDE PÅ GODT OG ONDT.	108
NEDSLIDNINGSRISIKO - EN FAKTOR I KVINDERNES ARBEJDSLIV.	108
ET FORKORTET ARBEJDSLIVSPERSPEKTIV.	108
MAN SKAL VÆRE SEJ FOR AT VÆRE DERNEDE...” ET ARBEJDE MED FYSISKE OMKOSTNINGER.	110
“NEJ, NEJ DER SKAL ARBEJDES...” NEDSLIDNING PÅ EGET ANSVAR.	112
“SÅ TAGER JEG EN KAGE INDIMELLEM”	114
FROKOST PÅ TO GANGE ET KVARTER.	114
“DU KAN IKKE BARE SIGE “NU HOLDER VI PAUSE!””	115
TIDSSTRUKTURERING AF ARBEJDET.	115
“HALLO, VI HAR IKKE HOLDT PAUSE ENDNU!”	116
AT TILFØRE TIDSSTRUKTUREN RATIONALITET.	116
“NÅR EN KAGE IKKE LÆNGERE ER EN KAGE...”	118
AT GÅ PÅ KOMPROMIS MED EGNE RATIONALITETSKRAV.	118
“HVIS DE SKRUEDE FARTEN LIDT NED.” LEDELSESANSVAR PÅ GULVNIVEAU.	121
“DER ER ALTID NOGEN, DE KAN RINGE EFTER. “ BUFFERARBEJDSKRAFT KRÆVER SAMARBEJDSSEVNER HOS DE “FASTE”.	122
“DET SKAL BARE KØRE HELE TIDEN (...) MEN DER SKAL DA OGSÅ VÆRE LIDT MENNESKELIGT LIV.” DE KOLLEGLIALE RELATIONERS BETYDNING.	125
“DET ER JO IKKE FOR SJOV AT MASKINEN STOPPER.”	126
AT INSISERE PÅ SAMARBEJDE.	126
SAMARBEJDE - EN FORUDSÆTNING FOR ARBEJDSPROCESSEN.	127

“DE KAN BARE KOMME AN...” UDFORDRINGER EFTERLYSES.	129
“DU KAN ALDRIG FØLE DIG SIKKER I DAG.” AT ARBEJDE UNDER KONSTANT ARBEJDSLØSHEDSRISIKO.	129
DELKONKLUSION: ARBEJDETS BETYDNING I EN MODSÆTNINGSFYLDT VIRKELIGHED.	131
<u>KAPITEL 7. KONKLUSION.</u>	<u>135</u>
<u>SUMMARY</u>	<u>142</u>
<u>LITTERATUR</u>	<u>143</u>

Forord.

"Man skal være sej".

Det industriarbejde, som varetages af ufaglærte kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er i overvejende grad præget af både monotoni og ensformighed. Desuden er en stor kønsskæv arbejdsløshedsrisiko og truslen om nedslidning et vilkår på dette kvindearbejdsmarked. De ufaglærte kvinder er sig fuldt bevidst om dette. Hvor utilfredse end de var med disse vilkår udviste de interviewede kvinder engagement i såvel produktet som i virksomheden og kollegerne. Løbende refleksioner over produktionens omfang, kvaliteten, samarbejdet og arbejdsorganiseringen er en fast bestanddel i kvindernes arbejdsliv.

Spillerummet for varetagelse af familielivets behov er forholdsvis begrænset på dette arbejdsmarked. For at klare både arbejdslivets og familielivets krav måtte disse kvinder "stå tidligt op" i mere én forstand - og det gjorde de, først og fremmest ved hjælp af detaljeret strukturering af tiden. De interviewede kvinder kunne time for time redegøre for, hvad de lavede i ugens løb - ikke mange stunder var overladt til tilfældigheder.

Ufaglærte kvinder er på grund af deres forpligtelser i familiesfæren blevet betragtet som mindre stabile i deres adfærd og mindre engagerede i deres arbejde.¹ I stedet for en distanceret indstilling til arbejdet fandt jeg engagement i arbejdet og ihærdighed for at få etableret en sammenhæng mellem familieliv og arbejdsliv - arbejdsløsheds- og nedslidningsrisiko til trods.

Titlen på denne afhandling stammer fra en udtalelse, hvormed én af de kvinder jeg har interviewet, karakteriserede arbejdslivet som ufaglært kvinde i industrien:

"Man skal være sej" . Denne karakteristik blev både afhandlingens titel og konklusion.

Afhandlingen foreligger her i en efterredigeret udgave.

---

¹ jvf. Niels Ploug: "Arbejdsløshedsrisiko og beskæftigelseschance, Socialforskningsinstituttet, København 1990, SFI 90.11.

Kapitel 1. Indledning.

Arbejdets subjektive betydning og køn.

Ud fra en historisk betragtning kan det konstateres at senere indtræden på arbejdsmarkedet, kortere arbejdsuge, og lavere pensionsalder sammen med en længere levetid har bevirket at lønarbejdet i dag optager kortere tid af en lønarbejders livsforløb end tidligere.² Dette har givet anledning til diskussioner om, hvorvidt lønarbejdets betydning er overtaget af aktiviteterne i hverdagslivssfæren og det civile liv, og hvorvidt arbejdet derfor burde vige pladsen som den centrale sociologiske kategori.³ Denne diskussion har imidlertid tendens til at underbetone lønarbejdets subjektive betydning. Birgit Volmerg og Thomas Leithäuser understreger betydningen af den tidsmæssige, rumlige og sociale orden som lønarbejdet giver adgang til.⁴

Lønarbejdet er adgangsgivende til et erfaringsunivers, der er kvalitativt forskelligt fra det, der rummes i familie- og fritidslivet og giver rum for erfaring af egen aktivitet som nødvendig del af den samfundsmæssige virkelighed.

Som Oskar Negt peger på, har lønarbejdet ikke mistet sin centrale betydning som adgangsgiver til læring og erfaringsdannelse i et kollektivt univers - uanset adgangen til et kollektiv rum for læring og erfaringsdannelse også kan erhverves udenom det lønnede arbejde.⁵

Ved siden af at være kilde til økonomisk indtjening har lønarbejdet central subjektiv betydning i kraft af det erfaringer og læreprocesser som lønarbejderen via arbejdet får adgang til. Arbejdets subjektive betydning konstitueres ud fra det erfaringsunivers arbejdet giver

---

² Peter Alheit. "The Biographical Question" Paper to the International Conference on Life History Approach, Geneva 1993

³ jvf. Claus Offe "Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie?" i J. Matthes (ed.) Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982, Frankfurt, New York, 1983 og Klaus Rasborg: "Det sociologiske paradigme" Forlaget Sociologi, Randers 1995

⁴ Thomas Leithäuser og Birgit Volmerg: "Arbejde og socialisation" i Arbejde og subjektivitet. red. Birger Steen Nielsen, EVUgruppen RUC 1994

⁵ Oskar Negt: "Gewerkschaftspolitisch vor neuen gesellschaftlichen Aufgaben" i Oskar Negt u.a. Emanzipationsinteressen und Organisationsphantasie. BundVerlag, Köln 1989

adgang til, de erfaringer individet bringer med sig og den livssammenhæng som arbejdet bliver en del af for den enkelte.

Arbejdets subjektive betydning rummer derfor en kønsdimension, da kvinder og mænd i kraft af arbejdsmarkedets kønsopdeling både varetager *forskelligt arbejde* og bringer *kønsforskellige erfaringer* med sig fra deres øvrige livssammenhæng.⁶

Modsætningsforholdet mellem arbejdsliv og familieliv.

Som fremhævet af Regina Becker-Schmidt udspringer centrale modsætninger i kvindehverdagen af modsætningsforholdet mellem produktionsfæren og reproduktionsfæren.⁷ Det samfundsmæssigt betingede modsætningsforhold mellem arbejde og familie ytrer sig i tidsmæssige krav om samtidig tilstedeværelse. De kvindelige lønarbejdere (og i stigende grad også de mandlige) konfronteres kontinuerligt med disse krav i hverdagen⁸ Da kvinder og mænd varetager forskellige forpligtelser i familien på grund af den kønsspecifikke kompetencedeling i familiesfæren bliver forvaltningen af modsætningsforholdet mellem arbejdsliv og familieliv i særlig grad en udfordring for kvinder.

Arbejdet er en vigtig faktor for det råderum kvinderne har for at varetage af forpligtelser i familiesfæren.⁹ Sammen med en række faktorer som f.eks. åbningstider i daginstitutioner og skolepasningsordninger, transportmuligheder, geografisk afstand mellem institution, arbejde, forretninger og hjem spiller arbejdets fleksibilitet en central rolle i kvindernes varetagelse af deres forpligtelser i familielivet.

De vilkår lønarbejdet rummer for varetagelse af familiesfærens forpligtelser varierer på arbejdsmarkedet. Selvom dilemmaet arbejdsliv/familieliv er en generel lønarbejderproblematik er råderummet for håndteringer heraf særdeles forskelligt, og for de

---

⁶ Regina Becker-Schmidt m.fl.: "Kvinnoarbete på fabrik - yrkessocialisation som läroprocess", Kvinnovetenskaplig tidskrift nr. 2 1982

⁷ Se næste kapitel.

⁸ Christine Morgenroth: "Frauen sind kein randgruppe" i Oskar Negt u.a. (hrsg) Emanzipationsinteressen und Organisationsphantasie 1989 op.cit.

⁹ Tora Friberg: "Kvinnors Vardag." Meddelanden från Lunds Universitets Geografiska Institutioner, avhandlingar 109, Lund University Press 1990.

der er beskæftiget i industriens monotone job er handlespillerummet for varetagelse af familielivets forpligtelser lille. Jo mindre medarbejderindflydelse på arbejdets tilrettelæggelse jo mindre fleksibelt er arbejdet overfor medarbejdernes familieliv.¹⁰ Modsætningsforholdet mellem arbejdsliv og familieliv indgår derfor skærpet i industriarbejderkvindernes hverdagsliv.

Kvinder i nærings- og nydelsesindustriens monotone job.

Jeg har valgt at sætte fokus på kvinder, der arbejder i nærings- og nydelsesmiddelindustriens monotone job. På denne del af arbejdsmarkedet er fleksibiliteten overfor kvindernes forpligtelser i familiesfæren begrænset. Det drejer sig her om kvinder, der befinder sig på et af arbejdsmarkedets mest udsatte områder med hensyn til arbejdsvilkår.

Selvom nærings- og nydelsesmiddelindustrien står overfor teknologisk forandring og efterspørgsel på nænsomt forarbejdede kvalitetsprodukter har hovedparten af de ufaglærte kvinder, der arbejder i nærings- og nydelsesmiddelindustriens monotone jobfunktioner ikke udsigt til generelle jobforbedringer.¹¹ Ikke alle jobområder forventes at indgå i en udvikling hvor nye produktionskoncepter erstatter de gamle. Oprettelse af jobfunktioner med større kvalifikationskrav og medarbejderindflydelse end de der karakteriserer de nuværende monotone job er således ikke den eneste udviklingstendens i nærings- og nydelsesmiddelbranchen.

En del af kvinderne i nærings- og nydelsesmiddelindustrien varetager monotone jobfunktioner, som forventes at forsvinde som resultat *dels* af den teknologiske udvikling *dels* af flytning af produktion til lande, hvor produktionsomkostningerne er lavere. Nogle virksomheder med nye produktionskoncepter forventes sideløbende med oprettelse af kvalifikationskrævende job også fremover at beskæftige arbejdskraft i monotone jobfunktioner (f.eks. pakkefunktioner).

Den industrielle forandringsproces som nærings- og nydelsesmiddelindustrien forventes at gennemgå rummer risiko for opdeling af nærings- og nydelsesmiddelarbejderne i én gruppe,

---

¹⁰ jvf. Helle Holdt "Forældre på arbejdspladsen SFIRapport : 94:8

¹¹ Pernille Bottrup og Helge Hvid peger på flere udviklingstendenser i branchen. Pernille Bottrup og Helge Hvid "Et bedre arbejdsliv og øget vækst. Rapport til Arbejdsministeriet 1995.

der får adgang til de kvalifikationsudvidede job og en anden gruppe der *enten* forbliver i de monotone arbejdsfunktioner *eller* mister arbejdet.¹² I den sidstnævnte gruppe befinder størsteparten af de ufaglærte kvinder sig.

---

¹² Kurt Aagaard Nielsen peger på at større differentiering af jobkravene kan medføre større afstand mellem de kvalifikations- og kompetencekrævende og de monotone. Kurt Aagaard Nielsen: Arbejdets sociale orientering. Forlaget Sociologi 1996

KAPITEL 2. PROBLEMSTILLING.

Kønsopdeling af industriarbejdet er et generelt træk. Industriens monotone og rutineprægede job er primært kvindejob. Det er snarere reglen end undtagelsen at kvinder og mænd udfører forskellige arbejdsopgaver i industrien. Kvinderne er koncentreret i andre fag og brancher end mænd, og selv når de arbejder på samme arbejdsplads som mænd, udfører de ofte andre arbejdsfunktioner end mændene. I sammenligning med de ufaglærte mænd udfører de ufaglærte kvinder i højere grad monotone jobfunktioner, får ringere løn og har større arbejds-løshedsrisiko.

At være lønarbejder er for industriens ufaglærte kvinder forbundet med større eller mindre grad af beskæftigelsesmæssig usikkerhed. For at få belyst sammenhængen mellem arbejdsløshed og køn i nærings- og nydelsesmiddelindustrien har jeg lavet en statistisk beskrivelse heraf.

Når lønarbejdet ikke kan tages for givet kan indstillingen til arbejdet blive negativ.¹³ Det spørgsmål jeg har rejst i denne forbindelse har været at undersøge, hvilken betydning det har for de ufaglærte kvinder at arbejde under beskæftigelsesmæssigt usikre vilkår, og hvilke overvejelser kvinderne har herom.

Med fokus på modsætningsforholdet mellem arbejdsliv og familieliv for kvinder, der arbejder under det monotone industriarbejdes belastende vilkår har jeg undersøgt, hvad der kendetegner kvindernes arbejdsorientering, kvindernes refleksioner over arbejdet og den betydning de tillægger det i dagligdagen.

Sigtet med denne afhandling om ufaglærte kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien har været at undersøge *hvad der karakteriserer disse kvinders arbejdsvilkår og beskæftigelsesvilkår* og at undersøge *hvilken betydning de tillægger arbejdet og hvordan håndterer dilemmaet arbejdsliv/familieliv*.

---

¹³ Den arbejdsløshedstruede lønarbejders kan lægge distance til arbejdet, for at mentalt at beskytte sig mod en stor arbejdsløshedsrisiko. Oskar Negt: "Die Herausforderung der Gewerkschaften" Campus Verlag Frankfurt New York, 1989 s.266

Kvinderne forstås hverken som blotte bærere af strukturer eller som subjektivt skabende vilkårene for deres arbejdsliv, men betragtes som selvstændigt agerende overfor de samfundsskabte betingelser, der rammesætter deres arbejdsliv. Kvindernes håndteringer af de strukturelle vilkår for arbejdslivet studeres i relation til deres refleksioner, prioriteringer og handlinger, såvel som i relation til de værdier, de tillægger arbejdet.

Til trods for betydningen af kvindernes ikke-arbejds-mæssige liv er her kun medtaget kvindernes liv uden for fabriksporten i det omfang, det kan karakteriseres som husarbejde eller omsorg. En sådan tematisering af kvindernes arbejdsliv hvor der sættes fokus på arbejdet, henholdsvis det lønnede arbejde og omsorgs/husarbejde i familien indebærer en afgrænsning fra kvindernes øvrige liv som f.eks. opvækstvilkår, skolebaggrund og uddannelseserfaringer m.v. For at få tematiseret nødvendighedspektivet i dilemmaet arbejdsliv/familieliv er kvindernes arbejdsliv såvel som familieliv derfor betragtet ud fra en arbejdsdimension, uanset at familielivet består af aktiviteter og samvær, der ikke kun kan karakteriseres som arbejde. Det er således lønarbejdet, såvel som *relationen* mellem de to områder, arbejdsliv - familieliv, der står i centrum her.

Oversigt over fremstillingen .

Afhandlingen tager med kapitel 3. udgangspunkt i en diskussion af teorier om kvinders hverdagsliv og arbejdsliv. Hvor to forskellige teoretiske tilgange til analyse og forståelse af kvinders hverdagsliv og arbejdsliv behandles. Det drejer sig henholdsvis om livsformsanalysen og den kritiske teori. De centrale temaer er hvordan relaterer de to livssfærer arbejdsliv og hverdagsliv sig til hinanden, og hvilken betydning har teoriernes forståelse heraf i et analytisk perspektiv for tematiseringen af de ufaglærte kvinders arbejdsorientering.

Kapitel 4 omhandler teori om kønssegrering af arbejdsmarkedet. Hvorfor er arbejdsmarkedet kønsopdelt diskuteres ud fra strukturelle forståelser heraf der sætter fokus på arbejdsmarkedets funktionsmåde i relation til køn.

I kapitel 5 behandles kvinders arbejds- og beskæftigelsesforhold i nærings- og nydelsesmiddelindustrien i en kvantitativ statistisk beskrivelse. Dette foretages dels på baggrund af en særkørsel jeg har fået foretaget på Danmarks Statistik om kønsfordeling og ledighed for de to køn i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, dels på baggrund af en

særkørsel jeg har fået foretaget for køn på en medlemsundersøgelse som Nærings- og Nydelsesmiddelarbejderforbundet har foretaget om medlemmernes arbejdsforhold.

Kapitel 6 udgør den kvalitative undersøgelse af 5 kvinders arbejdsliv og hverdagsliv. Hvordan indgår arbejdet i deres hverdagsliv? Hvordan får kvinderne de to sfærer til at hænge sammen? Hvilke refleksioner har de over familielivet børn og arbejdet. Hvilken betydning tillægger de arbejdet og hvordan indgår de i arbejdets modsætningsfyldte univers er nogle af de temaer, der bliver berørt her.

I kapitel 7 foretages konklusionen. Her opsummeres på de erhvervede indsigter i kvindernes vilkår og orienteringer i arbejdsliv og hverdagsliv. Der argumenteres for perspektiverne i at give rum for udfoldelse af kvindernes erfaringer og engagement i arbejdslivet såvel som for at indrette arbejdslivet så det i højere grad respekterer kvindernes øvrige liv.

Afhandlingen afsluttes med et summery på engelsk.

KAPITEL 3. Teorier om kvinders hverdagsliv og arbejdsliv.

DEL 1. Kvinders hverdagsliv og arbejdsliv i livsformsanalysen.

Livsformsanalysen, der har en fremtrædende placering indenfor etnografisk kønsforskning, beskriver kvindernes hverdagsliv ud fra en intention om et insiderperspektiv, hvor kvindernes egen forståelse af hverdagslivet er central. Da min intention bl.a. er erhvervelse af indsigt i kvindernes arbejds- og hverdagsliv, sådan som det udfolder sig set ud fra kvindernes egne forståelseshorisonter, har jeg valgt at tage udgangspunkt i livsformsanalysen. Men som det fremgår af det følgende mener jeg at livsformsanalysens instrumentelle perspektiv på lønarbejdet og harmoniforståelse af forholdet mellem arbejdsliv og familieliv efterlader nogle uløste problemer for studiet af industriarbejderkvindernes hverdag.

I livsformsanalysen betragtes hverdagslivet ud fra forholdet mellem lønarbejde og fritid. Lone Rahbek Christensens livsformsanalyse har som intention at lade kvindernes egne vurderinger og mål for hverdagen danne grundlag for forståelsen af kvindernes hverdagsliv. Ud fra denne intention tilstræber livsformsanalysen at videregive indsigt i forskelle og ligheder i kvinders hverdagsliv. Med udgangspunkt i Thomas Højrup's livsformsanalyse¹⁴ har Lone Rahbek Christensen undersøgt kvinders hverdag i sin bog "*Hver vore veje*".¹⁵

Lone Rahbek Christensen har sammen med Thomas Højrup redegjort for livsformsanalysens begrebsapparat.¹⁶ Desuden har Lone Rahbek Christensen videreudviklet livsformsanalysen til undersøgelse af kvinders dagligdag i "*Hver vore veje*", hvor dagligdagen for kvinder fra forskellige samfundsgrupper sættes ind i livsformsanalysen.

¹⁴ Thomas Højrup: "Begrebet Livsform. En formspecificerende analysemetode anvendt på nutidige vesteuropæiske samfund" Fortid og Nutid, 1984 og Thomas Højrup "Det glemte folk" Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Statens Byggeforskningsinstitut, 4. oplag 1989. Thomas Højrup's livsformsanalyse tager udgangspunkt i en undersøgelse af fiskeres hverdag.¹⁴ I livsformsanalysen arbejder Thomas Højrup desuden med at undersøge forskellige samfundsmæssige gruppers organisering af dagligdagen, og begrebsapparatet i livsformsanalysen er udviklet med henblik på at kunne beskrive og analysere disse forskelle.

¹⁵ Lone Rahbek Christensen: "Hver vore veje", Etnologisk Forum 1987.

¹⁶ Thomas Højrup og Lone Rahbek Christensen: "Introduktion til livsformsanalysens grundbegreber" i "Livsstykker, 12 studier af livsformer og vilkår" red. Lone Rahbek Christensen, Kulturbøger 1989)

Livsformer og samfundsstrukturer.

Produktionsmåder og livsformer.

Det er Lone Rahbek Christensens undersøgelse af lønarbejderkvinders hverdag, der har interesse her. Da Lone Rahbek Christensens livsformsanalyse af kvinders hverdag teoretisk bygger på livsformsanalysens generelle betragtningssmåde vil jeg indledningsvis præsentere Thomas Højrup's livsformsanalyse med henblik på lønarbejderlivsformen.¹⁷

Referende til den strukturalistisk marxistiske samfundsteori (Althusser-skolen) udpeger Thomas Højrup livsformsbegrebet til at kunne *“beskrive en befolkningsklasses hverdaglige praksis og dertilhørende forestillingsverden”*.¹⁸ Det er studiet af hverdagens organisering der er det centrale. Livsformen udgøres af helheden af alle daglige aktiviteter, og det er ved hjælp af praksisbegrebet at livsformen bestemmes: *“Når en praksis er opbygget så den hele tiden genskaber betingelserne for sig selv, kalder vi den for en livsform.”*¹⁹

Livsformsbegrebet udgår fra produktionsmådebegrebet: *“Da produktionsmådebegrebet determinerer alle disse niveauer i samfundsformationen og selv er determineret af dem, bliver dette begreb af fundamental betydning for analysen af de involverede befolkningsklasses praksisser og det begreb hvorudfra livsformsbegrebet lader sig konstruere.”* Thomas Højrup's livsformsbegreb befinder sig således indenfor den strukturel marxistiske teoritradition, og der referes til den strukturalistiske teoris grundlæggende begreber: produktionsmåde, samfundsformation og niveaudelingen heraf. Livsformen begrebsrelateres til samfundsformationen, som den består af disse sameksisterende produktionsmåder, således at hver livsform relaterer sig til en produktionsmåde²⁰.

¹⁸ op.cit. s.196

¹⁹ op.cit.s.15

²⁰ Thomas Højrup 1989 op.cit. s. 205 *“til hver produktionsmåde svarer særlige livsformer”*... *“Denne sameksistens af flere produktionsmåder indebærer, at der stilles forskellige, ofte uforenelige krav til det øvrige samfund. Den enkelte livsforms eksistensbetingelser er derfor i princippet altid truet.”*

Ideologien i livsformsanalysen.

I livsformsanalysen placeres ideologien centralt. Der er en tendens til at livsformsanalysen behandler ideologi og økonomi som ligestillede kategorier.²¹ Thomas Højrup placerer livsformsanalysen i det teoretiske dilemma, som Althusserskolen ofte er blevet kritiseret for, hvor det økonomiske niveaus betydning underbetones. Det fremgår ikke, hvordan de materielle rammer skal forstås som rammesættende for ideologien, eller hvordan ideologien kan gribe ind i de økonomiske rammer.²²

Denne ideologiforståelse går igen i livsformsanalysens forståelse af kvindernes hverdag, idet kvindernes ideologi ikke relateres til de samfundsmæssige rammebetingelser, der sætter rammer for hverdagslivet.

Lønarbejdet i livsformsanalysen.

Thomas Højrup opstiller udover lønarbejderlivsformen, de selverhvervendes livsform, den karrierebundne livsform og investorens livsform.²³ Det er forholdet mellem arbejde og fritid, der definerer livsformen. Arbejdet kan være et middel og fritid et mål, arbejde kan være et mål og fritid et middel, og endelig kan arbejde og fritid hænge sammen, så alle gøremål er midler og mål for hinanden.²⁴

²¹ Thomas Højrup 1989 s 32 "Skal man konkludere på det ovenstående, så må det blive noget med, at livsformen består af i hvert fald to determinerende niveauer: den ideologiske side og den materielle side

²² Thomas Højrup 1989 s 194 Om relationen mellem ideologi og materielle forhold hedder det videre: "... at livsformens materielle og ideologiske mønstre er to kun teoretisk separable sider af en og samme sag. Den materielle hviler på en udlæsning af livsformen som en social classes praksis. Den ideologiske hviler på en udlæsning af livsformen som hverdagsideologisk begrebssystem. (...) Derfor er ideologien ikke bare et "skin" og en luftig falsk bevisthed, den har sin plads og funktion i helheden og er en absolut virkningsfuld del af livsformen, uden hvilken man ikke kunne forstå og forklare livsformens struktur og funktionsmåde."

²³ Det er småborgerskabet er genstanden for Thomas Højrup's livsformsforskning. Begrebsudviklingen er foretaget med henblik på at kunne indfange væsenskenetegn ved Limfjordsfiskernes livsform med henblik på at kunne udpege konfliktpunkter mellem Limfjordsfiskernes interesser, og fiskerilovgivningens rammesætning herfor. Thomas Højrup "Det glemte folk" 1989.

²⁴ Det er gennem mål-middel relationerne at livsformen bestemmes, hvor forholdet mellem mål og middel konstituerer en praksisform, der igen definerer en livsform. I den *selvstændige livsform/de selverhvervenes* er der tale om en praksis, hvori der ikke skelnes mellem arbejde og fritid. Den selvstændige livsform defineres med udgangspunkt i Marx's teori om den enkle vareproduktionsmåde, ved at man ikke sælger sin arbejdskraft til en arbejdsgiver, men udfører arbejdet i egen virksomhed. Et egentligt arbejdsbegreb anvendes ikke her, da gøremål i fritiden ikke kan adskilles fra gøremål i arbejdstiden, i stedet vælger man at benytte begrebet "dagsværk"; "alle gøremål er mål og midler for hinanden i et organisk hele". Thomas Højrup afviser at lønarbejderlivsformen vil erstatte de selverhvervendes livsform, og afviser at udviklingsperspektivet for småborgerskabet skulle være

Lønarbejderlivsformen relateres til den kapitalistiske produktionsmåde. Her er fritiden defineret som mål og arbejdet som middel. I lønarbejderlivsformen er lønarbejdet således *“et rent middel til løn og fri tid.”*²⁵ Dette fordi lønarbejderen er forpligtet til at opholde sig et bestemt stykke tid på arbejdspladsen, og fordi det er arbejdsgiverens/lederens ansvar, hvilket arbejde, der bliver udført.

Fritiden er i lønarbejderlivsformen, imodsætning til i de andre livsformer, adskilt fra arbejdet. Lønarbejderen er fri for ansvar og forpligtelser i forhold til virksomheden: *“... at lønarbejderen har en privat økonomi, der er adskilt fra virksomhedens økonomi (ved at være ikke-ejer) og kan lægge rutinerne og problemerne på arbejdspladsen fra sig (ved at være uden dispositionsret) når man “har fri”. Imodsætning til de to andre livsformer er “frihed” noget man får udenfor arbejdet.”*²⁶. Selve arbejdet og den sammenhæng, det bliver udført i, er i følge livsformsanalysen underordnet for lønarbejderen, da fritiden er målet.

Livsformsanalysen inddrager ikke betydningen virksomhedens økonomiske dispositioner kan have for lønarbejderne i form af lønforhold, beskæftigelse, arbejdsorganisering, nedslidning m.v.. Et væsentligt aspekt af modsætningsforholdet i lønarbejder-kapitalforholdet er netop, at lønarbejderen er økonomisk afhængig af økonomiske dispositioner han/hun ikke har indflydelse på.

Lønarbejderlivsformen defineres som ikke-selvstændig, altså som den selvstændige livsforms modsætning: *“At arbejdet udføres ikke i kraft af et engagement i dets indhold, det udføres med henblik på at opnå noget andet. Dette andet: lønindkomsten, er på en måde urelateret og*

---

lønarbejdet. Småborgerskabet får i livsformsanalysen egen livsform og livsformsudviklingsperspektiv uanset lønarbejdets tilstedeværelse. Det afvises at studere småborgerskabet ud fra en samfundsforståelse, der udpeger lønarbejderlivsformen som udviklingsperspektiv for småborgerskabet, og det er en af livsformsteoriens pointer forskningsmæssigt at skildre hverdagslivet ud fra de pågældende gruppers eget perspektiv.

Den karrierebundne livsform defineres ud fra at arbejdet er et mål og fritiden et middel. Som i den selvstændige livsform er arbejdet også her et mål i sig selv, forskellen ligger i, at der i den karrierebundne livsform foreligger et ansættelsesforhold, hvorfor denne form for arbejde befinder sig på den *“del af arbejdsmarkedet, der er tilknyttet den kapitalistiske produktionsmåde”*. *“Den vare der sælges er udført arbejde, der løser konkrete opgaver. Værdien af denne vare er afhængig af arbejdets kvalitet og dets resultater. Prisen er betinget af udbud og efterspørgsel...”* (Det fremgår ikke hvordan der relateres til den marx'ske værditeori.) Arbejdet som begreb defineres i denne livsform som *“engagement”* og *“disposition”*. Målet er *“succes”* i arbejdet. Alle andre gøremål betragtes som midler. Der er ingen arbejdstid og dermed ingen fritid. Udenomsinteresser betegnes som afkobling. Når arbejdet selv er et engagement, lader det sig ikke kontrastere af anden selvudfoldelse, det lader sig højst supplere med optankning. *“Engagement”* og *“udenomsinteresser”* opsummeres til at være grundbegreberne for *“den karrierebundne livsform”*. op.cit. s.155-160

²⁵ op.cit. s159

²⁶ op.cit.s 159

*ubestemt i forhold til det udførte arbejde og fuldstændig uden relation til det udførte arbejdes særlige kvalitet og intensitet. Som et quid pro quo må man kræve noget for den tid der er brugt på arbejdet.*²⁷

Dette instrumentelle fokus indebærer at lønarbejdets betydning betragtes ud fra dets økonomiske betydning som indkomstgivende. Men at lønarbejdet udføres for betaling er ikke ensbetydende med, at det lønnede arbejde for lønarbejderen ikke har betydning som livsindhold, og arbejdsmæssig tilfredsstillelse m.v.. Lønarbejdets videre betydning som sammensat af både økonomiske såvel som ikke-økonomiske faktorer tematiseres ikke i livsformsanalysen.

Livsformsanalysen tematiserer ikke de strukturelle forholds betydning for hverdagslivets udformning. En slagteriarbejders accept af akkordarbejdets vilkår begribes som udtryk for at målet i lønarbejderlivsformen er løn til fritid og relateres ikke til vilkårene på arbejdsmarkedet: *“Jeg arbejder kun for at tjene penge, det er derfor vi vælger akkorden, selvom vi ved, at en mand er slidt op, når han er femogfyrrer. Men vi er dumme, for slagteriet tjener 300 kroner på os hver dag. Jeg er på tidsstudieakkord, normen er 13 kreaturer pr. time - til normallønnen, men akkorden er lavet sådan, at vi skal slagte to kreaturer mere for at nå normallønnen, og derudover så kan slagte flere for at tjene ekstra. Vi er ni mand, der slagter 30 kreaturer i timen. Vi er på samme bånd, og knokler alt det, vi kan, for ikke at sinke. Det er jo helt tåbeligt, men de andre har bygget dyre huse og betaler 57.000 kr. årligt i rente og afdrag!”* (38 år, slagteriarbejder).²⁸

Industriarbejderens selvforståelse vedrørende accept af de helbredsmæssige risici ved nedslidende akkordarbejde kan ikke forstås isoleret fra forholdene på det arbejdsmarked, som han befinder sig på. Slagteriarbejderen bruges her af Thomas Højrup og Lone Rahbek Christensen til karakteristik af lønarbejderlivsformen som begreb. Men som teori om lønarbejderes forhold til arbejdet bliver det en unuanceret forståelse af såvel akkordarbejde, som af lønarbejde som sådan, i og med arbejdets modsætningsfyldte karakter ikke behandles. At slagteriarbejderen fortæller at han og kollegerne presser tempoet op for at tjene mere, og at han samtidig giver udtryk for, at det er forkert er udtryk for modsætningsfyldt forhold. Fordi livsformsanalysen ikke skelner mellem ideologi og vilkår diskuteres slagteriarbejderens

²⁷ Thomas Højrup 1984 s. 202

²⁸ Højrup/Rahbek Christensen 1989 op.cit. s.160

udsagn ikke. Dette resulterer i en forenklet forståelse af såvel slagteriarbejderens udtalelse om akkordarbejde som af lønarbejderlivsformen som sådan.

Med udgrænsningen af bagvedliggende samfundsmæssige dynamikkers betydning bliver slagteriarbejderens accept af nedslidning som udviklingsperspektiv for egen krop placeret indenfor livsformens mål-middel begrebspar. Når målet er fritid kan midlet - i følge denne forståelsesramme - være accept af nedslidning i arbejdsprocessen. Med livsformsanalysen lægges der ikke op til, at undersøge vilkårene på netop det arbejdsmarked, som den citerede slagteriarbejder befinder sig på.

Harmoni og sameksistens.

Ydre samfundsmæssige rammer som livsformen eksisterer indenfor sættes ind i en harmoniforståelse, betydningen af grundlæggende samfundsmæssige modsætninger som f.eks. mellem forskellige kapitalinteresser underbetones. Der hvor de samfundsmæssige modsætninger griber ind og/eller er underliggende betingelsesramme for livsformen stopper livsformsanalysen op. Konflikt-modsætningsforhold er ikke i teoriens fokus, og dominansbetragtninger og overordnings- underordningsforhold studeres ikke.²⁹ Denne underbetoning af betydningen af de betingelser, der sætter rammer for hverdagsliv og livsformer, begrænser analysens rækkevidde for studiet af samfundsmæssige modsætningers betydning for hverdagen.³⁰

²⁹ Konflikter/interessemodsatninger mellem de produktionsmåde relaterede livsformer er tematiseret gennem Højrup's teori, men de modsætninger, der udspringer af de samfundsmæssige grundlæggende modsætninger behandles indenfor en harmonitolkende forståelsesramme.

"Danske købstæders industri baserer sig i høj grad på indpendlende lønarbejdere, der supplerer familievirksomhederne i landdistrikterne og småbyerne med lønindtægter. Der er ingen evolutionistisk drivkraft, som dikterer, at denne befolkningsklasse entydigt er på vej over i lønarbejderlivsformerne. Noget sådant ville have krævet, at den kapitalistiske storindustri på forudsigelig vis underlægger sig al anden produktion. Denne gamle lovmæssighedslære har de strukturelle analyser og det komplekst sammensatte samfundsformationsbegreb endegyldigt lagt agterude. (...) Denne pointe er af principiel betydning, fordi den på den ene side forudsætter, at de to produktionsmåder kan sameksistere, og fordi den på den anden side indebærer, at de to dele af befolkningen ikke stræber efter samme idealer, men lever i hver deres ideologibærende livsform." Thomas Højrup op.cit. 1984 s.198

³⁰ En diskussion af livsformsanalysen foretages i Steen Busck: "Livsform og historie". I Vagn Wählin red: Historien i kulturhistorien, Århus 1988, i Ole Beier Sørensen og Peter Vogelius i "Livsformer og Normativitet. Arbejdets transformation og livsformers forandring." Bind 1. Geografisk Institut. Københavns Universitet, 1992, og i Jens Hoff Klasseanalysens problemområder. Teoretisk og empirisk klasseanalyse i Danmark. Institut for Statskundskab, Licentiatserien 1993/2.

Familie og lønarbejde i livsformsanalysen.

Det hedder om lønarbejderlivsformen at den ikke har *“noget aktivt manipulativt forhold til sit udkomme, fordi det, den leverer, er abstrakt arbejde, d.v.s. tid, og ikke konkrete varer eller gøremål, der i sig selv har en brugsværdi. Familieenheden i lønarbejderlivsformen er nok leverandør af en arbejdsdag, men dens indre organisering har ikke nogen direkte betydning for den tarif og dermed den indkomst, arbejdsdagen kaster af sig. Familien er i denne forstand radikalt adskilt fra arbejdet og indkomstkilden. Det indebærer, at dens indre strukturering ikke er betinget af dens økonomiske reproduktion.”*³¹

I forståelsen af lønarbejderfamilien sammenlignes med familiens rolle i den selvstændige livsform. Dette indebærer imidlertid at familiestrukturens relation til lønarbejdet ikke tematiseres. Men selvom familien i lønarbejderlivsformen ikke bestemmer lønnen, påvirker lønarbejdet og familielivet og omvendt. Den ene forsøgers arbejdstid griber ind i den andens mulige arbejdstid. Begge forsørgere kan f.eks. ikke tage hjemmefra kl 6 om morgenen, hvis familien har små børn. Begge kan ikke have flere timers transport og fuld arbejdstid, eller arbejde på skiftehold, med mindre arbejdstiderne er nøje afpasset indbyrdes. Det samme gælder børns sygdom, hvor begge forældre ikke kan gå på arbejde, når børn er syge med mindre anden pasningsmulighed kan organiseres med kort varsel. Der er en lang række forhold, der spiller ind for hvor meget tidsmæssig fleksibilitet lønarbejdere med familie kan yde overfor deres arbejdsplads.³²

Livsformsanalysen tematiserer ikke, at der mellem de to køn eksisterer et aftaleforhold, og en arbejdsdeling, om hvor meget de hver især kan stå til rådighed for henholdsvis lønarbejdet og hus- og omsorgsarbejdet. Familiens strukturering af hverdagens aktiviteter er af afgørende betydning for det lønarbejde den enkelte kan påtage sig. Der er en afhængighedsrelation både mellem kønnenes forpligtelser i omsorgs- og husarbejdet og mellem familiesfærens forpligtelser og lønarbejdssfærens.

Uden en forståelse af den direkte betydning familiens indre organisering har for lønarbejdet, er det vanskeligt at belyse det konfliktfelt mellem lønarbejde og omsorgs- og husarbejde som især den kvindelige lønarbejder befinder sig i.

³¹ Thomas Højrup og Lone Rahbek Christensen 1989 op.cit. s 161

³² jvf. Ann Lundén Jacoby og Elisabet Näsman: "Mamma, Pappa, Jobb" Arbetslivscentrum, Stockholm 1989.

Denne manglende tematisering af relationen mellem familie og lønarbejde bevirker også at lønarbejdets betydning som rammesættende for omsorgs- og husarbejdets udførelse ikke behandles. Varetagelsen af lønarbejdets og hus- omsorgsarbejdets modsætningsfyldte arbejdsforpligtelser kan derfor ikke belyses ved hjælp af livsformsanalysen.

Kvinder i lønarbejderlivsformen betraget som husmødre.

Fire kvindetyper er betragtes af Lone Rahbek Christensen som husmødre - uanset at de alle har lønarbejde. Indenfor lønarbejderlivsformen konstrueres en husmorpraksis med udgangspunkt i, at der er en arbejdsdeling efter køn: *“Det er således ønskeligt at prøve at skifte perspektiv på familiemedlemmernes roller og funktion i forhold til hinanden. Forsøget på at anskue disse roller indefra er særlig væsentlig for forståelsen af den praksis, der hører til det familiemedlem, der ene og alene henter sine eksistensbetingelser inden for familien og ikke i produktionen. Dette familiemedlem kan være den hjemmegående husmor, (men det vil senere vise sig, at hun sagtens kan have job og alligevel tænke sit liv, som det beskrives idet følgende).”*³³

Forudsætningen for at opstille en husmorlivsform indenfor lønarbejderlivsformen er, hedder det, at familiestrukturen anskues som en praksis.³⁴ Herom siges det videre, at kvinden henter sine nødvendige livsbetingelser i familien ved at yde forskellige former for “ydelser”, der giver “trækningsret”.

Lønarbejderlivsformens kvinder placeres i livsformsanalysen ud fra praksisbestemmelsen. Der er opstillet en række såkaldte “varianter” af lønarbejderlivsformen i denne forbindelse. De første fire eksempler klassificeres som “husmødre i lønarbejderfamilien”, og den femte som “mor uden familiecentreret praksis”. Lone Rahbek Christensen har taget udgangspunkt i kønarbejdsdelingen i familierne og derudfra kategoriseret kvinderne som husmødre - problemet er at hun med denne bestemmelse får udgrænset betydningen af at kvinderne også er lønarbejdere. Der opereres med fire forskellige livsformsvarianter, hvoraf den første er beskrevet som *“Husmor i lønarbejderfamilien. Hun: Integreret hjem/familie- praksis.*

---

³³ op.cit. s 61

³⁴ op.cit. s 161

Han: lønarbejde med fritid hjemme. ” Som eksempel herpå har Lone Rahbek Christensen valgt en kvinde, mor til to børn, der underviser på deltid og som udfører alt husarbejdet i hjemmet.³⁵

Den næste type karakteriseres som *”Husmor i lønarbejderfamilien. Hun: integreret hjem/familie-praksis. Han: lønarbejde med fritid ude”*³⁶. Om denne kvinde oplyses, at hun udfører alt hus- og omsorgsarbejdet i hjemmet, og arbejder i en kantine 20 timer ugentlig.

Den tredje er mor til to børn på henholdsvis 6 år og 1 år. Hun er placeret i livsformsvarianten husmor i lønarbejderfamilien med mål i familien og middel i hjemmet og med manden som lønarbejder med fritid hjemme. Hun underviser en aften om ugen på aftenskole. Tidligere har hun haft fuldtidsbeskæftigelse som underviser på aftenskole. *”...hvor altså vi desværre mistede en masse porcelæn, fordi jeg blev lidt hysterisk ind imellem. Jeg gider ikke, vel. Og Kjeld altså han er 7 år ældre, end jeg er. Han er ikke ligefrem - og slet ikke med den mor han har vel - opdraget til, at du ved - ”nå, nu tager jeg det””*³⁷

Lone Rahbek Christensen viser at kønsarbejdsdelingen rummer konflikter uden at tage fat i den modsætning, der ligger for denne kvinde i at skulle varetage såvel lønarbejde som husomsorgsarbejde, og som fører til at hun må gå ned i tid som lærer. Lone Rahbek Christensen skriver om lønarbejderkvinden i type 3: *”At være sur er at fratage andre hyggen. Så derfor må Laila ikke være sur. Da hun havde 40 timers arbejdsuge, røg der for meget porcelæn - det har nok ikke været hyggeligt, så derfor skal Laila ikke have for meget lønarbejde”*³⁸

Hvilke overvejelser kvinderne har gjort sig i forbindelse med deres fremtidige situation på arbejdsmarkedet spørges der ikke til. Ifølge livsformsanalysens forståelsesramme har disse kvinder foretaget valg vedrørende deres lønarbejde, der er i harmoni med deres forpligtelserne i familiessfæren. Men hvilke konsekvenser det har for f.eks. Laila at hun er gået ned til at undervise en enkelt aften om ugen undersøges ikke. Har hun mulighed for at få fuldtidsbeskæftigelse hvis hun ønsker det, når barnet bliver større, hvis manden bliver arbejdsløs eller hun bliver skilt fra ham?

³⁵ Lone Rahbek Christensen 1987 s 68

³⁶ op.cit. s71

³⁷ Lone Rahbek Christensen op.cit s 74-75

³⁸ (Lone Rahbek Christensen 1987 op.cit. s77)

Den fjerde type kategoriseres også som husmor, men tilføres: *“træk af lønarbejderlivsformen. Disse er blandet med træk fra en husmor-praksis, hvor hjemmet er målet.”*³⁹ Hun er industriarbejder og mor til et barn, og hun udfører alt husarbejdet selv. Hendes familieliv og arbejdsliv fremstilles som harmonisk, Lone Rahbek Christensen skriver om hendes industriarbejdet at *“Et sådant lønarbejderjob kan kombineres med træk af en husmor-praksis...”*⁴⁰. Der er imidlertid ingen argumentation for hvorfor arbejde i industrien skulle være særlig foreneligt med at udføre alt arbejdet hjemmet.

I det Lone Rahbek Christensen afviser at anvende et arbejdsbegreb, for det ulønnede omsorgs-husarbejde og i stedet for betegner hus- og omsorgsarbejde som *“virke”*, *“gøremål”*, *“aktiviteter”* glider nødvendighedskarakteren af dette arbejde ud af analysen. m.v.⁴¹ Det bliver derfor en mangel for forståelsen af kvindernes håndtering af hverdagens vilkår at der ikke anvendes et arbejdsbegreb for kvindernes arbejde i familiessfæren.

Det er imidlertid et problem i Lone Rahbek Christensens livsformsanalyse, at betydningen af kvindernes rolle lønarbejdere ikke behandles. Da husmorbetegnelsen ikke er dækkende for den arbejdssituation lønarbejderkvinder befinder sig i i dag, er det et problem at Lone Rahbek Christensen med husmorbegrebet sætter ensidigt fokus på kvindernes forpligtelser og orienteringer imod hus- og omsorgsarbejdets forpligtelser. Det tydeliggøres ikke at der er tale om en fordeling af arbejde mellem mand og kvinde i den lønnede og ulønnede sfære. Dette skyldes livsformsanalysens arbejdsbegreb, der er defineret til kun at betragte lønnet arbejde som arbejde i lønarbejderlivsformen, hvorved omsorgs- og husarbejdet ikke betragtes arbejde.

⁴² ⁴³

De modsætningsforhold mellem familieliv og arbejde som gør sig gældende i kvindernes hverdag tematiseres generelt ikke i livsformsanalysen. Lønarbejderkvinders varetagelse af såvel lønarbejdets krav som omsorgs-husarbejdets krav såvel som de modsætninger og kon-

³⁹ op.cit. s.78

⁴⁰ op.cit. s 85

⁴¹ Lone Rahbek Christensens argumentation herfor er at skelnen mellem arbejde i familien og menneskeligt samvær er vanskelig. jvf. Lone Rahbek Christensen op.cit. s.22 og s.50. Der er ikke fuldkommen konsekvens i begrebsanvendelsen, da begrebet arbejde/husarbejde indimellem anvendes af Thomas Højrup og Lone Rahbek Christensen.

⁴² jvf.op. cit. s 162

⁴³ Dette understreges af anvendelsen af begrebet "ydelser" for kvindens arbejde i hjemmet.jvf.Thomas Højrup og Lone Rahbek Christensen op.cit. s. 161

flikter varetagelsen af dette dobbelte arbejdsforhold giver i kvindernes hverdag er udeladt fra livsformsanalysen.

Den kvindelige lønarbejder.

Én af de kvindelige lønarbejdere, der indgår i "*Hver vore veje*" er bryggeriarbejder, og enlig mor. Hun kategoriseres i modsætning til de ovenfornævnte kvinder ikke som husmor, men som lønarbejder. Der argumenteres ud fra kvindens orientering i forhold til husarbejde: "*Jytte bærer ikke træk af en husmorpraksis, hvorfor det at opbygge et hjem ikke interesser hende.*"⁴⁴. Men med denne forståelsesramme undersøges ikke hvilke vilkår denne kvindelige bryggeriarbejder har for at udføre og engagere sig i hjemmet, betydningen af lønarbejdet som rammesættende for omsorgs- og husarbejdet undersøges ikke:

*"Jeg gad ikke gå og lave sjove ting med ham (...) selvfølgelig burde jeg nogen gange have taget mig sammen til at gå i svømmehallen med ham, men det orker man ikke, vel."*⁴⁵

Jyttes udtalelse om ikke at "gide" underholde den 9-årige søn efter skoletid, hvorfor han er på fritidshjem om eftermiddagen, bliver af Lone Rahbek Christensen fortolket med et ideologisk fokus løsrevet fra den tidsmæssige rammesætning hendes lønarbejde giver. Kvindens udtalelse herom fremtræder som et uforståeligt udsagn om ikke at gide lege om eftermiddagen. Anskuet ud fra lønarbejdet er det indlysende at kvindens vilkår for at varetage familiessfærens forpligtelser er vanskelige. Hun arbejder om natten og er enlig forsørger. Hun har derfor ikke mulighed for at gå ned i arbejdstid. Der er derfor snarere tale om at hun ikke har tid eller overskud til at lege med sin dreng om eftermiddagen end at hun ikke har lyst, men der spørges ikke til hvad hun så bruger tiden til istedet.

Det er problematisk i en hverdagslivsundersøgelse ikke at sætte omsorgsarbejdsformåen i relation til de materielle vilkår, der ageres indenfor. Spørgsmålet om "*at gide*" bliver først interessant, når det bliver betragtet indenfor det gensidige afhængighedsforhold omsorgsaktiviteten indgår i, her i forhold til arbejdstiden. Det oplyses at arbejdstiden går til kl. ca. 2 om natten, fra andre undersøgelser om natarbejde ved man, at de natarbejdende gennemsnitligt kan lægge sig til at sove 1 time efter afsluttet arbejdsdag. Lone Rahbek Christensen spørger ikke til dette. Det oplyses, at Jytte står op med børnene og smører madpakker inden de henholdsvis skal i skole og børnehave, og det fremgår at skolebarnet skal med bus.

⁴⁴ Lone Rahbek Christensen op.cit. s. 122

Spørgsmålet om at "gide" underholde den 9-årige dreng skal ses på baggrund af en 2- delt nattesøvn, der sandsynligvis består af 4 ½ time + 1 time. På denne baggrund bliver det interessant, at Jytte udtaler, at hun burde gå i svømmehal med drengen. Medrelateres den viden om natarbejdet, er det ikke længere så overraskende, at hun ikke "gider" lege, men mere interessant, at hun synes hun burde yde omsorgsarbejde om eftermiddagen.

Håndteringen af dette helt centrale modsætningsforhold i den industriarbejdende kvindes hverdag, hvor hun befinder sig mellem lønarbejdets tidstruktur og omsorgsarbejdets tidsstruktur bliver ikke forfulgt i interviewet. Det er udgrænset som undersøgelsesfelt i Lone Rahbek Christensens undersøgelse.

Lønarbejde og livsform.

Natarbejdet bliver for bryggeriarbejderkvinden udelukkende forstået som resultat af et subjektivt valg. Den natarbejdende kan tage dagarbejde, men så er der en anden, der tager hendes natarbejde. Vil man have viden om, hvad dette arbejde giver af råderum for omsorgsarbejde må vilkårene for de kvinder, der rent faktisk udfører natarbejde undersøges. Med livsformsanalysen som teorigrundlag sættes ikke fokus på de ydre samfundsmæssige rammers betydning for kvindernes organisering af hverdagen.

Det hedder at "*Kvinder, der er bærer af en husmorlivsform, det vil altså sige, kvinder, der yder en indsats indenfor familien for derved at blive forsøget (...) kan udmærket have lønnet arbejde.*"⁴⁶ I Lone Rahbek Christensens "*Hver vore veje*" bliver kvinder, der har mand og børn og som er primært ansvarlige overfor omsorgs-husarbejde kategoriseret til husmorlivsformen, eller med træk fra henholdsvis husmorlivsformen og lønarbejderlivsformen - uanset at de også er på arbejdsmarkedet som lønarbejdere.^{47 48}

Kun den ovenfor nævnte bryggeriarbejderkvinde, der er alene med børnene kategoriseres som lønarbejder.

---

⁴⁵ Lone Rahbek Christensen op.cit. s 123

⁴⁶ op.cit. s.164-165

⁴⁷ op.cit. s79

⁴⁸ Tora Friberg har en udførlig kritik af kvindernes placering i lønarbejderlivsformen ud fra mandens beskæftigelse i Tora Friberg: "Kvinnors vardag. Om kvinnors arbete och liv. Anpassningsstrategier i tid och rum." Meddelanden från Lunds Universitets geografiska institutioner avhandlingar 109, Lund University Press, 1990.

At hverdagslivet er modsætningsfyldt for kvinder, der er lønarbejdere i den typiske to-forsørgelses lønarbejderfamilie, hvor de er de primære varetagere af hus-omsorgsarbejdets forpligtelser behandles ikke.⁴⁹ Problemet ved at livsformsanalysen tager udgangspunkt i familien er, at problematikker, der i særlig grad gør sig gældende i kvindernes liv, ikke tematiseres kønsspecifikt. Lone Rahbek Christensens livsformsanalytiske bestemmelse af kvindelige lønarbejdere går udenom centrale problematikker som samspillet mellem hverdagens organisering og kvindernes lønarbejde rummer. Hvordan lønarbejdet er rammesættende for hverdagen og hvordan kvinderne arbejder med tidspuslespillet, og hvordan de forhandler med manden om omsorgs-husarbejdet m.v. behandles ikke.

På den ene side begribes kvinden i den typiske to-forsørgelses lønarbejderfamilie af livsformsanalysen, som husmor og ikke som lønarbejder. På den anden side bliver hus- og omsorgsarbejdet i familien ikke betragtet som arbejde. At hus- og omsorgsarbejdet ikke forstås som arbejde, men som fritid for den lønarbejdende kvinde, udgør en svaghed i teorien hvormed forståelsen af det arbejdsmæssige modsætningsforhold kvinderne befinder sig i udgrænses.

Metodisk lader Lone Rahbek Christensen kvinderne få status af objektive informationskilder, hvor udsagnene refereres uden at en efterfølgende analyse foretages. Der skelnes ikke mellem livspaksis og subjektiv orientering, og betydningen af bagvedliggende samfundsmæssige betingelsers rammesætning af livsformen tages ikke ind i undersøgelsen. Repræsenterende den livsform Lone Rahbek Christensen har placeret dem indenfor, fremtræder kvinderne som subjekter der konstruerer eget liv, uden hensyn til de samfundsmæssige rammer deres hverdagsliv udfolder sig indenfor. De valg kvinderne har truffet forstås løsrevet fra de samfundsmæssige muligheder og betingelser, der rammesætter og indgår i deres liv. Det giver en afgrænset forståelse af kvindelivet, at der ikke gås bagom udsagnene, og at de interviewedes resonnementer ikke relateres til hverdagslivets betingelser. Med livsformsanalysen som teorigrundlag sættes ikke fokus på de ydre samfundsmæssige rammers betydning for kvindernes organisering af hverdagen.

Specielt er det en svaghed at lønarbejdet og dets betydning spiller ind i forhold til det øvrige hverdagsliv ikke bliver gjort til genstand for analyse. Livsformsanalysen betragter med en

---

⁴⁹ jvf. f.eks. Ulla Björnberg: "Tvåförsörjarfamilien i teori og verklighet." i Joan Acker m.fl. "Kvinnors och Mäns liv och arbete" SNS Förlag, Stockholm 1992.

---

instrumentel forståelse lønarbejdet som et stykke arbejde, der ydes som middel til fritid, og lønarbejdets subjektive betydning bliver ikke tematiseret.

Virksomhedens dispositioner griber ind i kvindernes arbejdsliv, og med livsformsanalysen kan kvindernes medarbejderinteresse i indflydelse på virksomhedens dispositioner ikke begribes. Det hedder i livsformsanalysen at lønarbejderen kan lægge rutiner og problemer på arbejdspladsen fra sig i fritiden, hvorfor hverken engagement i arbejdet eller bekymring eller stress kan medtages med livsformsanalysens forståelsesramme. Væsentlige problematikker for lønarbejderne ved at være afhængige af virksomhedens dispositioner, uden at have indflydelse på dem, kan ikke behandles ud fra en instrumentel lønarbejdsforståelse. Spørgsmål som hvordan f.eks. omlægninger af arbejdet griber direkte ind i lønarbejderens daglige arbejdsdag glider ud af livsformsanalysen. Større ændringer kan f.eks. betyde fyringer og arbejdsløshed.

Arbejdets identitetsmæssige betydning for kvinderne tematiseres ikke. Tværtimod forstås akkordarbejde og dermed forbundne risiko for nedslidning indenfor livsformsanalysen som udtryk for lønarbejdernes ligegyldighed - blot man kan tjene til udgifterne. At nedslidningsrisici for store grupper på arbejdsmarkedet er et vilkår, der ikke står til at ændre for den enkelte, kan livsformsanalysen ikke indfange.

De to arbejdsområder lønarbejde og hus- omsorgsarbejde bliver betragtet som harmonisk forenelige. Komplexiteten i varetagelse af både lønarbejde og arbejde i hjemmet undersøger Lone Rahbek Christensen ikke. I analysen af den kvindelige bryggeriarbejders hverdag glider denne problematik ud af analysefeltet, selvom den er central for hende. I forhold til kvinden, der arbejder i elektronikindustrien hævdes en særlig forenelighed mellem dette industriarbejde og kvindens forpligtelser i hjemmet, som ikke forekommer overbevisende. Rammerne for kvindernes lønarbejde f.eks. natarbejde, akkordarbejde, deltidsarbejde, arbejdsløshed, transporttider m.v. undersøges ikke i livsformsanalysen, idet forskelle i kvindernes liv betragtes som udtryk for ideologiske valg.

I livsformsanalysens betemmelse af hvilke aktiviteter, der kan kategoriseres som arbejde falder det for kvinderne centrale arbejdsfelt - hus- og omsorgsarbejde - udenfor livsformsanalysen, da dette arbejde kategoriseres som fritid. Dette indebærer at modsætningsforholdet mellem arbejdssfæren og familiessfæren ikke tematiseres. Tværtimod

---

betragtes de to sfærer som værende autonome i forhold til hinanden og i gensidig harmoni i kvindernes liv.

Hvor styrken i livsformsanalysen er intentionen om at betragte hverdagslivet ud fra kvindernes værdier, mål og prioriteringer, bliver samme intention en begrænsning fordi forståelsen af sammenhæng mellem individ og strukturer udelukker en kritisk analyse af kvinderne arbejdsliv og hverdagsliv.⁵⁰

DEL 2. Kvinders arbejdsorientering i industrien i en kritisk teoretisk belysning.

De diskussioner som livsformsanalysen efterlader vedrørende ufaglærte kvinders arbejdsliv og hverdagsliv i relation til de strukturelle vilkår, tematiseres i den tyske kritiske teori af Regina Becker-Schmidt m.fl. Kvindernes handlinger og orientering i arbejdslivet betragtes her i relation til arbejdslivets rammebetingelser. Der bliver herved eksplicit sat fokus på betydningen af de særlige vilkår, der karakteriserer industriarbejdet. Kvindernes forvaltning af arbejdslivets vilkår betragtes ud fra at kvinderne både er industriarbejdere og mødre, og at arbejdets betydning derfor relaterer sig til både familiesfæren og produktionssfæren. Indledningsvis skitseres i det følgende henholdsvis Christen Eckart m.fl. og Ilona Schöll-Schwinghammers teorier om arbejdets betydning for kvinder i industri, fordi disse to teorier repræsenterer nogle væsentlige strømninger, i den teoretiske diskussion om ufaglærte kvinders arbejdsorientering.

Christel Eckart, Ursula G. Jaerisch og Helgard Kramer diskuterer i "*Frauenarbeit in Familie und Fabrik*" hvad hus- og omsorgsarbejdet på den ene side, og fabriksarbejdet på den anden side betyder for kvinderne. Synsvinklen er her, at det først og fremmest er i familiessfæren at industriarbejdende kvinder kan identificere sig med det arbejde, de udfører.⁵¹ Deres pointe er at fordi arbejdet indenfor reproduktionsområdet giver et råderum for selvbestemmelse som industriarbejdet mangler, bliver kvindernes orientering mod familiesfæren styrket af at arbejde på fabrik - industriarbejdets "uudholdelige vilkår" styrker husarbejdets

---

⁵⁰ jvf. Tora Friberg op.cit.

⁵¹ Eckart, Jaerisch og Kramer: "Frauenarbeit in Familie und Fabrik. Eine Untersuchung von Bedingungen und Barrieren der Interessenwahrnehmung von Industriearbeiterinnen", Campus, Frankfurt am Main/New York 1979

identitetsgivende betydning.⁵² Christel Eckart m.fl. konkluderer at for kvinder, der arbejder med ensformigt og indholdstomt akkordarbejde er det arbejdet i familiesfæren, som kvinderne kan identificere sig med.

I forlængelse af denne forståelse betragtes industriarbejdet som understøttende for kvinders orientering mod hus- og omsorgsarbejdet som deres ansvarsområde. Teorien sætter fokus på, at der i udførelsen af arbejdet i familiesfæren rummes arbejdsmæssige dimensioner, som industriarbejde ikke giver adgang til.

Christel Eckart m.fl. tager udgangspunkt i at det tayloriserede kvindeindustriarbejde udelukker at kvinderne kan orientere sig mod arbejdsindholdet. Eftersom industriarbejdet er ensformigt og indholdstomt rummer arbejdet ingen muligheder for identifikation. De kvindelige akkordarbejdes forhold til industriarbejdet karakteriseres til at være instrumentelt, og fabriksarbejdets eneste positive orienteringspunkt bestemmes i denne teori til at være lønnen. Arbejdets betydning ligger ifølge Christel Eckart m.fl. i at forbedre vilkårene for familielivet. "*Familieorienteret instrumentalisme*" betegner således kvindernes instrumentelle orientering mod industriarbejdet og deres identifikation med arbejdet i familiessfæren.

En anden forståelse af industriarbejdets betydning for ufaglærte kvinder repræsenterer Ilona Schöll-Schwinghammers "*Frauen im Betrieb*". Hun betragter industriarbejdet som havende selvstændig betydning for de fabriksarbejdende kvinder, i form af den compensation for husmortilværelsens isolation, som industriarbejdet rummer.⁵³

Ilona Schöll-Schwinghammer konkluderer, at i modsætning til kvalificeret arbejde, der giver arbejdsmæssig tilfredsstillelse og rum for selvbekræftelse, indeholder fabriksarbejdet ikke sådanne identifikationsmuligheder. Når fabriksarbejde har en selvstændig betydning for kvinderne er det fordi arbejdet i familiesfæren ikke er noget attraktivt alternativ.

Arbejdets betydning ligger her i at udgøre en compensation for det isolerede arbejde i familiesfæren. I sig selv rummer udførelse af stærkt arbejdsdelte repetitive arbejdsfunktioner

---

⁵² op.cit.s.582

⁵³ I.Schöll-Schwinghammer:"Frauen im Betrieb. Arbeitserfahrungen und Arbeitsbewusstsein", Campus, Frankfurt am Main/New York 1979

---

ikke nogle identifikationsmuligheder: *“All jene Frauen, die hochgradig arbeitsteilige und repetitive Tätigkeiten verrichten, bleiben solche auf Arbeitsinhalte gerichtete Identifikationschancen verwehrt.”*⁵⁴

Både i Eckart m.fl. og i Schöll-Schwinghammers projekt bliver fabriksarbejdets betydning for kvinderne fortolket instrumentelt, men hvor Eckart m.fl. afgrænser fabriksarbejdets betydning til økonomisk indtjening, udvider Ilona Schöll-Schwinghammer den instrumentelle forståelse af fabriksarbejdets betydning til at udligne fravær af kommunikation og mangel på social anerkendelse af arbejdet i den familiære sfære.

Der er trods det forskellige teoretiske udgangspunkt en parallelitet til den ovenfor skitserede instrumentelle tilgang til forståelse af industriarbejdet hos Lone Rabeck Christensen. Både Christel Eckart m.fl. og Ilona Schöll-Schwinghammer betragter industriarbejdet som værende uden selvstændig indholdsmæssig betydning for kvinderne. Men hvor livsformsanalysen betragter kvindernes udførelse af lønarbejde og hus- og omsorgsarbejde som harmonisk foreneligt i kvindernes liv, ser både Christel Eckart m.fl. og Ilona Schöll-Schwinghammer kvindernes udførelse af arbejdet i lønarbejds- og i familiesfæren som modsætningsfyldt og særdeles belastende⁵⁵.

Modsætninger i hverdagen.

Med udgangspunkt i en kritik af Eckart m.fl. og Schöll-Schwinghammer har Regina Becker-Schmidt m.fl. foretaget teoriudvikling om fabriksarbejderkvinders arbejdsliv og arbejdsorientering. Det teorikoncept, som rummes i Regina Becker-Schmidt m.fl.s arbejder, er mest kendt for de psykologiske aspekter som teorien rummer i bestemmelsen af ambivalensbegrebet. Set med en samfundsvidenskabelig interesse er det væsentlige i Regina Becker-Schmidts teori imidlertid sammenkoblingen mellem de samfundsmæssige strukturelle betingelser for arbejdslivet, og de refleksioner og handlemåder kvinderne udfolder i deres arbejdsliv.

Selvom teorien koncentrerer sig om en psykologisk erkendelsesinteresse vedrørende kvindernes subjektive orientering og handlen i forhold til strukturelt betingede vilkår rummer teoriarbejdet væsentlige samfundsvidenskabelige betragtninger om kvinders arbejdsliv og

---

⁵⁴ I. Schöll-Schwinghammer op. cit. s. 166

⁵⁵ jvf. Christel Eckart op.cit. s.4 og I.Schöll-Schwinghammer op.cit. s.167

arbejdsorientering. Regina Becker-Schmidts teori tematiserer således centrale samfundsstrukturelle modsætninger der danner grundlag for det spillerum hvor indenfor kvinderne udfolder deres arbejdsliv, hvilket man som diskuteret i det foregående ikke finder i livsformsanalysen.

Med ambivalensbegrebet karakteriserer Regina Becker-Schmidt m.fl. kvindernes orientering i forhold til varetagelse af centrale modsætninger, som kvinderne som gruppe betragtet konfronteres med i dagligdagen. Disse modsætninger i kvindernes arbejdsliv udfolder sig mellem lønarbejdssfæren og familiesfæren, indenfor lønarbejdssfæren og indenfor familiesfæren.

Regina Becker-Schmidt m.fl. tager udgangspunkt i at fabrikskvinderne er placeret i et dobbelt samfundsmæssigt forhold og derfor arbejder under nogle særlige betingelser. Dobbeltheden består i, at samfundet er opdelt i produktionssfære og reproduktionssfære. Det gensidige objektive indbyrdes afhængighedsforhold mellem de to sfærer - produktion og reproduktion - giver nogle særlige betingelser for kvinderne, der udfører arbejde i begge sfærer.⁵⁶

Kvindernes hverdagslivspraksis er struktureret i to forskellige arbejdsområder, i to forskellige samfundsmæssige felter, hvorfra kravene rettes til kvinderne.

Regina Becker-Schmidt m.fl. belyser kvindehverdagen for industriarbejderkvinder med børn og familie ud fra en sociologisk-psykologisk synsvinkel. Regina Becker-Schmidts teori bliver her refereret med fokus på teoriens tematisering af arbejdslivets sociale processer i relation til de samfundsmæssige vilkår, som kvindernes handlinger og handlingsbestræbelser udfolder sig indenfor. D.v.s at teorien er refereret i relation til arbejdslivet, dets vilkår og kvindernes ageren i arbejdslivet såvel som deres værdimæssige orienteringer her indenfor.

En modsætningsfyldt orientering mod industriarbejdet.

Hvor instrumentelle forståelser af kvindernes lønarbejdsmotiv fokuserer på arbejdets adgang til indtjening og kommunikation har Regina Becker-Schmidt m.fl. udgangspunkt i dels at monotont fabriksarbejde, monotonien til trods rummer identifikationsmuligheder dels i at

---

⁵⁶ Regina Becker-Schmidt: "Widerspruch und Ambivalenz: Theoretische Überlegungen, methodische Umsetzungen, erste Ergebnisse zum Projekt "Probleme lohnabhängig arbeitender Mütter"/oversat til dansk i Udkast nr. 2.1982, "Modsætningsfyldt realitet og ambivelanes".

modsnætningsforholdet mellem familie og arbejde ikke hindrer kvinderne i at tillægge arbejdet betydning.⁵⁷

At de ufaglærte kvinders arbejdsvilkår i industrien er belastende, udelukker ikke at arbejdet rummer positive identifikationsmuligheder, selvom disse ikke er entydige. Regina Becker Schmidt m.fl.s forståelse af arbejdets betydning er differentieret og rummer således både positive og negative orienteringer i arbejdet. Hvor de instrumentelle forståelser af arbejdets betydning fokuserer på løn eller kompensation for familiesfærens isolation, lægger Regina Becker-Schmidt m.fl. vægt på, at kvindernes arbejdsorientering må forstås ud fra de modsætningsfyldte betingelser, der kendetegner industriarbejde.

Regina Becker Schmidt m.fl. definerer "ambivalens" som begreb for analyse af kvindernes modsætningsfyldte orientering og handlen overfor industriarbejde: *"Die gleichzeitigkeit von Attraktion und repulsion auf der affektiven Ebene nennen wir - der Psychoanalyse folgend - Ambivalens. (...) Auf der Ebene Handlungsimpulsen lösen Inkompatibilitäten nämlich einen spezifischen ambivalenzkonflikt aus; (...) das motivationelle Beieinander von widersprüchlichen Strebungen in ein und demselben Subjekt..."*⁵⁸

Med ambivalensbegrebet karakteriseres i forhold til arbejdet den modsætningsfyldthed, der specielt ligger i fabriksarbejdets samtidige udbygning og rum for engagement. I forhold til familie og arbejde karakteriseres med begrebet ambivalens en dobbelthed, hvormed det for kvinderne er forbundet at skulle håndtere indbyrdes modstridende eller uforenelige krav. Med kvindernes bestræbelser på at indfri kravene fra arbejdssfæren og familiesfæren opstår det konfliktforhold, der udgør grundlaget for ambivalenserne. Begrebet karakteriserer kvindernes subjektive bestræbelser på at varetage indbyrdes modstridende krav, der rettes til dem på arbejdet, og fra henholdsvis reproduktionssfæren og produktionssfæren.

Kvindernes ambivalens afspejler samfundsmæssigt utilstrækkeligt løste konfliktkonstellationer, hvorfor disse modsætningsfyldte holdninger, følelser, handlemåder og

---

⁵⁷ Resultaterne fra dette store forskningsprojekt blev i begyndelsen af 80erne publiceret i en række rapporter og artikler. Regina Becker-Schmidt, Uta Brandes-Erlhoff, Mechthild Rumpf, Beate Schmidt: ARBEITSLEBEN - LEBENSARBEIT. Konflikte und Erfahrungen von Fabrikarbeiterinnen. Verlag Neue Gesellschaft Bonn, 1983

⁵⁸ op.cit. s22-23

udtalelser skal betragtes forstås som en rationel reaktionsmåde overfor den samfundsmæssig realitet kvinderne indgår i.⁵⁹

Det er således for udtryk for ambivalens når én af de kvinder, jeg har interviewet, udtaler at hun ikke elsker arbejdet, men heller ikke vil undvære det. Udtalelsen afspejler erfaringer fra arbejdets modsætningsfyldte univers. Fabriksarbejdet er modsætningsfyldt, hvorfor kvindernes udtalelser om arbejdet er præget af modsætninger.⁶⁰

I forhold til fabriksarbejdet opstår ambivalenserfaringerne ud fra konfrontationen med produktionens grundliggende modsætningsfyldte krav til samtidig kvalitet og kvantitet: *“Die Verwertungsstrategien, aus den Arbeitskräften pro Zeiteinheit soviel Leistung wie möglich herauszuschinden, sind dazu angetan, Arbeitsmotivationen zunichte zu machen. Gleichzeitig erfordert aber der Arbeitsprozess permanente Aufmerksamkeit, das Gegenteil von Gleichgültigkeit”*⁶¹

Mødet med de samtidige krav om hurtighed og opmærksomhed opstår den ambivalente arbejdsorientering hos kvinderne. Dette fordi kvinderne engagerer sig i produktets kvalitet og samtidig begrænses i dette engagement fordi tempokravene indebærer at kvalitetskravene må tilsidesættes. Regina Becker-Schmidt fremhæver således at den ambivalente arbejdsorientering opstår gennem mødet med de modsatrettede krav og relaterer kvindernes arbejdsorientering direkte til det monotone industriarbejdes modsætningsfyldte univers, hvor identifikation og problemløsning udfoldes sideløbende med accept og indordning under arbejdets irrationelle krav.⁶²

---

⁵⁹ Regina Becker-Schmidt 1983 s.23

⁶⁰ op.cit. s.59

⁶¹ op.cit.s16-17

⁶² op.cit.

Dobbelte krav til kvinderne.

Det samfundsmæssige modsætningsforhold som kvinderne konfronteres med i hverdagen kommer til udtryk i dobbelte arbejdsmæssige krav fra henholdsvis familie og erhvervssfære. Objektivt betragtet er der tale om dobbelte krav til kvinderne på grund af den samfundsmæssige organisering af produktions- og reproduktionssfæren. Dette karakteriserer Regina Becker-Schmidt således:

“In der zweiwertigen Beanspruchung weiblichen Arbeitsvermögens - in der Familie, in der Ausserhäuslichen arbeitswelt - liegt eine doppelte Problematik: eine objektive und eine subjektive.

Objektiv dilemmatisch ist die gesellschaftliche organisation des Produktions- und Reproduktionszusammenhangs; obwohl beide socialen Bereiche wechselseitig voneinander abhängig sind, ist weder die industrielle Arbeitswelt noch die Privatsphäre so eingerichtet, dass sie dieser Interdependens Rechnung tragen”.⁶³

Men de to sfærer er trods det gensidige afhængighedsforhold ikke indrettet efter at der stilles krav til kvinderne i begge sfærer:

In dieser “Rücksichtslosigkeit” drückt sich zum einen der politisch-ökonomische Primat der Produktionssphäre aus, zum anderen das Fortbestehen geschlechtsspezifischer häuslicher Arbeitsteilung, auch wenn Frauen berufstätig sind.”⁶⁴

At de modsætningsfyldte krav opstår overfor kvinderne, skyldes kønsarbejdsdelingen i hjemmet. Derfor er det især kvinder der konfronteres med tidsstrukturer og krav fra produktionssfæren der står i modstrid med tidsstrukturer og krav fra i familiesfæren. Regina Becker-Schmidt m.fl. karakteriserer de to sfæres krav til kvinderne som modstridende og uforenelige.

De to samfundsmæssige felter er “interdependente”, d.v.s. gensidigt afhængige af hinanden. På den ene side fungerer de to områder adskilt fra hinanden, således at arbejdet i produktionssfæren ikke er indrettet efter reproduktionssfæren. På den anden side fungerer de

⁶³Regina Becker-Schmidt u.a. : *Arbeitsleben - Lebensarbeit Konflikte und erfahrungen von Fabrikarbeiterinnen.* Verlag Neue Gesellschaft Bonn 1983.

to sfærer gensidigt afhængigt. Uden familier, børn, omsorg, mad, tøj, hvile o.s.v. ingen arbejdskraft og omvendt uden produktion intet liv.

Samfundet er afhængigt af kvindernes arbejde, i den private sfære såvel som i erhvervssfæren. Selvom produktionsprocessens eksistens forudsætter de familiale ydelser: socialisering og reproduktion af arbejdskraft er den ydre arbejdsverden ikke organiseret ud fra at kvinderne før eller efter arbejdsdagen i virksomheden skal udføre arbejde i reproduktionssfæren.

Tværtimod, fremhæver Regina Becker-Schmidt m.fl., kræver erhvervsarbejdet en fuldstændig indsats af kvinderne, hvor der ikke tages hensyn til hverdagslivets øvrige krav. Ethvert erhvervsarbejde lægger "*en idealtypisk normaldefinition*" til grund, hvor erhvervsarbejdet er hovedsagen og alt andet er forstyrrelsesfaktorer⁶⁵.

Interdependensen mellem de to sfærer har derfor en særlig karakter i form af produktionssfærens primat over reproduktionssfæren, hvor kvinderne skal indrette hus- og omsorgsarbejdet indenfor det frirum industriarbejdet giver⁶⁶.

Omsorg og husarbejde i familiesfæren.

Familien udgør rummet for reproduktion, socialisering og adgang til nærhed og er garant for grundlæggende emotionelle erfaringer. Regina Becker-Schmidt karakteriserer yderligere familien som det nære rum for tidsstrukturer, arbejdsformer og relationer, der - selvom de er præget af at produktionssfæren - ikke er identiske med denne.⁶⁷

Ud fra en samfundsmæssig betragtning er omsorg og husarbejde nødvendige samfundsmæssige aktiviteter - en del af det samfundsmæssige arbejde. Oskar Negt karakteriserer arbejdet således:

"...die Arbeit im Haushalt, der pflegliche Umgang mit Kindern und Erwachsenen,(...), wo Identität, Lebens- und Liebesfähigkeit erzeugt werden, damit überhaupt arbeitsfähige Subjekte sich im System gesellschaftlicher Arbeit betätigen können - das alles also der

---

⁶⁴ . op.cit.

⁶⁵ Regina Becker-Schmidt 1983, s24-25

⁶⁶ op.cit. s 24

⁶⁷ Kvinnoarbete på fabrik- yrkessocialisation som läroprocess. Kvinnovetenskaplig tidskrift nr. 2 ,årgang 3,1982,s.49

---

wirkliche Produktionsprozess von Leben, ist über wiegend von den Frauen kostenlos der Gesellschaft zur Verfügung gestellt worden."⁶⁸

Selvom omsorgs- og husarbejde udføres indenfor store frihedsgrader med hensyn til hvordan, hvornår og hvor meget, er det et arbejde, der skal udføres. Hverken omsorgs- eller husarbejde er noget kvinderne kan vælge ikke at udføre. De kan få arbejdet udført af udefrakommende arbejdskraft, af manden eller af andre familiemedlemmer, men omsorgs- og husarbejde skal udføres for at familien kan fungere, og familien skal fungere for at samfundet kan bestå.⁶⁹ Med Oskar Negts bestemmelse af hus- og omsorgsarbejde i familien som ulønnet, men samfundsmæssig nødvendig arbejdsaktivitet, fremhæves dette arbejde som en for samfundets fortsatte eksistens uomgængelig nødvendig arbejdsaktivitet.

I Marie Jahodas definition af arbejde som målrettet aktivitet skelnes mellem "*work*" og "*employment*". Hermed præciseres at arbejde ikke nødvendigvis udføres under et ansættelsesforhold, hvorved hele den arbejdsaktivitet som kvinderne udfører kommer med i arbejdsbestemmelsen - uanset om der er tale om lønnet arbejde eller arbejde i hjemmet.⁷⁰ Med en sådan definition af arbejdsbegrebet, hvor både det lønnede og det ulønnede arbejde er i fokus kan man få belyst industriarbejderkvindernes hverdag, hvor arbejdsdagen starter før kvinderne, møder på fabrikken, og slutter senere, end de får fri fra fabrikken.

Kønsarbejdsdeling i hjemmet.

Varetagelse af hus- og omsorgsarbejde udgør et væsentligt element i familiens opretholdelse og videreførelse. Selvom kønsarbejdsdelingen er i forandring varetages omsorgsarbejdet i mange familier med kvinderne som hovedansvarlige, hvorfor det især er i kvinders hverdag, at hus- og omsorgsarbejdet udgør en arbejdsmæssig forpligtelse. Den kønsspecifikke arbejdsdeling mellem kvinder og mænd i familiesfæren resulterer i at varetagelsen af omsorg og husarbejdet generelt betragtes i højere grad er kvindernes end mændenes .

---

⁶⁸ Oskar Negt: "Die Herausforderung der ewerkschaften", Frankfurt Main/New Yourk, Campus Verla, 1989, s. 32

⁶⁹ André Gorz problematiserer Oskar Negts anvendelse af arbejdsbegrebet til bestemmelse af omsorgsarbejdet i familien som et gratisarbejde, som kvinderne stiller til rådighed i samfundet. I følge André Gorz skal omsorg ikke betragtes udfra en arbejdsforståelse af mor-barn relationen, fordi man herigennem indskrænker omsorgsrelationens karakter. Til at undersøge den arbejdsmæssige dimension, der ligger i varetagelsen af omsorgsarbejdets forpligtelser og "nødvendighedskarakteren" heraf bliver et arbejdsbegreb påkrævet, sådan som Oskar Negt fremhæver det. André Gorz "Arbejdsbegrebet er ikke hvad det har været." i Arbejde og Subjektivitet, red. Birger Steen Nielsen m.fl. CAT.PAV. Roskilde Universitetscenter, 1994.

Der er flere omsorgsaktiviteter i familiesfæren end de der omfatter kvindernes omsorg for deres børn.⁷¹ Omsorg er her afgrænset til kun at dreje sig om varetagelse af børns behov med henblik på at undersøge hvordan dette kommer i konflikt med kvindernes varetagelse af lønarbejdet.

Hvad angår omfanget det arbejde der udføres i hjemmet viser Jens Bonkes undersøgelse: "*Faktotum husholdningernes produktion*" at kvinder og mænd ikke deler dette arbejde ligeligt.⁷² Skævheden i arbejdsdelingen er blevet mindre i løbet af de sidste 25 år, men den arbejdsmæssige udligning, der har fundet sted er primært sket i weekenderne. På hverdagene er det kvinderne, der står for størsteparten af arbejdet i hjemmet.

I familier med børn udfører kvinderne gennemsnitligt 70 pct. af det samlede husholdningsarbejde⁷³. Tager man den danske befolkning som sådan modsvares den skæve arbejdsfordeling i hjemmet i et vist omfang af mændenes gennemsnitligt længere ugentlige arbejdstid, men her medregnes familier, hvor kvinderne enten ikke har lønarbejde eller har deltidsarbejde.⁷⁴ For de fuldtidsbeskæftigede kvinder er der ikke tale om, at arbejdsdelingen omkring husarbejdet er ligeligt fordelt. De fuldtidsarbejdende kvinder har et kvantitativt "*role-overload*", fordi de ved siden af fuldtidsarbejde varetager størsteparten af husarbejdet i familien.⁷⁵

Jens Bonke skelner mellem "*direkte omsorg*", "*indirekte omsorg*" og "*tilsynsomsorg*". Ved direkte omsorg forstår Jens Bonke at læse lektier, lege med barnet, vaske hente og bringe. Indirekte omsorg er at lave mad vaske op, gøre rent, rydde op (husarbejde), og tilsynsomsorg er tilsyn med småbørn, hvor der skal være en voksen tilstede, som samtidig udfører husarbejde som kan afbrydes, når det er nødvendigt. Tilsynsomsorgen udføres således samtidig med at tiden anvendes til andre aktiviteter i husholdningen⁷⁶. Jens Bonkes

---

⁷⁰ Maria Jahoda: *Employment and Unemployment*. Cambridge University Press, Cambridge, London N.Y. 1982, s.45.

⁷¹ Kari Wærness' tematiserer med sit omsorgsbegreb en lang række aktiviteter og arbejdsopgaver omkring honoreringen af medmenneskelige behov. Omsorg udføres for de der ikke kan klare sig selv (børn, syge og gamle) Kari Wærness: *Kvinneperspektiver på socialpolitikken*, Oslo Universitetsforlaget, 1982 .

⁷² Jens Bonke "*Faktotum- husholdningernes produktion*", SFI 95.11 København 1995

⁷³ op.cit. s. 188

⁷⁴ op.cit. s. 218

⁷⁵ J.H. Pleck, "*Working Wives/Working Husbands*" London, Sage Publications 1985.

⁷⁶ Jvf. Jens Bonke op.cit. s 218

undersøgelse viser, at den direkte omsorg, er det område, hvor mænd er mest aktive, hvorimod tilsynsomsorgen primært udføres af kvinder.⁷⁷

Udførelse af direkte omsorg er den mindst krævende del af omsorgsarbejdet, det er ikke følelsesmæssigt belastende således som udførelsen af tilsynsomsorg, der ofte indebærer at kvinderne må sige nej til børnenes krav om samvær, sådan som en af de kvinder, jeg har interviewet f.eks. beskriver det: *“Jamen mor vil hellere end gerne hjælpe dig, men vi skal også have mad på bordet...”*(Åse/s.52) I udførelsen af tilsynsomsorg opstår ambivalens overfor henholdsvis barnets behov og husarbejde.

Familiesfæren - et modsætningsfyldt arbejdsområde.

Husarbejdet

Som arbejdsområde betragtet er familiesfæren modsætningsfyldt: Hverdagens gøremål i den reproduktive sfære indeholder både positive og negative aspekter. Familien som arbejds sfære giver adgang både til nære relationer og isolation. Regina Becker-Schmidt m.fl. peger i deres projekt på at den positive betydning, som hus- og omsorgsarbejdets selvbestemmelse giver kvinderne, begrænses af fraværet af anerkendelse af dette arbejde.⁷⁸

For kvinderne er husarbejde et stykke pligtarbejde, der skal gøres hvad enten de har lyst eller ej. Fordi kvinderne ofte udfører husarbejdet, mens familien er hjemme, og de selv er trætte er dette arbejde kendetegnet ved at blive udført under stort tidspres, hvorved nødvendighedskarakteren forstærkes. Husarbejdet giver derfor ikke nødvendigvis kvinderne mulighed for at erfare arbejdsglæde, til trods for de selvbestemmelsesmuligheder dette arbejde rummer. Husarbejdet skal udføres i den resttid som lønarbejdet giver. Er der f.eks. en time til kvinden skal møde på arbejde, er der kun en time til at udføre rengøring og sengeredning i - uafhængigt af dette arbejdes omfang. For den fabriksarbejdende kvinde er tiden ofte så knap til husarbejde, at udførelsen af husarbejdet ikke opleves tilfredsstillende - kun resultatet.⁷⁹

---

⁷⁷ op. cit. s. 190

⁷⁸ Regina Becker-Schmidt m.fl. “Nicht wir haben die Minuten”, 1982, s.45.

⁷⁹ op.cit. s. 45

Til gengæld rummer husarbejdet frihedsgrader, som ikke findes i industriarbejdet. Hvor fabriksarbejdet kræver, at kvinderne overholder tidsnormerne, kan store dele af husarbejdet udskydes fra den ene dag til den anden. Husarbejdet rummer muligheder for selvbestemmelse, og kvinderne har et spillerum for prioritering af arbejdsopgaver og tid, et spillerum der i følge Regina Becker-Schmidt rummer belastende dimensioner: “ *Wenn die Arbeit heute nicht gemacht wird, hat sie sich morgen verdoppelt; (...) Ungerelmässigkeiten machen den Haushalt unplanbar und das erhaltene Gleichgewicht unkalkulierbar.*”⁸⁰

De frihedsgrader husarbejde rummer med hensyn til tidspunktet for udførelse heraf er afgrænset af, at kvinderne en anden dag skal udføre det arbejde, de ikke har nået den pågældende dag. Hvis kvinderne ikke når det hele den ene dag har de mere husarbejde at udføre den næste. De tidsmæssige frihedsgrader er derfor et tveægget svær for kvinderne. Hvis kvinderne ikke når husarbejdet indenfor den planlagte tid går det ud over tiden til samvær med børnene. I hverdagslivets tidsstruktur bliver udførelse af industriarbejdet og hus- og omsorgsarbejdet derfor ofte foretaget ud fra en nøje planlagt anvendelse af tiden. En del af vilkårene for kvindernes arbejde i familiesfæren er imidlertid varierende krav om tid, først og fremmest fordi børnenes behov omsorg varierer fra dag til dag, hvorfor kvindernes planlægning af husarbejdet ikke altid harmonerer med de faktiske vilkår for udførelse af dette.

Husarbejdet er et arbejde uden fastlagt arbejdstid, hvor den ene arbejdsopgave blot afløser den anden i et kontinuerligt forløb. Et belastende aspekt ved husarbejdet er fraværet af en egentlig fyraften. Kvinderne har ikke fri, sådan som de har fra fabriksarbejdet, hvor arbejdsdagen afgrænset fra start- til sluttidspunkt.

Vekslen mellem tidsstrukturer.

Hvor Regina Becker-Schmidt m.fl. peger på, at industriens tidslogik er “*ingen tid at spille*”, kræver samværet i familien og omsorgen overfor børn, at kvinderne kan lade tiden flyde. Det er forudsætningen for at familien kan fungere som mere end blot og bart sted for opvækst, mad og søvn. Kvinden skal derfor omstille sig fra industriarbejdets stramme tidsrytme til en tidsrytme, hvor der er rum for at tiden til omsorg for børnene kan flyde.⁸¹ Den industrielle

---

⁸⁰ op.cit s.46

⁸¹ Regina Becker-Schmidt 1983, s.22

tidslogik sætter - i sin ekstreme form - snævre rammer for kommunikation og erfaringsudveksling, fordi det kvantitative produktionsresultat er det primære mål. Omsorg og samvær i familien kræver en kvalitativ anderledes tidslogik, hvor samvær og følelsesmæssig opmærksomhed er dominerende. Omgang med børn kræver derfor kvalitativt andre tidsstrukturerende principper end de der dominerer arbejdet i industrien.

De to tidsstrukturelle logikker, der støder sammen i kvindernes liv har Karen Davies begrebsbestemt som henholdsvis lineære og processuelle tidslogikker. Lineær tid begrebsbestemmes således: *“Det linjarä tidsbegreppet - där vi betraktar tiden som något som rullas upp i en rak och obruten linje och i en och samma riktning mot en gränslös horisont”⁸².* Processuel tid karakteriseres heroverfor som en tidsanvendelse, hvor *“arbetet måste ta den tid det tar.”⁸³*

Begreberne lineær tid og processuel tid udtrykker kvalitative forskelle i de tidsstrukturelle logikker. Lineær tidsanvendelse drejer sig om produktion af resultater, der udføres gennem aktiviteter, hvor den ene afløser den næste. Processuel tidsanvendelse tager udgangspunkt i opgavens karakter. Hvor den lineære tidsstruktur gælder for den arbejdsproces, hvori fremstilling af produkter finder sted, f.eks. akkordarbejde, er det den processuelle tidsstruktur, der kendetegner omsorg, hvor f.eks. det at give et barn mad, tager den tid, det tager for barnet at spise, afhængig af barnet om barnet er sultent, træt, o.s.v. De fabriksarbejdende kvinder arbejder således både under produktionssfærens lineære tidslogik og under omsorgsarbejdets processuelle tidslogik.⁸⁴ Kvinderne veksler i løbet af en dag fra den processuelle varetagelse af børnenes omsorgsbehov om morgenen til industriarbejdets lineære tidslogik med krav om hurtighed og overholdelse af akkorden i arbejdstiden og tilbage til familiesfærens processuelle krav om tilstedeværelse og opmærksomhed efter endt arbejdsdag.

Men det er lønarbejdet, der rammesætter råderummet for varetagelse af omsorg i familiesfæren.⁸⁵ Arbejdets lineære tidslogik, dominerer omsorgssamværet med børnene, dér

⁸² Karen Davies: “Manlig tid och kvinnors verklighet” i *Kvinnovetenskapelig tidskrift* 1987:4 Med henblik på indkredsning af relationen mellem familiesfæreforpligtelser og lønarbejde, har Karen Davies videreudviklet tidsbegreberne se "Capturing Women's Lives" i *Women's Studies International Forum*. Vol 19, Number 6, USA, 1996.

⁸³ Jvf. op. cit. s29

⁸⁴ Sanne Ipsen fremhæver i “Køn, tid og arbejde” at lineære tidsstrukturer og processuelle kan være tilstede samtidigt.

⁸⁵ Regina Becker-Schmidt 1983 op.cit.

hvor omsorgsarbejdets krav om tidsrigelighed kommer på tværs af den tidsramme, kvinderne skal indordne sig under i forhold til lønarbejdet. Lønarbejdssfærens bundne arbejdstider griber ind i omsorgsarbejdets processuelle tidslogik, således at f.eks. længden af barnets måltid reguleres efter moderens arbejdstid og ikke efter barnets spisetempo. Denne generelle lønarbejderproblematik skærpes derfor af industriarbejdets tidsmæssige vilkår, der rummer manglende fleksibilitet overfor omsorgsarbejdets krav, med hensyn til f.eks. faste mødetider, fravær af mulighed for at tage sygt barn med på arbejde m.v..

Arbejdsdeling og forhandling i familiesfæren.

Kvinder og mænd anvender deres tid forskelligt, hvorfor tidsanvendelse til hus- og omsorgsarbejde ikke kan forstås løsrevet fra køn.⁸⁶

Ulla Björnberg betragter familielivet som arena for forhandlinger: *“Genom att betrakta familjelivet som en arena för förhandlingar fokuseres och tydliggörs maktförhållandena mellan könen (...) förhandlingsspelet i familjen (kan) inte bara förstås utifrån de enskilda individerna i en specifik familjeform, utan det måste också förstås utifrån den politiska processen i samhället och utifrån processer på arbetsmarknaden..”*⁸⁷

Ulla Björnbergs pointe er således, at forhandlingerne afspejler magtforholdene de to køn imellem. Disse magtforhold er funderet i både politiske betemte forhold f.eks. udbuddet af daginstitutioner og andre velfærdsforanstaltninger, og i forskelle i den position, de to køn har på arbejdsmarkedet.

Kønarbejdsdelingen i familiesfæren kan imidlertid - helt eller delvist - etableres uden eksplicite forhandlinger har fundet sted.⁸⁸ Disse forhandlinger i familien om hvem, der skal lave hvad, kan således foregå implicit i form af praksis, der etablerer sig uden at direkte forhandlinger finder sted.

---

⁸⁶ jvf. Tora Friberg op. cit s121 og Karen Davies op.cit. s.28

⁸⁷ Ulla Björnberg "Tvåforsörjarfamiljen i teori och verklighet." i Joan Acker m.fl. "Kvinnors och mäns liv och arbete" SNS Förlag, Malmö 1992, s166.

⁸⁸ op.cit.

Björg-Åse Sørensen nuancerer med begrebet “ansvarsrationalitet” forståelsen af årsager til de to køns forskellige ansvarsområder og kompetencer i forhold til hus- og omsorgsarbejde.⁸⁹ Med ansvarsrationalitetsbegrebet peger Björg-Åse Sørensen på, at forhandlingsresultatet vedrørende fordeling af arbejdet i familiesfæren ikke kun afspejler magt mellem de to køn, men at forhandlingsresultatet også er udtryk for at kvinder og mænd har forskellige forestillinger om, hvad deres rolle i familien er og bør være.

De sociale processer i familiesfæren, hvorigennem kvinder kan påtage sig størsteparten af ansvaret for hus- og omsorgsarbejdet - uanset at de selv er fuldtidsbeskæftigede på arbejdsmarkedet - er således komplekse. Forskelle i de to køns positioner på arbejdsmarkedet kan såvel danne grundlag for mandens magtposition i familien som for kvindens intentioner om, at påtage sig en stor del af arbejdet i familien og derved at understøtte manden som hovedforsørger (hvis det f.eks. er hans indtjening de primært kan forvente at leve af, fordi han tjener mere eller hvis han har mere fast beskæftigelse). Mænds bedre stilling på arbejdsmarkedet spiller en væsentlig rolle, således at deres højere løn og større jobsikkerhed f.eks. kan danne grundlag for en prioritering af at det er kvinden, der skal blive hjemme når børnene er syge.

Med ansvarsrationalitetsbegrebet bliver den kønsskæve fordeling af hus- og omsorgsarbejdet således ikke entydigt betragtet som resultat af et ulige magtforhold mellem kønnene, men også som resultat af en kønsrelateret forskel i værdinormer vedrørende arbejdet i familien med omsorg og husarbejde.

Ansvarsrationalitetsbegrebet tematiserer at et skæv arbejdsdeling kan afspejle kvindens forestillinger om, hvad hun som hustru og mor bør påtage sig. De valg kvinderne tager i den sociale forhandlingsproces er såvel bestemt af kvindernes holdninger og forestillinger som at de betingelser hvorunder de tager beslutningerne.

At forstå hvorfor kvinderne forvalter deres tid i familien som hovedansvarlige for hus- og omsorgsarbejdet kræver, at man betragter kvinderne som handlende subjekter i de sociale processer, hvorigennem arbejdsdelingen mellem kvinde og mand i familien konstituerer sig.

---

⁸⁹ Björg-Åse Sørensen “Ansvarsrationalitet. Om mål-middeltænkning blant kvinner” I Harriet Holter (red.) “Kvinner i Fellekap”, Universitetsforlaget Oslo, 1983 .

KAPITEL 4. TEORIER OM KØNSSEGRERING AF ARBEJDSMARKEDET.

“(...) det er få mænd, der gider at være så bundet på sin arbejdsplads (...)mændene har de såkaldte “hyggejob” - mere i løn og bedre forhold. Hvor du lige kan komme med nogle poser, eller du kan tage nogle sække væk, eller fjerne affald og komme med varer, fordi nu er det ved at være tid til det ... Jeg vil ikke sige, at de får lov til at hygge sig, men man er ikke lige så overvåget i de funktioner...”(S/s.42) (udtalt af kvinde i nærings- og nydelses-middelindustrien.)

Arbejdsmarkedsforskning har påvist at køn er en gennemgående segmenteringsfaktor, der bevirker at kvinder systematisk har de ringeste vilkår på arbejdsmarkedet.⁹⁰ Kvinder fastholdes generelt betragtet i de dårligste job uanset konjunkturrelle eller strukturelle ændringer på arbejdsmarkedet. Hvad enten kvinder har børn eller ikke, viser omfattende tyske undersøgelser, at kvinder har adgang til ringere job end de job, som mænd med tilsvarende kvalifikationer har adgang til. Trods forskelle mellem det danske og tyske arbejdsmarked med hensyn til f.eks. den bedre daginstitutionsdækning og den højere mødre-erhvervsfrekvens på det danske arbejdsmarked, er stærk kønsrelateret ulighed med hensyn til arbejdsløshedsrisiko også i Danmark et tydeligt karakteristika ved arbejdsmarkedet⁹¹.

Sammenhængen mellem køn og ulighed på arbejdsmarkedet er et spørgsmål, der har været behandlet af kønsforskning såvel som af arbejdsmarkedsforskning.⁹² En udbredt antagelse er at kvinders ringere position på arbejdsmarkedet er bestemt af deres position i familien. I følge Sylvia Walby kan arbejdsforpligtelserne i familien imidlertid være en nok så væsentlig faktor i kvindernes beslutninger, når de søger job, uden at disse arbejdsforpligtelser kan betragtes som årsagsforklaringen på arbejdsmarkedets kønsulighedsskabende vilkår. Selvom kvindernes forpligtelser i hjemmet spiller ind for den enkelte kvindes konkrete valg af

⁹⁰ Karl Ulrich Mayer : "Vom Regen in die Traufe - Einleitung." i Karl Ulrich Mayer u.a. 1991 op.cit.

⁹¹ "Ligestilling mellem kvinder og mænd i Den Europæiske Union", Årsrapport 1996, Beskæftigelse og Sociale Anliggender, Europakommissionen, og Wuokko Knocke: "Tendenser och utveckling på kvinnornas arbetsmarknad inom den Europeiske Gemenskapen" Working paper nr. 17, Arbetslivscentrum, Stockholm 1994.

⁹² En oversigt over de forskellige forklaringstyper findes i Hans Peter Blossfeld: "Ausbildungsniveau, Berufschancen und Erwerbsverlauf" i Karl Ulrich Mayer u.a.: "Vom Regen in die Traufe: Frauen zwischen Beruf und Familie", Campus, Frankfurt/Main 1991

arbejdsplads er det ikke i familien, at årsagsforklaringen på kvindernes ringere position på arbejdsmarkedet kan findes:

*“However, while this may be critical for an understanding of immediate decision making, it does not provide an explanation of the structures which constrain woman’s “choice”. It does not explain why women do not have the same access as men to the better jobs.”*⁹³

Kvinde- og kønsforskning har dokumenteret at arbejdsmarkedets kønssegrering er et generelt og tilsyneladende vedvarende karakteristika ved arbejdsmarkedet, der ligesom formel uddannelse, alder og etnisk baggrund fungerer som selektionsvariabel på arbejdsmarkedet.⁹⁴ Med hensyn til uddannelse kan selektion ske ved at arbejdsfunktioner i industrien forbeholdes faglærte selvom ufaglærte ville kunne varetage dem.⁹⁵ Alder fungerer som udvælgelseskriterium på arbejdsmarkedet, så ældre udelukkes fra job, som de er kvalificerede til at varetage.⁹⁶ Selektion efter etnisk baggrund kommer f.eks. til udtryk både ved at etniske ansøgere ikke har samme adgang til jobs, som danskere, og ved at nogle erhvervsområder ikke beskæftiger etniske medarbejdere, mens etnisk arbejdskraft indenfor andre erhvervsområder er den foretrukne arbejdskraft.⁹⁷⁹⁸

Kvindes og mænds arbejdsfunktioner, arbejds- og beskæftigelsesvilkår i er i vid udstrækning forskellige. Køn er et kriterium for hvilken del af arbejdsmarkedet, man beskæftiges på, hvorfor der i arbejdsmarkedsforskning, hvor køn tematiseres, ofte opereres med forekomsten af to forskellige arbejdsmarkeder - ét for kvinder og ét for mænd - der, selvom de overlapper hinanden, grundlæggende er forskellige⁹⁹.

⁹³ jvf. Sylvia Walby "Theorizing Patriarchy" Blackwell Publishers, Oxford 1990 s56.

⁹⁴ Jill Rubery and Collette Fagan: Social Europe Occupational segregation of women and men in the European Community Supplement 3/93. Commission of the European Communities, Brussels, Luxembourg, 1993.

⁹⁵ Paul Brüniche-Olsen: "Arbejdsmarkedspolitik" Handelshøjskolens Forlag Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 1992.

⁹⁶ Alan Walker, Iain Noble, John Westergaard: From secure employment to labour market insecurity: the impact of redundancy on older workers in the steel industry "New Approaches to Economic Life" ed. Bryan Roberts, Ruth Finnegan, Duncan Gallie. Manchester University Press, 1985."

⁹⁷ Karin Andersen: "Desværre, stillingen er besat til anden side. Integration af højtuddannede flygtning på de danske arbejdsmarked." Institut for Erhvervs- og Samfundsudvikling, Handelshøjskolen i København 1987.

⁹⁸ De nævnte selektionsvariable fungerer ofte i samspil, således at f.eks. køn og etnisk baggrund afgrænser beskæftigelsesmulighederne til særlige delarbejdsmarkeder.

⁹⁹ jvf. Sanne Udsen: "Skønheden og udyret: Kønsarbejdsdelingens økonomiske kompleksitet." Handelshøjskolen i København, Det økonomiske Fakultet, Samfundslitteratur, Ph.D serier 5.92

De radikale økonomer, Richard Edwards, David Gordon og Michael Reich, fremlagde i 70-erne med deres teori om segmentering af arbejdsmarkedet, en analyse af mekanismer, der danner grundlag for at nogle grupper på arbejdsmarkedet arbejder under ringere vilkår end andre.¹⁰⁰

Deres teori om segmentering tager udgangspunkt i en forståelse af arbejdsmarkedet som opdelt i primære og sekundære delarbejdsmarkeder:

*“Primary jobs require and develop stable working habits; skills are often acquired on the job, wages are relatively high; and job ladders exist. Secondary jobs do not require and often discourage stable working habits; wages are low; turnover is high; and job ladders are few. Secondary jobs are mainly (though not exclusively) filled by minority workers, women, and youth.”*¹⁰¹

Teorien skelner mellem primære job, der er forbundet med stabile beskæftigelsesvilkår, høj løn og advancementmuligheder og sekundære job, der er forbundet med arbejdsløshedsrisiko, og få mobilitetsmuligheder. De radikale økonomers teori betragter primært segmenteringen af arbejdsmarkedet som resultat af modsætningen mellem lønarbejde og kapital.¹⁰²

Segmenteringsteoriene fokuserer på jobkarakteristika som f.eks. manglende ansættelsesmæssig sikkerhed. Dette karakteristika ved det danske ufaglærte arbejdsmarked, danner på kvindernes arbejdsmarked i industrien grundlag for hyppig arbejdsløshed. Den systematiske forskel som gør sig gældende for de to køn på det industrielle arbejdsmarked kan ikke sig selv forklares ud fra forskelle i de to køns adfærd med hensyn til stabilitet. De radikale økonomer peger med henvisning til empiriske undersøgelser på, at hyppig arbejdsløshed netop er et jobkarakteristika snarere end et karakteristika ved arbejdskraftens adfærd.

Ud fra en segmenteringsteoretisk forståelse kan man konkludere at eventuelle forskelle i adfærd og kvalifikationer ikke i sig selv kan begrunde forskelle i jobvilkår på

¹⁰⁰ Richard C. Edwards, David M. Gordon, Michael Reich "A Theory of Labor Market Segmentation." American Economic Association may 1973 vol.63 no.2.

¹⁰¹ op.cit.s.360

¹⁰² I Richard Edwards videreudvikling af teorien i "Contested Terrain" vægtes betydningen af forskelle i jobvilkår yderligere, og forskelle i arbejdskraftens adfærd glider i baggrunden i analysen af det segmenterede arbejdsmarked: *“Unlike earlier work, which tended to focus on differences among workers, subsequent analysis has suggested that the fundamental differences are not so much among the workers as among the jobs that workers hold* Richard Edwards: "Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century" Heinemann London, 1979, s.166.

arbejdsmarkedet.¹⁰³ Hermed bliver det slået fast at stabile eller ikke stabile beskæftigelsesvilkår er karakteristika ved forskellige arbejdsmarkeder. For nogle grupper på arbejdsmarkedet, som f.eks. de ufaglærte kvinder, er der tale om at de primært har adgang til ustabile beskæftigelsesvilkår - uanset hvor høj grad af stabilitet de kan udvise i deres arbejdsadfærd. Som Sylvia Walby fremhæver må man skelne mellem årsager til hvorfor at kvinder ikke har samme adgang som mænd til gode jobvilkår, og kvindernes håndtering af de særlige vilkår, som de på grund af deres køn står overfor.¹⁰⁴

De radikal-økonomiske segmenteringsteorier forstår kønsmærkning af job som udtryk for arbejdsgiverbestræbelser på at have organisationsmæssigt svage grupper ansat i bestemte jobtyper og forklarer kønssegrering ud fra arbejdsgiverinteresser i en differentieret arbejderklasse. Sylvia Walby peger på at en sådan fokusering på modsætningsforholdet mellem lønarbejde og kapital dels underbetoner betydningen af interesse modsætninger mellem de to køn i fagbevægelsen og på arbejdspladsen, og dels overser at ulighed mellem kønnene ikke kun relaterer sig til kapitalisme.¹⁰⁵

Senere segmenteringsteorier videreudvikler forståelsen af ulighed ved fjerne sig fra et snævert virksomhedsinternt fokus henimod en mere kompleks tilgang til analyse af ulighedsskabende mekanismer på arbejdsmarkedet, hvorved arbejdsmarkedet i samspil med det omgivende samfund sættes i fokus.¹⁰⁶

At fraværet af formelle kvalifikationer spiller ind for den enkeltes placering på arbejdsmarkedet som ufaglært, ændrer ikke på det forhold at køn er ulighedsskabende. Som jeg vender tilbage til i næste kapitel er de ufaglærte kvindejob i nærings- og nydelsesmiddelindustrien forbundet med systematisk dårligere vilkår end de ufaglærte mænds, hvorfor kvalifikationsforskelle ikke er forklaringen på de to køns forskellige vilkår.¹⁰⁷

---

¹⁰³ jvf. Mary Stevenson 1973 s.244 op.cit. og Edwards, Gordon og Reich:"Introduction" 1973 op.cit.

¹⁰⁴ Sylvia Walby op.cit. s.57.

¹⁰⁵ Sylvia Walby op.cit. s.38

¹⁰⁶ Jamie Peck:"Work Place.The Social Regulation of Labor Markets" The Guilford Press,New York London,1996 s.10

¹⁰⁷ i følge Karl Ulrich Mayer påvirkes den kønsspecifikke segmentering af arbejdsmarkedet ikke af at kvinders uddannelsesniveau højnes, han viser desuden at omfanget af afbrydelser på arbejdsmarkedet (barsel og

Segmenteringsteoretikerne relaterer forståelsen af, hvad der gør at et delarbejdsmarked bliver primært henholdsvis sekundært, til analyser af forskellige produktionsvilkår, der gør sig gældende for forskellige virksomheder.¹⁰⁸ Som påpeget af Jane Jenson er de radikale økonomers forståelse af kvinder i industrien som sekundær arbejdskraft problematisk.¹⁰⁹ Som jeg vender tilbage til må en stor del af kvinderne i nærings- og nydelsesmiddelindustrien ud fra deres arbejdsmarkedsplacering betragtes som primær kernearbejdskraft med sekundære jobvilkår. Indenfor store dele af nærings- og nydelsesmiddelindustrien er det kvinder, der er den efterspurgte arbejdskraft, og de har som gruppe betragtet central betydning for produktionen. Mange er fasttilknyttede samme virksomhed, men arbejder alligevel under ringe arbejds- og beskæftigelsesvilkår. En anden del af kvinderne arbejder som bufferarbejdskraft under "hyr og fyr" vilkår, og de kan betegnes som sekundær arbejdskraft, selvom virksomhederne har en del af dem, som en fast tilknyttet "hyr og fyr" arbejdskraft, som produktionen er afhængig af.

Men uanset at de radikale økonomers segmenteringsteori ikke som sådan kan overføres som forståelse af kvindernes vilkår i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, tematiserer teorien ulighed på arbejdsmarkedet som et grundliggende træk ved arbejdsmarkedets funktionsmåde.¹¹⁰

Selvom segmenteringsteorien ikke fokuserer på kønssegrering og kvinders systematisk ringerestilling på arbejdsmarkedet, har teorien bidraget til en forståelse af, at de ufaglærte kvinders ringere placering på arbejdsmarkedet ikke kan forklares ud fra kvindernes ageren på arbejdsmarkedet. Tværtimod bliver manglende stabilitet et karakteristika ved de sekundære jobvilkår, som kvinderne arbejder under.¹¹¹

---

børnepasning) ikke har så stor betydning for arbejdsløshedsrisici som spørgsmålet om de jobvilkår man har adgang til som henholdsvis kvinder og mænd. Karl Ulrich Mayer 1992 op.cit.

¹⁰⁸ Der opereres med dikotomisering af den industrielle struktur i en kerne - periferiopdeling, der relateres til virksomhedernes størrelse, graden af kapitalintensiv produktion, position på markedet, finansiel status. Herudfra defineres hvorvidt en virksomhed har kerne- eller periferistatus i den industrielle struktur. De primære segmenter med de stabile arbejdsvilkår findes, ifølge teorien, i de kapitalintensive store virksomheder og de sekundære i de små arbejdskraftintensive virksomheder, der står svagt på markedet Denne forståelse af den industrielle strukturs sammenhæng med primære og sekundære markeder kan ikke entydigt overføres på kvindernes arbejdsmarked i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Se Richard C. Edwards, David m. Gordon, Michael Reich "A Theory (...)", op.cit. 1973 s.363

¹⁰⁹ jvf. f.eks. Jane Jenson "The talents of women, the skills of men: flexible specialisation and women" i Stephen Wood(ed.): "The transformation og Work?" Unwin Hyman Ltd, London New York 1992 2.udg.

¹¹⁰ Reich m.fl.s.362

¹¹¹ De radikale økonomer udpeger forekomsten af ulighed på arbejdsmarkedet som relateret til en differentieret jobstruktur. Denne differentiering af vilkår på arbejdsmarkedet er relateret til de økonomiske processer.

På arbejdsmarkedet udspiller de ulighedsskabende processer sig, der danner grundlag for de ulige arbejdsvilkår for de to køn i samspil med skæv kønsarbejdsdeling i familiessfæren. I forhold til aflastning af kvinderne i hverdagen kan betydningen af en ligelig kønsarbejdsdeling i familien ikke overvurderes, men det er vigtigt at holde sig for øje - som fremhævet af Sylvia Walby - at de ulige vilkår, som kvinderne konfronteres med på arbejdsmarkedet ikke har årsag i familiessfærens kønsskæve arbejdsdeling.¹¹² Arbejdsmarkedet rummer i sig selv kønsulighedsskabende træk.

Kønsspecifik jobrekruttering.

En central faktor i det industrielle arbejdsmarked kønsopdeling er den kønsopdelte efterspørgsel på arbejdskraft. Kvinder og mænd efterspørges til forskellige job og arbejdsfunktioner. Køn indgår som variabel i jobrekruttering ligesom formel uddannelse, alder, etnisk baggrund m.v. afhængigt af hvilket arbejdsmarked, det drejer sig om: *"Køn er en faktor - blandt flere andre - der sorterer arbejdskraften. Hermed menes, at køn har selvstændig betydning for arbejdskraftens opdeling på erhvervssektorer, fag og arbejdsfunktioner. Køn er et vigtigt kriterium, når arbejdsgiverne rekrutterer ny arbejdskraft eller foretager omplaceringer på arbejdspladsen. Efterspørgslen efter arbejdskraft er kønsopdelt."*¹¹³

Kønsopdeling af arbejdet opretholdes gennem arbejdsgivernes forhåndsopfattelser af hvilket køn, der bedst kan varetage jobbet^{114 115}. I Anders Rosdahls undersøgelse lagde over 75% af de adspurgte industrivirksomheder vægt på ansøgerens køn ved ansættelse af arbejdere¹¹⁶.

Kønsmærkning af job indebærer udelukkelse af både kvinder og mænd fra bestemte job på det industrielle arbejdsmarked, men de negative konsekvenser heraf berører primært kvinderne.

Segmenteringsprocessen sker gennem opsplnitning af arbejdsprocesser internt i virksomhederne og gennem opsplnitning af arbejdsmarkedet i delarbejdsmarkeder. Til trods for at det danske arbejdsmarked ikke er kendetegnet ved virksomhedsinterne delarbejdsmarkeder i det omfang, der gør sig gældende i USA er kønsmærkning af job og arbejdsfunktioner fælles træk, hvorigennem kvinder udelukkes fra gode jobvilkår Richard C. Edwards, David M. Gordon og Michael Reich: "Introduction" i Edwards, Reich, Gordon: Labor Market Segmentation, Lexington Books, D.C. Heath and Company, Massachusetts, Toronto, London 1973.

¹¹² "The causal link between labour market and family goes largely (but not exclusively) in the reverse direction from that conventionally assumed; it goes from the labour market to family, not vice versa, when we ask questions about causation at a structural level." Sylvia Walby 1990 op.cit.s 57.

¹¹³ Drude Dahlerup op.cit.s.29

¹¹⁴ Inge Mærkedahl op.cit.1989

¹¹⁵ jvf. Agi Csonka: Når virksomheder rekrutterer, København SFI 95:10 s.69

¹¹⁶ Anders Rosdahl: "Arbejdsgiveres arbejdskraftefterspørgsel. Ansættelsesprocesser i industrivirksomheder. København SFI 156, 1986.

Det er kvinderne, der fastholdes i det pladsbundne monotone og ofte ensidigt gentagede arbejde.

Kønsmærkning af arbejdsfunktioner.

At forskellen i kvinders og mænds arbejds- og beskæftigelsesvilkår opretholdes skyldes kønsmærkningen af arbejdet. Det er kønsmærkningen der fastholder kvinder i bestemte job og afskærer dem fra adgang til andre. En stor del af industriens arbejdsfunktioner er kønsmærkede hvilket bevirker at kvinder er idealarbejdskraft til nogle job og mænd til andre. Kønsmærkningen af job i nærings- og nydelsesmiddelindustrien indebærer ikke, at kvinders arbejde er mere skånsomt end mænds, pakkefunktionerne - der primært varetages af kvinder kan f.eks. omfatte op til flere tons daglige løft¹¹⁷. Den del af kønsmærkningen, der relaterer sig til forskelle i kvinders og mænds fysik kan være job, der indebærer løft af emner, der er for store eller for tunge til at kvinder kan løfte dem, eller arbejdsfunktioner, der udføres i en bestemt arbejdshøjde. Nogle af de arbejdsfunktioner i nærings- og nydelsesmiddelindustrien som er udviklet med henblik på mænd, er kvinder derfor - helt eller delvist - afskåret fra adgang til. En ophævelse af kønsarbejdsdelingen kan derfor forudsætte ændringer i opsætning af maskiner m.v. med henblik på at kvinder skal kunne udføre arbejdsoperationerne¹¹⁸. En væsentlig del af kønsarbejdsdelingen bygger imidlertid ikke på fysiske forskelle mellem kvinder og mænd men på såkaldt "genderrelaterede" forestillinger om køn.¹¹⁹

Genderrelaterede forestillinger om de to køns forskellige kompetencer og adfærd spiller en væsentlig rolle for kønsmærkningen af job. Kønsmærkningen af arbejdsfunktioner kan variere således at typisk mandearbejde i én virksomhed kan være kvindearbejde i en anden, og ved at der kan være nationale variationer i hvilke jobtyper der betragtes som kvindejob¹²⁰.

"Brud" på kønsarbejdsdelingen i industrien vidner også om at kønsmærkningen af arbejdet bygger på kulturelle forestillinger snarere end fysiske forskelle mellem de to køn. Et brud i

¹¹⁷ På et fjærkræsslageri indebærer kvindernes arbejde i pakkeriet f.eks. at kvinderne skal løfte 4 tons dagligt hver.jvf. Kvindernes Fagblad nov.10.96

¹¹⁸ jvf. Anne Bruvik Hansen "Vi kan meget mere end vi troede." Rapport fra et udviklingsprojekt på virksomheden KiMs A/S, CASA 1996.

¹¹⁹ Begrebet "gender" betegner at opfattelsen af køn er ideologisk forankret. Se f.eks. Yvonne Hirdman: "Genus systemet - reflexioner kring kvinnors sociala underordning" Kvinnovetenskaplig tidskrift nr.3.1988

¹²⁰ Mary Stevenson :Women's Wages and Job Segregation i Richard C. Edwards R., Michael Reich og David M. Gordon:Labor Market Segmentation, Lexington Books D.C. Heath and Company, Toronto, London,1973, og Jill Rubery and Colette Fagan, Social Europe "Occupational segregation of women and men in the European Community", supplement 3/93.

kønsmærkningen af job sker, når virksomheder ændrer kønsmærkningen således, at kvinder bliver den foretrukne arbejdskraft til bestemte arbejdsfunktioner, der tidligere har været forbeholdt mænd og omvendt.¹²¹

I følge BRYT-projektet er det i høj grad genderrelaterede forestillinger om kvinders uformelle kvalifikationer, der i industrien danner baggrund for efterspørgslen på kvindelig arbejdskraft til de monotone job. Efterspørgslen til disse job bygger på forventninger til ufaglærte kvinder om, at de besidder uformelle kvalifikationer som omhyggelighed, akkurathed, stabilitet hurtighed, udholdenhed, evne til at udføre gentagne funktioner, fingerfærdighed, kvalitetsbevidsthed m.v..¹²²

Som Agi Csonka fremhæver, er mange virksomheders eksistens afhængig af de ufaglærte kvinders arbejde¹²³. Der er derfor tale om at de uformelle kvalifikationer, som tilskrives kvinder er vigtige for udførelse af en række industrielle arbejdsfunktioner. BRYT-projektet viser at selvom de ufaglærte kvinder er den foretrukne arbejdskraft til disse job, og dermed er kernearbejdskraft, har de både ringe arbejdsvilkår og lav løn. BRYT-projektet konkluderer at også når det specifikt er kvinders kvalifikationer (formelle eller uformelle) der efterspørges, tilbydes kvinder ringe arbejdsvilkår. Uanset om kvinder og mænd arbejder indenfor samme område eller indenfor forskellige erhvervsområder har kvinderne som gruppe betragtet adgang til de ringeste jobvilkår.

Den horisontale kønsopdeling af det industrielle arbejdsmarked indebærer derfor at kvinder fastholdes i ringe jobvilkår.

Kønsmærkningen af arbejdsfunktioner beror dels på, at job kan være udformet sådan, at det kun er det ene køn der kan varetage jobbet, dels på de genderrelaterede forestillinger om, hvad der kendetegner henholdsvis kvinders og mænds kunnen. Jo mindre rolle formelle kvalifikationer spiller for jobbeskrivelsen jo større rolle spiller uformelle kvalifikationer. De genderrelaterede forestillinger om forskelle i kvinders og mænds kompetencer har derfor

---

¹²¹ jvf. f.eks. Sanne Ipsen "Grænserne flyder på kønnes arbejdsmarked" Nyhedsbrevet om ligestilling på arbejdsmarkedet, nr 32, Arbejdsmarkedsstyrelsen 1995, Vibeke Kold:"Kønsbrud - når et arbejdsområde skifter køn. Brudflader i kønsarbejdsdelingen på elektronikvirksomheden Radiometer, ca. 1940-1994, SFA, Arbejderhistorie 1995:2 eller Gunilla Fürst:"Konkurrens, kvalifikation och könssegregation - arbetskraftefterfrågan i fokus" i "Køn sorterer, kønsopdeling på arbejdspladsen, redigeret af Drude Dahlerup, Nord 1989:1,Nordisk Ministerråd.

¹²² "Køn Sorterer". Kønsopdeling på arbejdspladsen.red. Drude Dahlerup, Nord 1989:1, Nordisk Ministerråd. Det nordiske BRYT-projekt 7/1989.

---

langt større spillerum, når det drejer sig om uformelle kvalifikationer - som det typisk gør på det ufaglærte arbejdsmarked - end hvis det drejer sig om formelle kvalifikationer.

De ufaglærte kvinder i industrien befinder sig derfor i et paradoks. På den ene side er de fastlåst på et afgrænset industrielt arbejdsmarked som den foretrukne arbejdskraft til en række job. På den anden side har de ringere arbejds- og beskæftigelsesvilkår end den mandlige arbejdskraft, selvom de som kvinder foretrækkes fremfor mænd til disse job.

Den høje arbejdsløshedsrisiko for kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er, som jeg vender tilbage til, på den ene side udtryk for nogle generelle aspekter vedrørende køn og arbejdsløshedsrisiko, på den anden side udtryk for at nogle specifikke forhold gør sig gældende i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

De usikre beskæftigelsesforhold på det ufaglærte arbejdsmarkedet er en afspejling af den danske arbejdsmarkedslovgivning, der muliggør anvendelse af numerisk fleksibilitet som virksomhedsøkonomisk parameter, og at arbejdsløshedspolitikken, hvor staten ved at danne økonomisk sikkerhedsnet under sæsonledighed og pludselige afskedigelser, samtidig danner grundlag for faglige organisationers resignation overfor eller accept af hyr og fyr arbejdsvilkårene. Men at nærings- og nydelsesmiddelindustrien rummer særlig markante kønsrelaterede ligheder kan ikke forklares herved.

At søge at besvare spørgsmål om hvilke sociale og samfundsmæssige processer, der danner grundlag for denne særlig markante kønsrelaterede ulighed kræver en specifik historisk analyse af branchens udvikling og etableringen af de kønssforskellige betingelser. En sådan analyse kan ikke foretages her. Branchespecifikke forhold som forekomsten af mange faglige organisationer indenfor såvel samme branche som samme virksomhed, vilkårene på markedet, teknologiske bindinger og traditioner, arbejdsorganisering, osv.osv. vil stå centralt i en sådan analyse. Betydningen af branchens geografiske placering, f.eks. fiskeindustriens placering i Nordjylland og på Bornholm, og betydningen af særlige sæsonbestemte afsætningsvilkår såvel som konjunkturfølsomhed vil også indgå i en sådan analyse.

Segmenteringsteoriene har her tjent til at belyse teori om efterspørgselsrelaterede forklaringer på ulighed på arbejdsmarkedet. Sammenholdt med viden om udpræget

---

¹²³ Agi Csonka 1995 op. cit.s 71

kønsmærkning i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, og om kønsmærket arbejdskraftefterspørgsel generelt i industrien, synes et element til forklaring af hvorfor disse uligheder reproduceres at ligge her.

Efterspørgselsrelaterede forklaringer vedrørende arbejdsgiveres traditionelle tænkning og interesser i differentiering af de to køns vilkår, kan ikke i sig selv forklare kvindernes ringere stilling. Men de kan i samspil med en mere kompleks forståelse af faktorer, der spiller ind i for ulighedsskabende mekanismer bidrage til en forståelse af den kønsrelaterede ulighed, (kønssoialisering, kønsarbejdsdeling i familien, kvinders fagforeningsaktivitet, tilstedeværelse og fravær velfærdstatslige reguleringer af afskedigelsesregler på arbejdsmarkedet, betydningen af det øvrige arbejdsmarked som konkurrent f.eks. at de ufaglærte mænd har alternativ beskæftigelsesmuligheder i byggeriet, osv.osv.) Som Jamie Peck har peget på må en segmenteringsteoretisk analyse af arbejdsmarkedets interne funktionsmåde relateres til den institutionelle regulering heraf såvel som til de sociale værdier og normer i det samfund, som arbejdsmarkedet er en del af.¹²⁴

---

¹²⁴ Jamie Peck 1996 op.cit. s.10.

KAPITEL 5. KVINDERS ARBEJDS- OG BESKÆFTIGELSESFORHOLD I NÆRINGS- OG NYDELSESMIDDELINDUSTRIEN SAMMENLIGNET MED MÆNDS – KVANTITATIVT BELYST.

Til undersøgelsen af hvad, der karakteriserer arbejdslivet for kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, er træk af kvindernes arbejdsmarkedsvilkår undersøgt og beskrevet statistisk med henblik på arbejdsløshedsrisiko og jobbelastning.

Når kvindernes arbejdsmarkedsvilkår her betragtes i betydningen risiko for arbejdsløshed og graden af jobbelastning i statistisk form, skyldes det at tilstedeværelsen af netop disse to aspekter rummer en voldsom begrænsning i arbejdslivets kvalitet¹²⁵.

Som det fremgår spiller køn en særlig stor betydning for arbejdsløshedsvilkår og jobbelastning i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Den høje arbejdsløshed for kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er på den ene side udtryk for generelle aspekter vedrørende køn og arbejdsløshedsrisiko og på den anden side udtryk for specifikke forhold, der gør sig gældende i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, således som det belyses i det følgende.

Til belysning af kvinders beskæftigelses- og arbejdsforhold i sammenligning med mænds tager jeg udgangspunkt i at nærings- og nydelsesmiddelindustrien som arbejdsmarked betragtet er kønssegreret, således at kvinder og mænd arbejder under forskellige arbejds- og beskæftigelsesvilkår.

Ved kønssegrering forstås både adskillelse og ulighed mellem de to køn. Kønssegrering forekommer hvor kvinder og mænd arbejder adskilt, udfører forskellige arbejdsfunktioner og/eller hvor de vilkår, der er forbundet med kvinders arbejde adskiller sig fra de vilkår, der er forbundet med mænds arbejde. Kønssegrering af arbejdsmarkedet drejer sig ikke kun om forskelle i vilkår for beskæftigelse og ledighed, men også om løn, mobilitets- og advancementsmuligheder, adgang til efteruddannelse, arbejdsmiljø, arbejdstider, beskæftigelse i livsforløb, medarbejderindflydelse og øvrige karakteristika vedrørende arbejdets og arbejdslivets kvalitet.

Som det fremgår af det følgende arbejder især kvinderne i mange tilfælde under særdeles belastende arbejds- og beskæftigelsesvilkår.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien beskæftiger en fjerdedel af industriens ufaglærte kvinder.

---

¹²⁵ Dokumenteret af DIKE-undersøgelsen: "Sundhed og sygelighedsundersøgelsen" DIKE 1994

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien er det næststørste industrielle beskæftigelsesområde for ufaglærte kvinder og mænd. Både en fjerdedel af de ufaglærte kvinder og af de ufaglærte mænd i industrien er beskæftiget her.

Materialet til de statistiske oplysninger om kvindernes beskæftigelse og ledighed er fremkommet ved hjælp af Danmarks Statistiks IDA database¹²⁶.

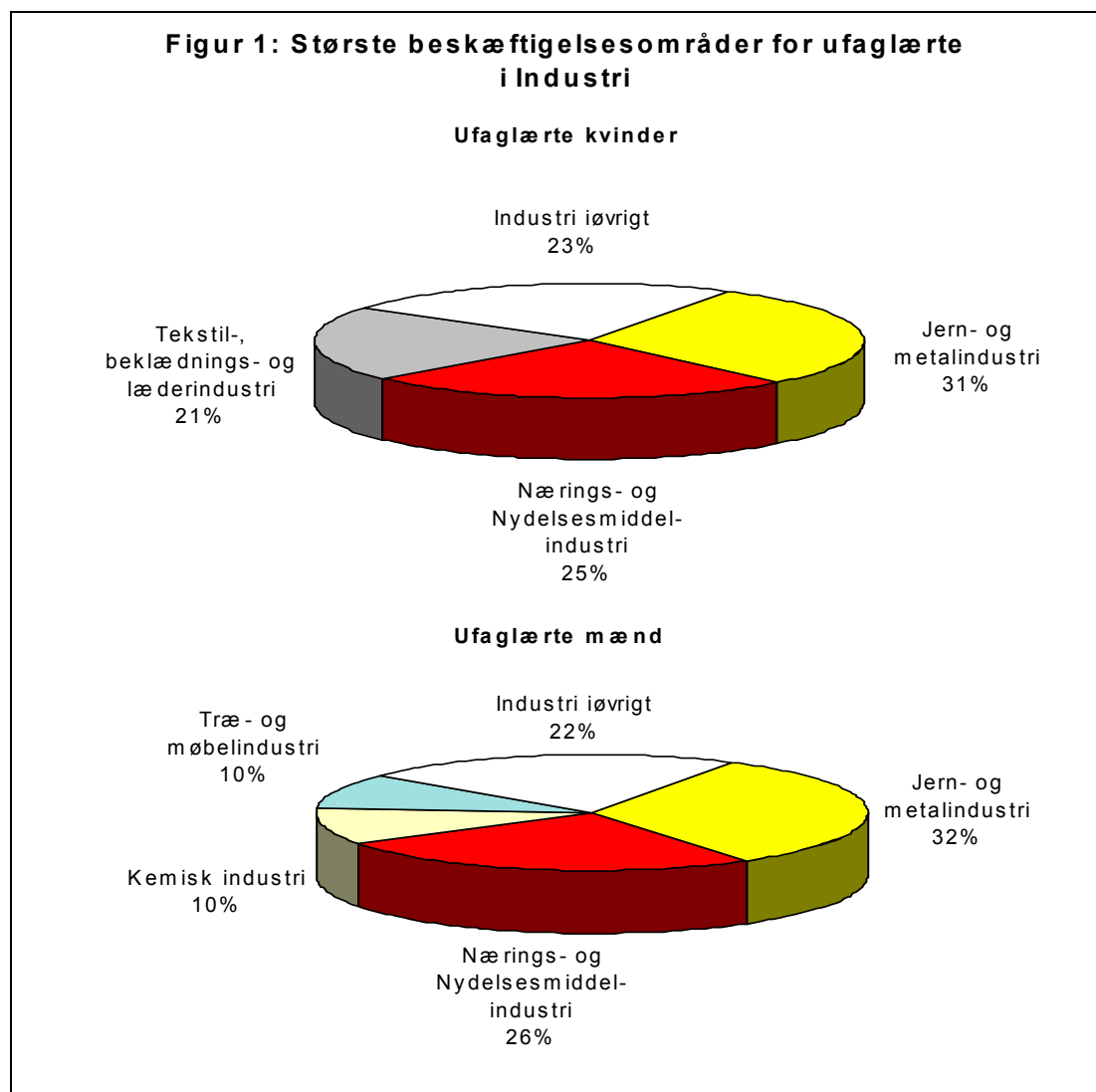
Det drejer sig om 16.000 kvinder og 25.000 mænd, der på opgørelsestidspunktet var beskæftiget som ufaglærte i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. I forhold til i dag er der sket et fald i antal beskæftigede i branchen, og der må derfor tages forbehold overfor materialets manglende aktualitet¹²⁷. Nærings- og nydelsesmiddelindustrien gennemgår i disse år store forandringer i form af teknologisk omstilling, ændringer i arbejdsorganiseringen, virksomhedslukninger, fusioner, flytninger af produktion til udlandet m.v. der påvirker beskæftigelsen. Der er imidlertid ikke grund til at antage at kvindernes jobmæssige usikkerhed skulle være formindsket¹²⁸.

---

¹²⁶ Om databasens opbygning se "IDA - en integreret database for arbejdsmarkedsforskning." Hovedrapport. Danmarks Statistik 1991. Populationen er udvalgt som fuldtidsbeskæftigede på opgørelsestidspunktet ultimo november 1987, og omfatter ufaglærte kvinder og mænd, beskæftiget i henholdsvis industri og i nærings- og nydelsesmiddelindustri. Faglærte indgår ikke i populationen. Denne afgrænsning er foretaget for at få belyst forskellene i de to køns vilkår uafhængigt af formelle kvalifikationer.

¹²⁷ Omfanget af beskæftigede ufaglærte er januar 1996 opgjort til 39.000 jvf. bilag.

¹²⁸ Populationen er sammensat af ufaglærte beskæftiget i nærings- og nydelsesmiddelindustrien og ufaglærte i industrien i øvrigt med henblik på at kunne sammenligne kvindernes arbejdsløshedsvilkår i nærings- og nydelsesmiddelindustrien med de, der gør sig gældende i industrien i øvrigt.

129

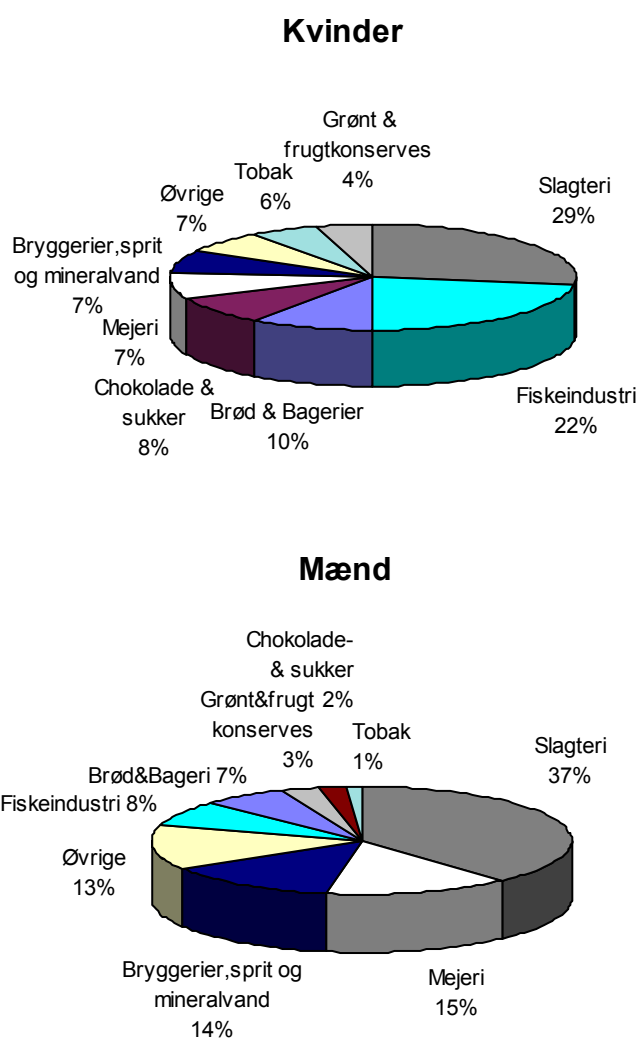
¹²⁹ Antallet af ufaglærte i tekstil- og beklædningsindustri er væsentligt mindre i dag jvf. bilag

Hvor er kvinderne - og til sammenligning mændene - beskæftiget i nærings- og nydelsesmiddelindustrien?

Slakteri udgør således det mest betydelige beskæftigelsesområde for både mænd og kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, desuden er fiskeindustrien for kvindernes vedkommende et betydeligt beskæftigelsesområde.

Figur 2: Ufaglærte i Nærings- og Nydelsesmiddelindustri fordelt på underbrancher

To tredjedele af kvinderne i nærings- og nydelsesmiddelindustrien befinder indenfor slakteri, fiskeindustri og bageri.

De ufaglærte mænd er for godt to tredjedele vedkommende beskæftiget i slagteri, mejeri og bryggerier¹³⁰.

Chokolade og sukkervareindustri, mejeri, bryggerier, tobak, frugt- og grønt udgør alle små beskæftigelsesområder, der hver beskæftiger under 10% af kvinderne.

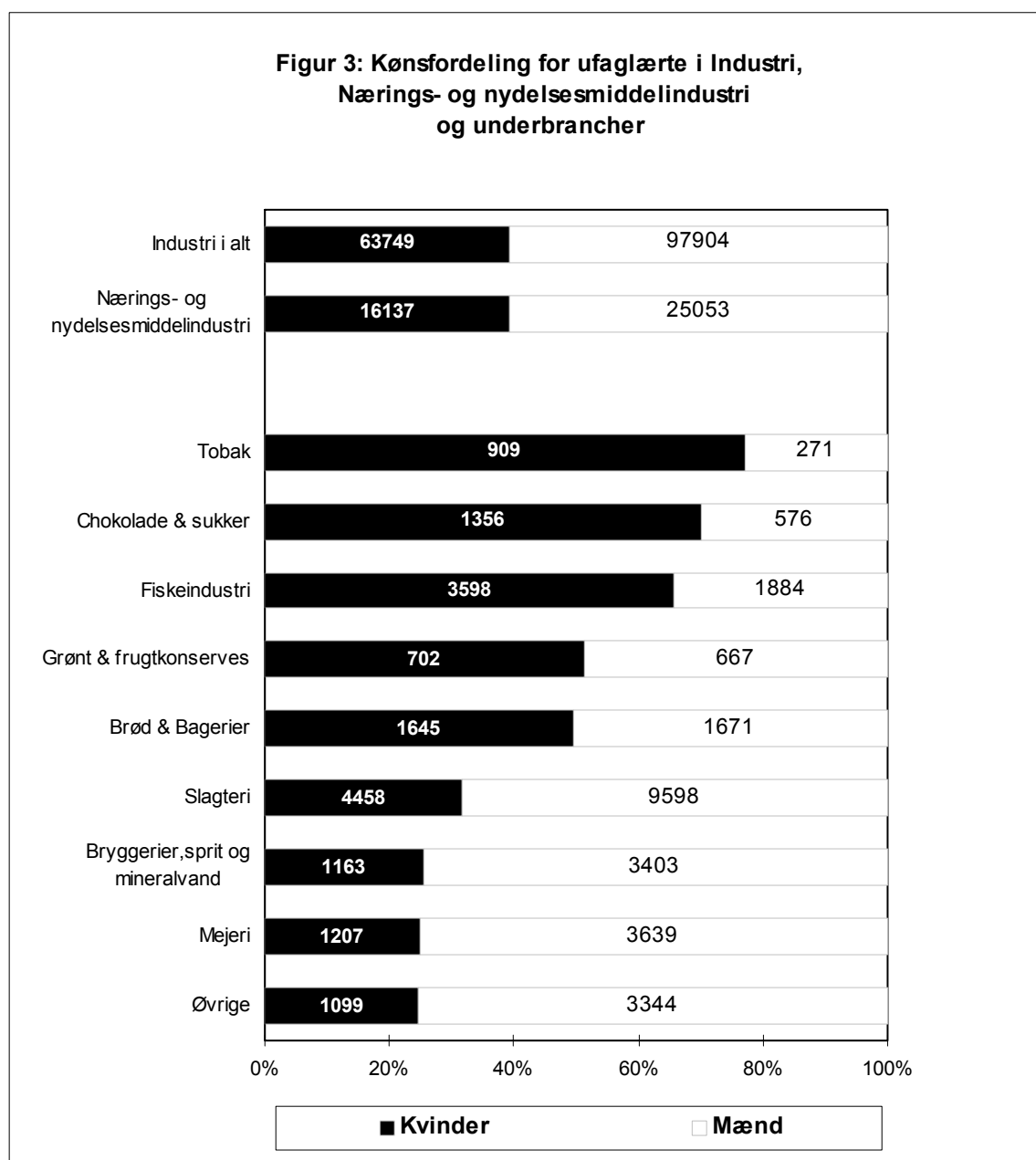
Til sammenligning udgøres mændenes små beskæftigelsesområder af fiskeindustri, brød og bageri, grønt og frugtkonserves, chokolade og sukkervareindustri, samt tobaksindustri, brancher, der beskæftiger fra 1% til 8% af de ufaglærte mænd.

Varieret kønsfordeling blandt ufaglærte i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Samlet betragtet er kvindeandelen af den ufaglærte arbejdskraft i nærings- og nydelsesmiddelindustrien på 40% - ligesom det er tilfældet i den øvrige industri. Men indenfor de forskellige underbrancher er kønsfordelingen varierende.

---

¹³⁰ Som det fremgår har jeg af overskuelighedsmæssige årsager samlet underbrancherne sprit og likørfabrikker, bryggerier og maltfabrikker, og mineralvandsfabrikker under ét, og samlet de fem små kvindebeskæftigelsesområder: olie og fedtstoffer, møller inklusiv fremstilling af mel, gryn og cornflakes, foderstoffer og "anden næringsmiddelindustri" i kategorien "øvrige"..

I kvindernes største beskæftigelsesområde - slagteri - udgør kvinderne en tredjedel af den ufaglærte arbejdskraft. I de øvrige mandsdominerede brancher, mejeri og bryggeri udgør kvinderne en fjerdedel. Samlet drejer det sig om 50% af kvinderne, der befinder sig indenfor de mandsdominerede brancher.

Kun 14% af de ufaglærte kvinder arbejder i brancher med ligelig fordeling af ufaglærte mænd og kvinder. Det er grønt- og frugtkonserverindustri og brød- og bageindustrien er såkaldt integrerede fag med ligelig fordeling af mænd og kvinder.

Resten af kvinderne - i alt 36% - er beskæftiget indenfor kvindedominerede brancher: tobaksindustri, fiskeindustri og chokolade- og sukkervareindustri.

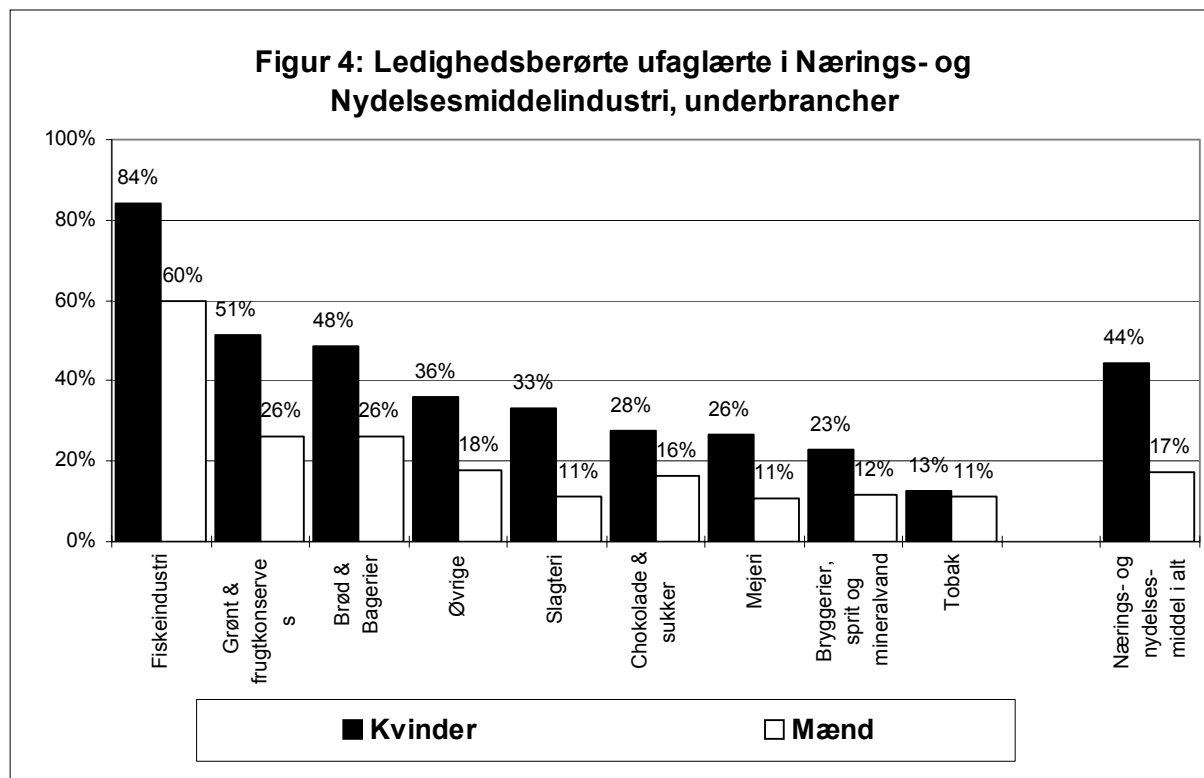

Høj procentdel af ledighedsberørte kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Der er stor forskel i kvinders og mænds ledighed i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Samlet betragtet har 44% af de ufaglærte kvinder været berørt af arbejdsløshed mod 17% af de ufaglærte mænd¹³¹.

Kvindernes ledighed varierer fra branche til branche indenfor de tre store beskæftigelsesområder - slagteri, fiskeindustri, brød og bageindustri - udgør andelen af arbejdsløshedsberørte henholdsvis 33%, 84% og 48%.

Indenfor mændenes tre store beskæftigelsesområder - slagteri, mejeri og bryggeri - ligger andelen af ledighedsberørte mænd til gengæld på nogenlunde samme niveau på 11-12%.

I alle nærings- og nydelsesmiddelindustriens underbrancher gør det samme mønster sig gældende, det er kvinderne arbejdsløsheden rammer hårdest. Samlet betragtet er 87% af kvinderne beskæftiget i underbrancher med flere end 25% er ledighedsberørte, hvorimod kun 18% af mændene befinder sig i underbrancher med så høj ledighed.

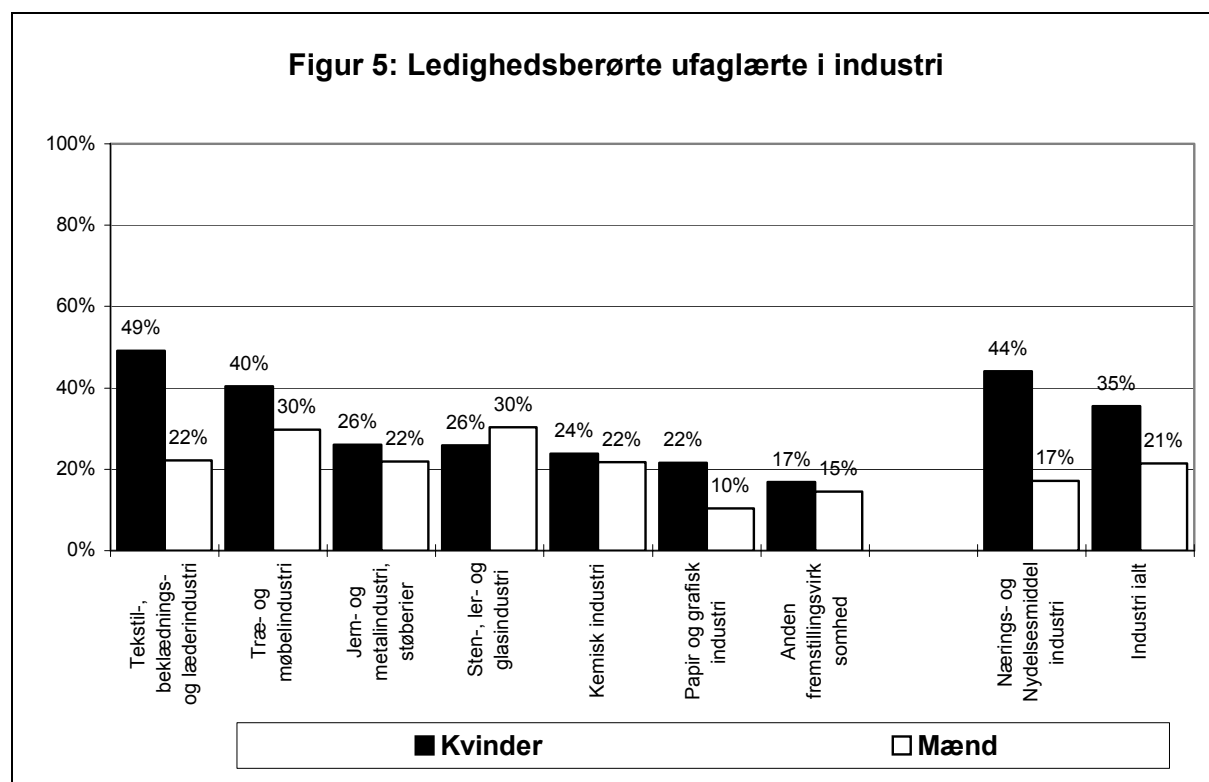
¹³¹ De ledighedsberørte betegner antallet af personer - beskæftiget i nærings- og nydelsesmiddelindustrien på opgørelsestidspunktet - som har været berørt af ledighed i løbet af et år (1987).

Ustabile vilkår for kvinder og stabile vilkår for mænd. - Nærings- og nydelsesmiddelindustrien sammenlignet med den øvrige industri.

Den konjunkturfølsomme og sæsonprægede produktion giver især ustabile beskæftigelsesvilkår for kvinderne. Sammenlignet med den ledighedsrisiko kvinder i den øvrige industri arbejder under, er nærings- og nydelsesmiddelindustrien kendetegnet ved at være et beskæftigelsesområde med høj ledighedsrisiko.

I sammenligning med den øvrige industri er den relative andel af arbejdsløshedsberørte kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien således høj. De ufaglærte kvinder har med 44% ledighedsberørte i nærings- og nydelsesmiddelindustrien væsentlig højere ledighed end de ufaglærte kvinder indenfor det største industrielle kvindebekæftigelsesområde, jern og metalindustrien, hvor ledighedsberøringen er 26%.

For mændenes vedkommende forholder det sig anderledes, andelen af ledighedsberørte mænd er forholdsvis lav i nærings- og nydelsesmiddelbranchen sammenlignet med ledighedsberøringen i industriens øvrige brancher. Sammenlignet med jern- og metalindustrien, hvor ledighedsberøringen er 22% for ufaglærte mænd er nærings- og nydelsesmiddelindustrien med kun 17% ledighedsberørte et beskæftigelsesmæssigt mere stabilt arbejdsområde.

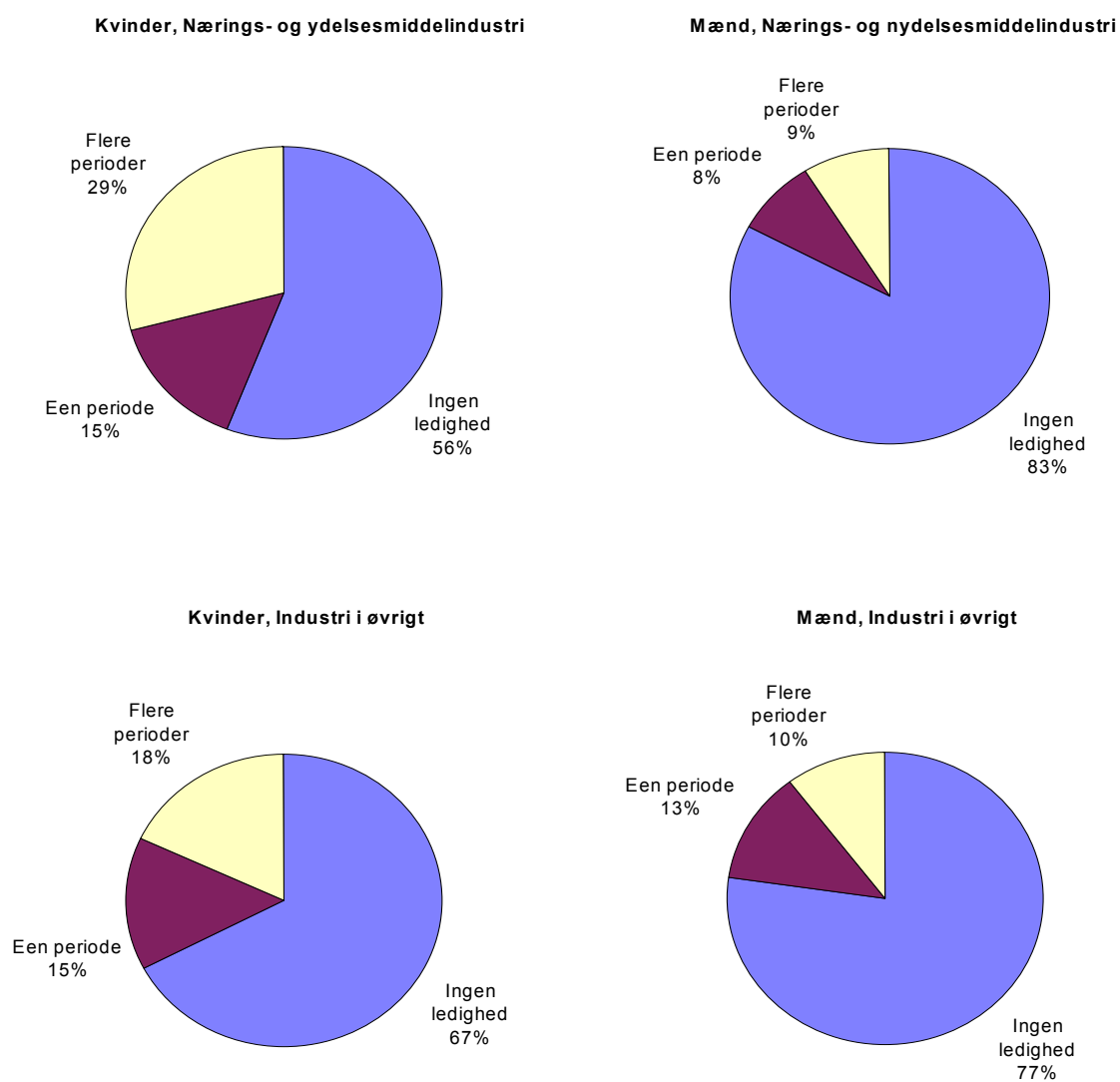
At nærings- og nydelsesmiddelindustrien for kvinder er et beskæftigelsesområde med stor jobusikkerhed og for mænd er et beskæftigelsesområde med lille jobusikkerhed udtrykker en høj grad af kønssegreret ledighed.

Sammenlignet med jern- og metalindustrien, hvor forskellen på ufaglærte kvinders og mænds ledighed er på 4%, er det tydeligt, at kønssegreringen i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er markant. Denne kønssegrering af ledigheden i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er med en forskel i andelen af ledighedsberørte kvinder og mænd på 27% kun at finde parallel i én enkelt anden branche i industrien - tekstil og beklædningsindustrien.

Kønssegreret bufferledighed i nærings- og nydelsesmiddelindustrien sammenlignet med den øvrige industri.

Forskellen i kvinders og mænds ledighed opgjort i én eller flere arbejdsløshedsperioder viser en tilsvarende forskel i kvinders og mænds vilkår i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Figur 6: Arbejdsløshedsperioder for kvinder og mænd i Nærings- og Nydelsesmiddelindustri og Industri

At det først og fremmest er kvinder, der er sæsonbeskæftigede, fremgår ved, at det er en betydelig større andel af kvinderne, der har flere arbejdsløshedsperioder i løbet af et år end det er tilfældet for mændene. Det drejer sig om 29% af kvinderne og 9% af mændene.

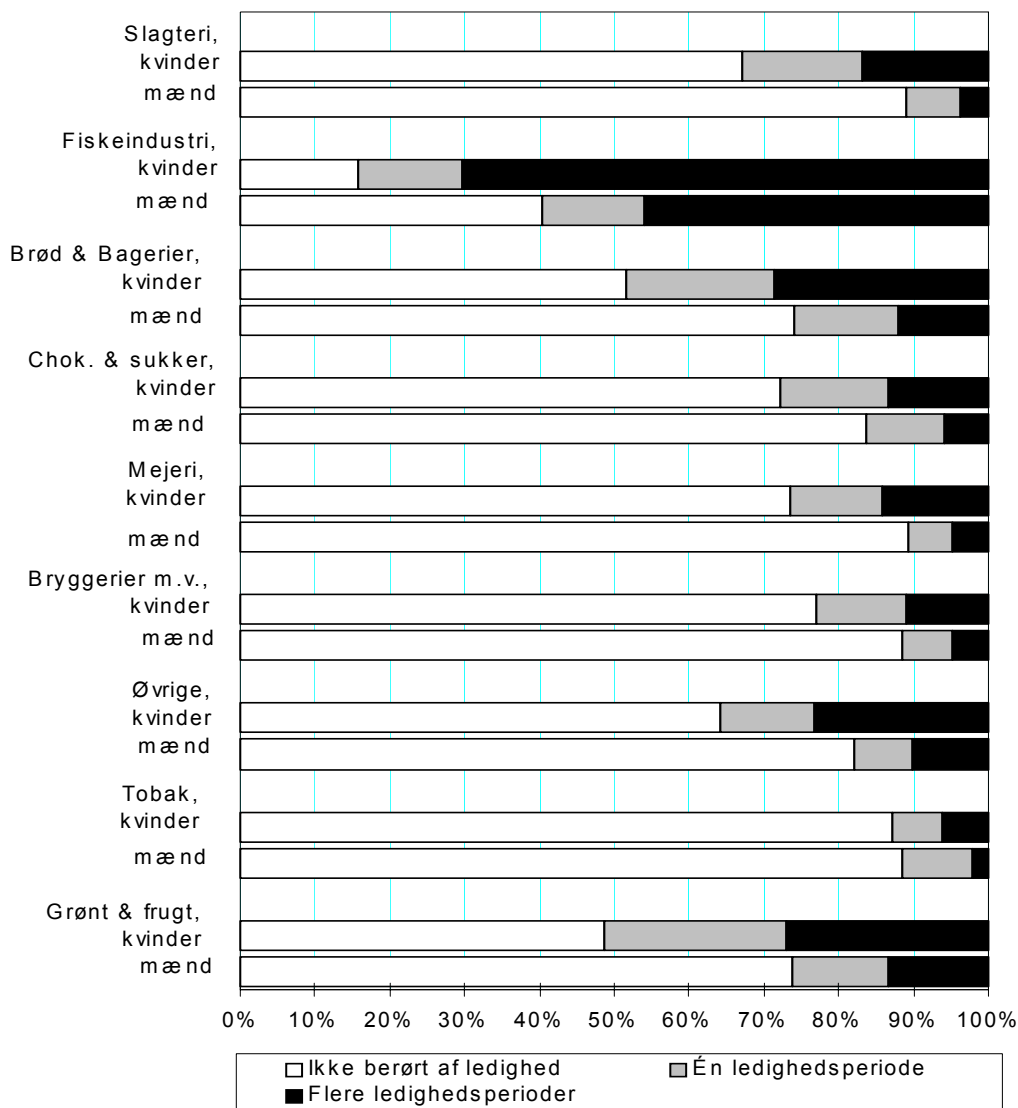
Betragtes andelen af beskæftigede, der har været berørt af arbejdsløshed med én eller flere arbejdsløshedsperioder i løbet af et år, viser der sig en bemærkelsesværdig forskel i mænds og kvinders ledighed.

For kvinderne er der flere der har mere end én arbejdsløshedsperiode, end kvinder der "kun" har en enkelt arbejdsløshedsperiode i løbet af året. Også her er mændene bedre stillet idet der er lige mange, der har en enkelt arbejdsløshedsperiode og som har mere end én arbejdsløshedsperiode.

Hyr og fyrvilkår primært for kvinder.

En del af kønssegreringen af bufferledigheden skyldes at fiskeindustrien, der først og fremmest er et kvindebeskæftigelsesområde, i meget stor udstrækning benytter numerisk fleksibilitet.

Figur 7: Ledighedsperioder for kvinder og mænd i nærings- og nydelsesmiddelindustri, fordelt på underbrancher

I fiskeindustrien er et år uden arbejdsløshed forbeholdt de få. Kun 16% af de beskæftigede kvinder i fiskeindustrien var uberørt af arbejdsløshed i det undersøgte år og 70% af kvinderne havde mere end én arbejdsløshedsperiode.

Men også i fiskeindustrien er ledigheden kønssegreret. 40% af mændene her havde ingen ledighed og "kun" 46% havde mere end én ledighedsperiode i løbet af et år i modsætning til de 70% kvinder.

Forskellen i kvinders og mænds andel af bufferledigheden er derfor ikke kun betinget af hvilke brancher, kvinderne er beskæftiget i. Kønsségrering af bufferledigheden, gør sig da også gældende i samtlige underbrancher i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. I den store slagteribranche er det f.eks. 17% af kvinderne, der har mere end én arbejdsløshedsperiode mod kun 4% af mændene.

I sammenligning med kvinderne i den øvrige industri har kvinderne i nærings- og nydelsesmiddelindustrien en mere udpræget bufferarbejdskraftposition.

Kønssegreret ledighed i den øvrige industri.

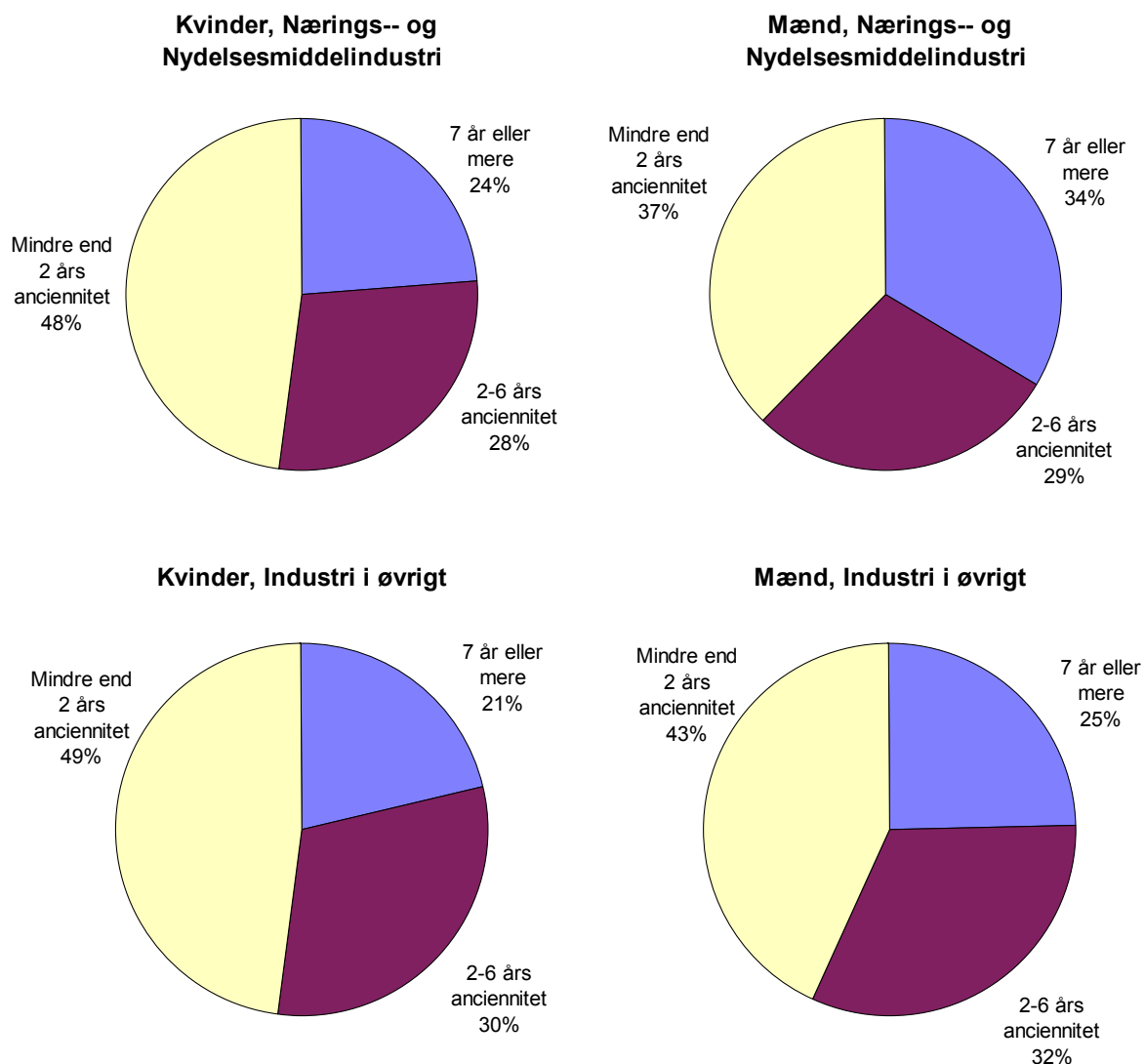
I en sammenligning af ufaglærtes ledighed, er det tydeligt, at kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien har ringere beskæftigelsesvilkår end de ufaglærte kvinder i den øvrige industri. Selvom ledigheden også er kønssegreret i industrien, genfinder man kun den ekstreme kønsségrering af ledigheden i en enkelt industribranche - tekstil og beklædningsindustrien.

I nærings- og nydelsesmiddelindustrien har 27% flere af kvinderne end af mændene været berørt af arbejdsløshed i løbet af året. I den øvrige industri samlet betragtet drejer det sig om 10% flere af kvinderne end af mændene, der har været berørt af arbejdsløshed.

Arbejdspladsanciennitet i nærings- og nydelsesindustrien.

Arbejdspladsanciennitet viser hvor stor en andel af kvinderne henholdsvis mændene, der har været på samme arbejdsplads mere end 7 år, 2-6 år eller mindre end 2 år.

Figur 8: Arbejdspladsanciennitet i Nærings- og Nydelsesmiddelindustri og Industri i øvrigt

24% af kvinderne mod 34% af mændene i nærings- og nydelsesmiddelindustrien har været på samme arbejdsplads i 7 år eller mere. Sammenlignet med mændene er det færre kvinder, der har høj arbejdspladsanciennitet.

Arbejdspladsancienniteten er udtryk for hvor stor en andel af de beskæftigede, der er fast tilknyttet den samme arbejdsplads. Den sammenhæng, der er for mændenes vedkommende, når man sammenligner nærings- og nydelsesmiddellindustrien med den øvrige industri

---

mellem høj grad af arbejdspladsanciennitet og adgang til stabile beskæftigelsesforhold, genfinder man ikke hos kvinderne.

At mange har fast tilknytning til den samme virksomhed i en længere periode er for kvindernes vedkommende ikke ensbetydende med adgang til stabile beskæftigelsesforhold. Selvom 3% flere kvinder har høj arbejdspladsanciennitet i nærings- og nydelsesmiddelindustrien end i den øvrige industri, er deres beskæftigelsesvilkår mere usikre end i den øvrige industri.

Trods branchens konjunktur- og sæsonfølsomhed er de ufaglærte mænds job kendetegnet ved større grad af stabilitet i vilkårene end i den øvrige industri. Kønsségreringen i nærings- og nydelsesmiddelindustrien viser sig således med hensyn til stabilitet, ved at de beskæftigelsesstabile jobs primært besiddes af mænd.

Selvom det ikke af tallene fremgår, hvorvidt der har været tale om frivillig eller ufrivillig mobilitet, betragtes en stor andel med kort anciennitet her, som udtryk for usikre beskæftigelsesvilkår. En mere tilbundsående analyse af beskæftigelsesvilkår og mobilitet kræver, at der kan skelnes mellem frivillig og ufrivillig mobilitet. Man kan f.eks. forestille sig, at de belastende arbejdsvilkår, som navnlig kvinderne arbejder under, er forbundet med frivillig mobilitet for kvinder, der ikke kan holde til arbejdet i en længere årrække. Udviklingen på det øvrige arbejdsmarked har også betydning f.eks. i byggebranchen, hvor øget efterspørgsel på arbejdskraft i byggebranchen kan forårsage frivillig mobilitet fra nærings- og nydelsesmiddelindustrien til byggeriet - det gælder især mænd.

Kønssegrerede vilkår i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

En del af kønssegreringen skyldes at kvinderne arbejder i de sæson- og konjunkturfølsomme brancher. Men kvinderne har indenfor samtlige underbrancher højere ledighed end mænd, hvorfor forskelle i kvinders og mænds ledighed ikke i sig selv kan forklares ud fra at kvinder og mænd er beskæftigede i forskellige dele af nærings- og nydelsesmiddelindustrien med forskellig grad af konjunkturfølsom produktion.

En tilbundsgående forståelse af hvilke forhold, der har betinget de store forskelle i kvinders og mænds beskæftigelsesvilkår kræver en branchespecifik undersøgelse hvor kønsarbejdsdeling, teknologisk udvikling, organisationsforhold indgår i samspil med analyse af produktions- og afsætningsvilkår i branchen m.v..

Den markante forskel i kvinders og mænds arbejds- og beskæftigelsesvilkår er imidlertid et gennemgående træk i det foreliggende materiale, hvorfor nogle aspekter af de forhold, der danner baggrund herfor diskuteres i det følgende.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien - en heterogen branche.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien er heterogen og arbejdet varierer fra underbranche til underbranche. Nærings- og nydelsesmiddelindustrien spænder over forskellige typer produktioner, og branchens teknologiske stadi er varierende, f.eks. har bryggerier og mejerier gennemgået store teknologiske forandringer, mens andre dele af branchen kun i mindre omfang har automatiseret produktion¹³².

Variationsbredden i det ufaglærte arbejde i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er derfor stor. Det ufaglærte kvindearbejde strækker sig over så forskellige arbejdsfunktioner som f.eks. indstilling af computerstyrede anlæg, arbejde ved computerskærm, betjening af produktionsmaskiner, overvågning, maskinfødning, etikettering, sorter- og pakkearbejde o.s.v.¹³³.

---

¹³² Henning Jørgensen m.fl. "Nærings- og nydelsesmiddelindustri og personaleplanlægning" ATA rapport nr. 20, AUC, ATA forlaget 1989/90, I følge Henning Jørgensen m.fl. er automatiseringsniveauet i nærings- og nydelsesmiddelindustrien betragtet under ét lavt sammenlignet med industrien i øvrigt. Henning Jørgensen m.fl. 1989/1990 op.cit. s.12-20

¹³³ jvf. Bodil Bjerring og Marianne Rostgård: "Kvindeprofiler, jobprofiler, uddannelsesprofiler." AUC, Dec. 1988 s.15 og jvf. Morten Kvistgaard: "Uddannelsesbehov for specialarbejdere indenfor fiskeindustrien" Dansk Industri nov. 1992. "Spring ud". Om udvikling i arbejdet i levnedsmiddelindustrien. Charlotte Dalsgaard Nielsen og Marianne Linnet. Kvindeligt Arbejderforbund i Danmark, 1991.

Kvinder og mænd udfører forskelligt arbejde i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Trods branchens heterogenitet er kønsopdelingen af arbejdet et gennemgående træk. Kvinder og mænd udfører oftest forskelligt arbejde. Fortrinsvis er det kvinder, der er placeret i de manuelle funktioner, hvor pladsbundetheden er størst og frihedsgraderne er mindst.¹³⁴

Som i industrien i øvrigt er det især kvindernes arbejde der er kendetegnet ved kort cyklusetid og høj grad af pladsbinding, samme gentagne bevægelser, ringe variation, og i vid udstrækning maskinstyret tempoarbejde. En stor del af arbejdet i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er ensidigt gentaget. Dette arbejde varetages primært af kvinder - bortset fra på slagterierne, hvor det både er mænd og kvinder, der udfører ensidigt gentaget arbejde¹³⁵.

En kvinde i chokoladeindustrien beskriver sine erfaringer med ensidigt gentaget arbejde således:

“Jeg vil meget gerne holde op, når jeg bliver tres i hvert fald...jeg kan ikke klare det mere. Du er fuldstændig ødelagt i arme, ryg og benene og det hele.(...) Jeg har også sagt til de unge piger, der er begyndt at have ondt i ryggen og i armene: “Hold op i tide, for det bliver ved!”...Så længe jeg arbejder, er det ikke så slemt, men når jeg kommer hjem om aftenen i fred og ro, så murrer det. Og når jeg er kommet i seng... Jeg må tit op og tage piller for at falde i søvn. (...) Du sidder med en æske, og du lægger cirka 90 stykker i minuttet, så du skal altså ruppe din arm noget.”¹³⁶

Hvordan beskriver kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien selv deres arbejdsforhold?

Kvindernes beskrivelse af deres arbejdsvilkår i nærings- og nydelsesmiddelindustrien stammer fra besvarelser fra en medlemsundersøgelse i Nærings- og Nydelsesmiddelarbejder Forbundet.¹³⁷

I NNF spørgeskemaundersøgelsen blev spørgsmålet: *“Hvordan vil du beskrive forholdene på din nuværende arbejdsplads?”* stillet med en række underspørgsmål, vedrørende bl.a. tidspres, selvbestemmelse, arbejdsmiljø, og monotont ensidigt gentaget arbejde.

¹³⁴ jvf. Jette Højbjerg konsulent i Dansk Industri.

¹³⁵ jvf. konsulent Rene Wolf, NNF

¹³⁶ M/C/NNF s.6 interview foretaget i forbindelse med medlemsundersøgelse for Nærings- og Nydelsesmiddelarbejder Forbundet 1996.

¹³⁷ "Et bedre arbejdsliv. Medlemsundersøgelse 1996 for Nærings- og Nydelsesmiddelarbejder Forbundet" Annette Bilfeldt og Christian Helms Jørgensen, Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen Roskilde Universitetscenter 1996. Uddrag af særkørslen fremgår af bilag. Spørgeskemaundersøgelsen er tilrettelagt ud fra Nærings- og Nydelsesmiddelarbejder Forbundets medlems sammensætning tilrettelagt således, at gruppen af adspurgte er sammensat efter bl.a. branche og køn svarende til forbundets medlemsgruppe. Undersøgelsen er derfor ikke repræsentativ for branchen, hvilket for kvinderne indebærer at slagteri og bageri er overrepræsenteret i undersøgelsen, og fiskeindustrien, hvor knap en fjerdedel af nærings- og nydelsesmiddelindustriens kvinder er beskæftiget, ikke indgår. Både faglærte og ufaglærte indgår i undersøgelsen.

Flere end to tredjedele af kvinderne arbejder under tidspres:

På spørgsmålet: "Det er ofte svært at få tid til at gøre arbejdet ordentligt" svarer 70% af kvinderne "enig/delvis enig".

Det er 10% flere kvinder end mænd, der svarer bekræftende på dette spørgsmål. Forskellen i kvinders og mænds besvarelser gør sig gældende i alle underbrancher, hvor relativt flere kvinder end mænd svarer, at de har tidsproblemer.

To tredjedele af kvinderne har ikke selvbestemmelse:

På spørgsmålet: "*Jeg kan selv bestemme, hvordan jeg vil tilrettelægge mit daglige arbejde*" svarer en tredjedel bekræftende.

Mændenes selvbestemmelsesmuligheder er bedre idet 20% flere mænd end kvinder har denne selvbestemmelse.

To tredjedele af kvinderne har arbejdsmiljøproblemer.

Knap 2/3 af kvinderne svarer bekræftende på spørgsmålet: "*Der er mange problemer med arbejdsmiljøet*".

Generelt betragtet er der 7% flere kvinder end mænd, der i undersøgelsen angiver, at de har problemer med arbejdsmiljøet¹³⁸.

---

¹³⁸ Disse svar stemmer overens med arbejdstilsynets registreringer, hvoraf det fremgår, at nærings- og nydelsesmiddelindustrien et meget udsat arbejdsområde med hensyn til arbejdsmiljøfremkaldte lidelser og skader. De fysiske skader drejer sig primært om bevægeapparatsbelastninger, hudlidelser og høreskader og sekundært om ulykker, luftvejslidelser, kræft og kemisk belastning og infektioner. jvf. Branchebilleder 1995, Nærings- og nydelsesmiddelindustri, Arbejdstilsynet, Branchebillede 17, København 1995. Med hensyn til psykiske belastninger udgør nærings- og nydelsesmiddelindustrien én af de fire væsentligste brancher. jvf. Arbejdstilsynets rapport over psykiske og psykosomatiske reaktioner anmeldt af læger til Direktoratet for Arbejdstilsynet 1984-1993. AT-rapport nr. 3 1994, s.5-8.

80% af kvinderne har monotont og ensidigt gentaget arbejde.

På spørgsmålet: "Jeg udfører ofte de samme bevægelser i lange perioder." svarer 80% af kvinderne svarer "enig/delvis enig".

Sammenligner man kvindernes besvarelser med mændenes ses det, at for mændenes vedkommende er det 10% færre, der udfører de samme bevægelser¹³⁹.

Det er ikke kun i slagterierne, at arbejdet er monotont og ensidigt gentaget. Betragter man besvarelserne udfra hvilke brancher, det drejer sig om, fremgår det, at for kvinderne er der flest i sukker- og chokoladebranchen, mejeri og slagteri, der svarer bekræftende.

I alle brancherne er der flere kvinder end mænd, der svarer at de udfører de samme bevægelser:

Størst er forskellen i sukker- og chokoladebranchen, hvor 88% af kvinderne og 36% af mændene svarer bekræftende på spørgsmålet. Indenfor mejerisektoren drejer det sig om 88% af kvinderne og 46% af mændene, der svarer "enig/delvis" på spørgsmålet.

Forskellen i kvinders og mænds besvarelser er mindst indenfor det meget EGA-belastede arbejdsområde - slagteri, her svarer 8% flere kvinder end mænd bekræftende på spørgsmålet¹⁴⁰.

I og med at 80% af de adspurgte kvinder i NNF-undersøgelsen svarer, at de udfører samme bevægelser i lange perioder og 66% af de adspurgte kvinder svarer, at de ikke har selvbestemmelse omkring arbejdets tilrettelæggelse, udtrykker besvarelserne at kvinderne i stort omfang har ensidigt gentaget arbejde.

Sammenfattende viser undersøgelsen, at der er flere kvinder end mænd, der har monotont og ensidigt gentaget arbejde, med en forskel på op til over 50% i en enkelt branche¹⁴¹.

Et højt belastningsniveau.

Forskning i arbejdsmiljø peger på at netop kombinationen af tidspres og manglende indflydelse er særligt belastende¹⁴².

¹³⁹ Det er således både mænd og kvinder, der i NNF-undersøgelsen svarer, at de udfører samme bevægelser i lange perioder. Det er bemærkelsesværdigt, at 10% flere kvinder har EGA-arbejde når den store EGA-brancher, slagteri, indgår med større vægt for mændenes vedkommende end for kvindernes vedkommende.

¹⁴⁰ At belastninger af bevægeapparatet som følge af bl.a. ensidigt gentaget arbejde er et stort arbejdsmiljøproblem i nærings- og nydelsesmiddelindustrien bekræftes af Arbejdstilsynets registreringer. j.v.f. "Branchebillede. Et nyttigt redskab i arbejdsmiljøarbejdet." Arbejdstilsynet, op.cit. s.22 og "Branchebillede 1995, Nærings- og nydelsesmiddelindustri" op.cit.

¹⁴¹ Med hensyn til anmeldte, arbejdsbetingede lidelser til arbejdstilsynet, hvor ensidigt gentaget arbejde har forårsaget lidelsen, er nærings- og nydelsesmiddelindustrien næstefter tekstil- og beklædningsindustri den branche, der har flest anmeldelser i forhold til antal beskæftigede. jvf. Agi Csonka og Ivan Thaulow: "Status for handlingsplan mod ensidigt, gentaget arbejde." SFI 1995:5, s.30-31, s.41

¹⁴² Tage Søndergård Kristensen: Stress, helbred og arbejdets organisering - belyst ved den danske slagteriundersøgelse. Dansk Sociologi nr. 2/7 årg. 1996.

Kvindernes besvarelser i NNF-undersøgelsen peger på tilstedeværelse af en sådan belastning. Tidspres, ensidigt gentaget arbejde og manglende indflydelse er netop kendetegnende ved deres arbejdsvilkår:

- 70% af kvinderne har ofte ikke tid til at udføre arbejdet ordentligt
- 80% af kvinderne udfører ofte de samme bevægelser i lange perioder
- 66% af kvinderne har ikke selvbestemmelse omkring arbejdets tilrettelæggelse

En relativt stor del af de adspurgte kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien har således både dårligt arbejdsmiljø og belastende arbejdsforhold. Kvinder og mænd svarer så forskelligt i besvarelserne på de ovennævnte spørgsmål, at man - de små tal til trods - får et indblik i tilstedeværelsen af store forskelle i kvinders og mænds arbejdsvilkår. Kun indenfor en enkelt branche, slagteri, er forskellen på kvinders og mænds arbejdsforhold lille. Den ringe forskel skyldes imidlertid ikke, at kvindernes arbejdsforhold her er bedre end i de andre brancher men tværtimod at mændenes arbejdsforhold her også er domineret af monotont ensidigt gentaget arbejde, ringe arbejdsmiljøforhold og få selvbestemmelsesmuligheder.

På baggrund af spørgeskemabesvarelserne kan det konkluderes at kvinders arbejdsforhold i de brancher i Nærings- og nydelsesmiddelindustrien som NNF organiserer i stor udstrækning må karakteriseres som belastende og at der er forholdsvis store forskelle i kvinders og mænds arbejdsvilkår.

Ændringer af kønsopdelingen i nærings- og nydelsesmiddelindustrien?

Kønsopdelingen fungerer som barriere for forbedring af kvindernes arbejdsforhold, idet kønsmærkningen af arbejdet afskærer kvinder fra adgang til jobfunktioner med større frihedsgrader end der rummes i det monotone tempoarbejde¹⁴³.

Teknikken er én blandt mange faktorer, der udgør barriere for nedbrydning af kønsarbejdsdelingen. Når maskinerne er designet således at kun det ene køn skal kunne betjene maskinerne optræder de som tekniske barrierer for forandring¹⁴⁴.

Anne Bruvik Hansens undersøgelse fra fabrikken KiMs viste f.eks. at indretning og opsætning af det produktionstekniske apparat kan udgøre en barriere for opbrydning i kønsarbejdsdelingen. Selvom den undersøgte virksomhed havde fuld jobrotation som

---

¹⁴³ jvf. Inge Mærkedal: "Når manden er normen. Socialforskningsinstituttet 1989. Rapport 89:10 Det nordiske BRYT-projekt.

¹⁴⁴ Cynthia Cockburn "The Material of Male Power" *Feminist Review* no.9. UK, 1981

målsætning, var der nogle tekniske forhindringer, der skulle overvindes for at kvinderne kunne overtage mænds arbejdsfunktioner¹⁴⁵.

Erfaringer fra brud med kønsmærkningen af arbejdet viser at ændringer i kønsarbejdsdelingen ofte forårsages af ændrede vilkår f.eks. mangel på mandlig arbejdskraft, oprettelse af nye arbejdsfunktioner til mænd, hvorefter kvinderne kan overtage mændenes "gamle" arbejdsfunktioner¹⁴⁶.

En del af disse brud på kønsopdelingen har derfor været arbejdsgiverinitierede. Andre brud er opstået når jobrotation mellem medarbejdere på samme hierarkiske niveau er blevet opstillet som mål for virksomheden. Disse kan være foranlediget af politisk institutionelle reguleringer som f.eks. EGA handlingsplanen, der har haft reduktion af ensidigt gentaget arbejde som mål¹⁴⁷.

De nye produktionskoncepter rummer et spillerum for ophævelse af kønsarbejdsdelingen, fordi ændring af arbejdsfunktioner sætter arbejdsorganiseringen på dagsordenen.

Men ændringer i produktionsteknik og/eller arbejdsorganisering indebærer ikke nødvendigvis at kvinder i virksomhedernes mest monotone job får adgang til bredere jobindhold.

Oprettelsen af nye jobtyper i forbindelse med teknologisk forandring og ændret arbejdsorganisering kan foregå parallelt med ufaglærte kvinders forbliven i monotone job, som f.eks. i mejerierne, hvor ufaglærte kvinder primært varetager pakkefunktioner.

Tilstedeværelsen af spillerum for ændringer i arbejdsorganisering, er ikke ensbetydende med at dette bliver udnyttet så kvinderne får adgang til bredere jobfunktioner - hverken indenfor traditionelle eller moderne virksomhedstyper.

Det betyder at kvinderne arbejder under risiko for at bliver låst fast i deres jobposition i virksomheden uden adgang til mere kvalifikationskrævende job uanset hvor længe de har været i virksomheden. De fastlåste jobpositioner er forbundet med arbejdsløshedsrisiko, når virksomhederne ændrer jobfunktioner og kvindernes monotone arbejde falder bort¹⁴⁸.

Da det ofte er forbundet med fysiske omkostninger i større eller mindre grad at udføre det samme ensidige gentagne arbejde over en længere årrække trænger nødvendigheden af en bedring af kvindernes arbejdsvilkår sig på. Uden sammenkobling med kvindernes adgang til

---

¹⁴⁵ jvf. Anne Bruvik-Hansens undersøgelse af et udviklingsprojekt vedrørende ændring af arbejdsorganiseringen på fabrikken KiMs, hvor produktionsanlægget var tilpasset mænds gennemsnitshøjde. Anne Bruvik-Hansen "Vi kan meget mere, end vi troede." Rapport fra et udviklingsprojekt på virksomheden KiMs A/S. CASA 1996.

¹⁴⁶ jvf. f.eks. Gunilla Fürst "Konkurrence, kvalifikation och arbetskraftsefterfrågan i fokus" i Drude Dalerup (red.) "Køn sorterer" 1989, op. cit.

¹⁴⁷ se Anne Bruvik Hansen op. cit.

¹⁴⁸ jvf. Agi Csonka 1995 op.cit. og Inge Mærkedahl 1989 op.cit.

---

andre job i virksomhederne kan nedbringelse af EGA-arbejdet imidlertid kan medføre arbejdsløshed for kvinder i EGA job i stedet for adgang til bedre arbejdsvilkår¹⁴⁹.

Enkelte virksomheder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien nedbringer ensidigt gentaget arbejde ved at ændre arbejdsorganiseringen f.eks. via indførelse af selvstyrende grupper med jobrotation¹⁵⁰.

En tobaksvirksomhed har eksplicit haft som målsætning at alle medlemmer af en selvstyrende produktionsgruppe skulle kunne klare alle job, som en effekt heraf kom kønsopdelingen af arbejdet i opbrud¹⁵¹.

---

¹⁴⁹ Om EGA handlingsplanen se f.eks. Agi Csonka og Ivan Thaulow 1995 op.cit.

¹⁵⁰ jvf. Hans Hvenegaard "Reduktion af EGA-arbejdet ved satsning på det udviklende arbejde. Odense Marcipan A/S." CASA, København juni 1996 og Anne Bruvik-Hansen op.cit.

¹⁵¹ Det drejer sig om tobaksvirksomheden House of Prince, der er i gang med at omlægge organiseringen af arbejdet i selvstyrende produktionsgrupper jvf. interviews med medarbejdere fra HOP, juni. 96. Omlægningen er beskrevet i NNF arbejderen 10, 1996)

Delkonklusion: Kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustri.

Arbejdsmarkedet i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er kønssegreret i et omfang, der bevirker at kvinder og mænd arbejder under forskellige arbejdsvilkår og at kvinderne har langt større risiko for arbejdsløshed end deres mandlige kolleger i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Monotont ensidigt gentaget arbejde, ringe arbejdsmiljøforhold og få selvbestemmelsesmuligheder kendetegner en stor del af kvindernes arbejde. Stor forskel i kvinders og mænds arbejdsvilkår er tilstede i alle brancher (bortset fra tobaksbranchen) Og kun i slagteribranchen er mændenes arbejdsforhold belastende i (næsten) samme omfang som kvindernes.

Beskæftigelsestallene viser, at i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er beskæftigelsesmønstrene både kønssegrerede og stærkt varierende fra branche til branche. Men uanset hvor i nærings- og nydelsesmiddelindustrien kvinderne befinder sig er kønssegreringen af beskæftigelsesvilkårene stærk. I alle underbrancherne har kvinderne større risiko for at blive arbejdsløse end deres mandlige kolleger.

Den højere andel af ledighedsberørte kvinder end mænd afspejler kønsopdelingen af arbejdsfunktioner. Flere kvinder end mænd varetager arbejdsfunktioner, der skæres ned på ved mindsket produktion eller som falder bort ved teknologiske ændringer.

Såvel med hensyn til ledighedsberøring, ledighedsperioder som anciennitet arbejder en større andel af mændene end af kvinderne under kernearbejdskraftvilkår. En større del af kvinderne end af mændene er beskæftiget som randarbejdskraft, der "hyres og fyres" afhængig af virksomhedernes produktionsomfang.

For kvindernes vedkommende er det bemærkelsesværdigt at ledigheden er højere i nærings- og nydelsesmiddelindustrien end i alle andre industribrancher, bortset fra tekstil og beklædningsindustrien. For mænd er ledigheden lavere i nærings- og nydelsesmiddelindustrien sammenlignet med den øvrige industri. Forskellen i kvinders og mænds ledighed er således større i nærings- og nydelsesmiddelindustrien end i de øvrige industribrancher (bortset fra tekstil og beklædningsindustri).

Sammenhængen mellem køn og ledighed er parallel til sammenhængen mellem køn og arbejdsbelastning. Disse mønstre genfindes på det øvrige arbejdsmarked, de svageste grupper befinder sig generelt i jobområder, der er forbundet med ringe vilkår - uanset at disse svage grupper kan være idealarbejdskraften i disse jobområder. De ufaglærte kvinder befinder sig i et paradoksproblem i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, som den foretrukne arbejdskraft til de job, der er forbundet med de ringeste arbejds- og beskæftigelsesvilkår.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien gennemgår i disse år store forandringer i form af teknologisk omstilling, ændringer i arbejdsorganiseringen, virksomhedslukninger, fusioner, flytninger af produktion til udlandet m.v. der påvirker kvindernes arbejdsløshedsrisiko. En ændring af kønssegreringen af beskæftigelsesvilkårene til kvindernes fordel forudsætter en ophævelse af kønsopdelingen af arbejdsfunktionerne i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, fordi kvinderne ellers risikerer at blive isoleret i de arbejdsløshedstruede monotone jobs. Selvom en ophævelse af kønsarbejdsdelingen ikke løser branchens arbejdsløshedsproblemer vil det i sig selv være en forbedring af kvindernes vilkår på arbejdsmarkedet, hvis de får adgang til mændenes jobområder.

Det generelle billede i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er - trods eksempler på brud med arbejdets kønsopdeling - at arbejdet fortsat er kønsopdelt, således at kvinderne udfører det mest monotone og ofte ensidigt gentagne arbejde. En stor del af mændene arbejder også under belastende vilkår, hvorfor ophævelse af arbejdets kønsopdeling i nærings- og nydelsesmiddelindustrien ikke i sig selv er garanti for radikal forbedring af kvindernes arbejdsvilkår. Ophævelse af kønsmærkede arbejdsfunktioner i de "gamle" såvel som i de moderne industrielle virksomheder er formodentlig et nødvendigt skridt på vejen til bedre arbejdsforhold.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien står overfor forandringer. Der ligger udfordringer til branchen om at koble kvalitet i arbejdslivet med kvalitet i produktionen. Men kvalitet i arbejdslivet bør kobles til køn så kvinder også sikres adgang til de mere kvalifikationskrævende job, som nye koncepter for produktionen rummer mulighed for. Segmenterings- og kønssegreringsteoriene har udpeget en række generelle faktorer, der betinger ulighed mellem de to køn på arbejdsmarkedet. De mekanismer, der danner grundlag for ulighed i de sociale processer på arbejdsmarkedet, hvor jobindhold skabes og genskabes er sammensat af interesser og magt såvel som kulturelle forestillinger om køn, der gør sig gældende hos henholdsvis arbejdsgivere og arbejdstagere. Et komplekst samspil af økonomiske og ikke-økonomiske interesser, udenfor og indenfor på arbejdsmarkedet udgør fundamentet for denne ulighed mellem kønnene. Kvindernes svagere organisatoriske styrke og større familiemæssige forpligtelse overfor familiearbejdet, såvel som deres socialisationsbetingede opfattelse og accept af ringere arbejdsforhold indgår her som vigtigt element i segmenteringen af ulighed mellem kønnene. Men ligesom andre ringestillede grupper, f.eks. arbejder af fremmed etnisk herkomst, er de ufaglærte kvinders ringe vilkår på arbejdsmarkedet så fast integreret i arbejdsmarkedets organisering, at de videreføres uantastet i det daglige gennem en kulturel accept af disse uligheder.

Ligesom de etniske arbejdere ikke har samme adgang til job og jobvilkår, som danske arbejdere med tilsvarende kvalifikationer har, har ufaglærte kvinder ikke adgang til samme job og jobvilkår, som ufaglærte mænd har. Her peger segmenteringsteoriene på at centrale elementer i fastholdelsen af uligheden på arbejdsmarkedet ligger i organiseringen af arbejdsprocesserne. Gode job til mænd, der er forbundet med større grad af beskæftigelsesikkerhed, selvbestemmelse m.v. og job til kvinder, der er i ringere grad er forbundet med disse kvaliteter. Kønsrelaterede differentiering af jobvilkårene bliver ofte genskabt når arbejdsorganiseringen gennemgår forandringer. Nye produktionskoncepter kan derfor selv med stort spillerum for ændringer i arbejdsorganiseringen føre til at forskelle i de to køns vilkår reproduceres i den nye arbejdsorganisering. Der er derfor risiko for at kvinderne fastlåses under ringe arbejds- og beskæftigelsesforhold hvis ikke kønsarbejdsdelingen ophæves.

For at udnytte det spillerum for ændret arbejdsorganisering som de nye produktionskoncepter rummer, kræves en målrettet satsning på ophævelse af kønsarbejdsdelingen.

Demokratisering af arbejdsprocesserne på virksomhedsniveau må derfor betragtes som skridt i retning af ophævelse af segmenteringen og kønssegrering af arbejdsmarkedet, og det må være et "must" for forbedring af vilkårene for de grupper, der i dag har ringe vilkår på arbejdsmarkedet.^{152 153}

Når vilkårene i de forskellige segmenter på arbejdsmarkedet og i virksomhederne er forskellige og mobilitetsmulighederne imellem disse er fraværende (eller begrænsede) bliver ophævelse af de barrierer, der er for mobilitet, vigtig. Ophævelse af kønsmærkningen af arbejdsfunktioner er derfor centralt for kvindernes adgang til kvalifikationsudvidede job. Forbedrede vilkår på kvindernes arbejdsmarked i nærings- og nydelsesmiddelindustrien går ikke over individuelle bestræbelser på forbedring af egen arbejdssituation. Ændret arbejderadfærd, tilegnelse af nye kvalifikationer m.v. kan derfor ikke ophæve ulighedsskabende mekanismer¹⁵⁴.

Edwards pegede allerede i 1979 i "Contested Terrain" på betydningen af at der sættes politisk/fagforeningspolitisk fokus på demokratisering af arbejdet og ophævelse af arbejdsmarkedets segmentering. Segmentering fastholder arbejderne i en differentieret interessestruktur, og udgør som sådan en væsentlig hindring for ophævelse af ulighed.¹⁵⁵ Segmenteringen kan derfor være en væsentlig årsag til at mænd og kvinder forstår deres interesser i forbedrede arbejdsforhold forskelligt. Segmenteringsteoriernes analyse af forskel og ulighed på arbejdsmarkedet peger på at de mekanismer, der genererer ulighed på arbejdsmarkedet skal imødegås med kollektive strategier til forbedring af arbejdsvilkårene .

¹⁵² Edwards 1979 op.cit. kapitel 11

¹⁵³ På et samfundsmæssigt plan spiller de politisk institutionelle forhold en rolle i form af f.eks. arbejdsmarkedslovgivning, ligestillingslovgivning m.v.. Se f.eks. Christine Craig, Jill Rubery, Roger Tarling, Frank Wilkinson:"Economic, social and political factors in the operation of the labour market" i Bryan Roberts (ed.):New approaches to economic life. Manchester University Press 1985.

¹⁵⁴ Richard Edwards 1979 s.169-170

¹⁵⁵ Richard Edwards m.fl. 1973 op.cit. s.364

Industriarbejderkvinders arbejdsliv og hverdagsliv.

Det er interviews med fem kvinder, der alle er mødre til børn i skolealderen, der arbejder som ufaglærte i nærings- og nydelsesmiddelindustrien der danner grundlag for det følgende. Kvinderne er blevet interviewet om deres arbejdsliv og dagligdag. Fokus har været på det arbejde, som de udfører i løbet af dagen, både det arbejde som de udfører for løn og det arbejde de udfører i hjemmet. Kvinderne er blevet spurgt om arbejds- og hverdagens forskellige gøremål, hvad de laver på deres arbejde såvel som i hjemmet for at få belyst, hvordan arbejdsdagen på fabrikken og derhjemme ser ud. Hvad er det, der skal nås fra dagen begynder til den slutter? Hvad kræves der af kvinderne for at deres hverdag fungerer? Betydningen af arbejdet og dets vilkår, såvel som kvindernes varetagelse af forpligtelser i familiesfæren for deres orientering mod industriarbejdet belyses i det følgende.

Med udgangspunkt i de fem kvinders beskrivelse af deres arbejde og hverdagsliv diskuteres industriarbejdets betydning for kvinderne og hvordan kvinderne orienterer sig i forhold til industriarbejdet og dets vilkår.¹⁵⁶ Diskussionen vil specielt koncentrere sig om hvordan industriarbejdets vilkår påvirker kvindernes forhold til arbejdet, og hvordan kvindernes varetagelse af arbejdet i familiesfærens påvirker deres forhold til arbejdet.

Kvindernes arbejdsliv og hverdag betragtes ud fra spændingsfeltet mellem lønarbejde og familie. Kvindernes værdimæssige orienteringer betragtes i relation til kvindernes aktiviteter på arbejde og i familien, ud fra et arbejdsperspektiv. Dette arbejdsperspektiv betyder at hverdagslivets arbejdsaktiviteter i lønarbejdssfæren og i familiesfæren her behandles som de centrale aktiviteter i kvindernes dagligliv. Dette indebærer at betydningen af de erfaringer, som kvinderne erhverver sig gennem dagliglivets øvrige aktiviteter ikke inddrages - selvom disse erfaringer fra kvindernes øvrige livssammenhæng også har betydning for kvindernes arbejdsorientering.

---

¹⁵⁶ Enkelte steder inddrages desuden citater fra kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien fra det interviewmateriale, der danner grundlag for undersøgelsen: "Et bedre arbejdsliv. Medlemsundersøgelse 1996 for Nærings- og Nydelsesmiddelarbejderforbundet" Annette Bilfeldt og Christian Helms Jørgensen, erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen, Roskilde Universitetscenter 1996.

KAPITEL 6. INDUSTRIARBEJDERKVINDERS HVERDAGSLIV OG ARBEJDSLIV – KVALITATIVT BELYST.

DEL 1. Fem ufaglærte kvinder i nærings- og nydelsesmiddelindustrien - en præsentation.

“Fabriksarbejder skulle jeg ikke være...”

De fem interviewede kvinder er på interviewtidspunktet mellem 31 og 42 år, beskæftigede eller nyligt ledige fra beskæftigelse i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. I det følgende præsenteres de fem kvinder.

Susanne er 42 år, arbejder på en rugbrødsfabrik, og har to børn på 12 og 20 år. Hendes mand er selvstændig håndværker.

Susanne barndomshjem var præget af forældrenes hårde arbejdsvilkår som fabriksarbejdere. Skolegangen var kendetegnet ved mange afbrydelser, reelt gik hun kun 5 år i skole: *“Jeg har gået på flere skoler uden at være der”*. Begge forældrene var ufaglærte, og det var familiens plan, at Susanne derfor skulle uddanne sig: *“Jeg skulle jo have en uddannelse, syntes min mor, (...) og fabriksarbejder skulle jeg ikke være, det var noget af det værste...”* Susanne får en læreplads i en butik, med henblik på en handelsuddannelse. Men da lærlinguddannelsen indebærer skoleophold opgiver hun, og tager i stedet arbejde på et bananlager. Susannes første ti år på arbejdsmarkedet er kendetegnet ved forskellige ufaglærte jobs: *“jeg var sådan smut, farvel, jeg skal ikke gro fast her”*.

Susanne var ikke længe i samme job og efter mange forskellige typer fabriksarbejde fik hun arbejde på en tarmfabrik: *“Jeg stod og sorterede tarme. Der stank af råd, men det var sådan set ikke ulækkert. Det var rene tarme. De skulle måles op i tykkelse og længder...”* (Susanne/ s.13.).

Susanne nåede at arbejde på seksten forskellige virksomheder i perioden fra hun forlod skolen indtil hun, 24 år gammel, blev ansat på den brødfabrik, hvor hun arbejder i dag på nittende år. Virksomheden er for nylig blevet udvidet og er i forbindelse hermed flyttet. Disse forandringer i virksomhedens ejerforhold har betydet forskellige ændringer i arbejdsforholdene bl.a. er arbejdstiderne blevet ændret. En del af de ansatte er nye og en del af personalet fra Susannes virksomhed er holdt op i forbindelse med flytningen, bl.a. fordi arbejdsdagene er blevet længere fordi virksomhedens flytning indebærer længere transporttid end før. Trods den længere arbejdstid og de ændrede arbejdstider er det ikke et alternativ for Susanne at være arbejdsløs.

Lise er 31 år. Hun arbejder på en småkagefabrik, har et barn på 7 år, hendes mand er metalarbejder. Lise har været beskæftiget på småkagefabrikken i 11 år.

I barndomshjemmet var moderen, der selv arbejdede i industri, eneforsørger til en større børneflokk, og familiens økonomiske vilkår var hårde. Da hun forlod folkeskolen efter 10 års skolegang, var det derfor udover skoletræthed også et ønske om at tjene penge, der var drivkraften.

“Man skulle jo nok have læst videre ...” siger hun i begyndelsen af interviewet og udtrykker med denne udtalelse tvivl om, hvorvidt hun ville have valgt at forlade skolen så forholdvis tidligt, hvis hun fik muligheden for at vælge om i dag. Efter at have forladt skolen fik Lise plads hos en konditor, hvor hun arbejdede i huset om formiddagen og i forretningen om eftermiddagen. Her fik Lise både viden om og interesse for konditorfaget: *“jeg lærte at en kage ikke bare er en kage”* Efter et halvt års arbejdsløshed blev hun ansat i den småkagefabrik, som hun i dag er ansat i på 11. år. Lise har arbejdet i virksomheden, siden hun var 20 år, og hun har planlagt at blive der: *“Så længe jeg kan holde til det derude, og så længe der er noget, så vil jeg blive der.”*

Anna er 31 år. Hun arbejder på en chokoladefabrik, har to børn på 6 og 9 år. Hendes mand er funktionær.

Anna har gået i folkeskole til og med 10. klasse, hvorefter hun tog basisåret på EFG, gik i lære som handelselev. Efter at have afsluttet uddannelsen som handelselev blev hun fyret fra den butik, hun var udlært i. Efter nogle måneders arbejdsløshed blev Anna ansat som ekspedient i en stor tøj- og dagligvareforretning. Herefter blev datteren født. Efter endt barselsorlov gik Anna i lære som syoperatør på en tekstilvirksomhed, en uddannelse, der varede to år. Herefter fødtes sønnen. Anna fik efter en kort periode som arbejdsløs beskæftigelse indenfor sit oprindelige fag som ekspedient i en tøj- og dagligvareforretning. De sene butiksarbejdstider fandt hun uforenelige med at hente børn i institution og ordne indkøb. I 1989 forlod Anna derfor butiksområdet og søgte arbejde på chokoladefabrikken, hvor hun er ansat i dag. *“Det var først efter jeg var i butik igen, at jeg kom til den konklusion, at nu skulle det være arbejdstider, der passede mig. Nu var det slut! Og så søgte min nuværende virksomhed juleassistance, og da søgte jeg så ind, blev antaget, og blev hængende.”*

Anna køber og syr alt tøj til sig selv og børnene. På lang sigt satser Anna efter at gøre sy- og designarbejdet til levevej, og hun har derfor fået momsregistreret sin sy- og designvirksomhed.

Selvom Anna har svært ved at få tiden til at slå til og ofte sidder til langt ud på natten og syr, overvejer hun ikke at holde op på chokoladefabrikken: *“Jeg har masser at lave, men jeg tror ikke jeg ville trives ved det. Så taler jeg kun med mig selv hele dagen. Jeg tror ikke, at jeg kan ikke affinde mig med at være arbejdsløs. Jeg har haft en arbejdsskade, hvor jeg var sygemeldt i en måned. De sidste fjorten dage var jeg så træt af at gå herhjemme.”* (Anna/s.15)

Åse er 34 år. Indtil få dage før interviewet arbejdede hun på et slagteri, hun har to børn på 4 og 7 år. Hendes mand er selvstændig håndværker.

Åse gik ud af folkeskolen efter at have afsluttet 9. klasse. Hendes beskæftigelsesforløb har været kendetegnet ved beskæftigelse på forskellige arbejdspladser og perioder med arbejdsløshed. Åse har bl.a. arbejdet som lagerarbejder, på en plastfabrik, på en fiskefabrik. Arbejdet på fiskefabrikken ville Åse gerne have beholdt, men under graviditeten kunne hun ikke fastholde det hårde arbejde og blev fyret, da barselsorloven var afsluttet: *“Det var mens jeg var gravid. Jeg var fire måneder henne, da jeg var ved at besvime. Det var sådan et betongulv, vi stod på, og jeg blev svimmel. Så sygemeldte min læge mig. Og dagen efter min barselsorlov var slut, fik jeg et brev om, at jeg var fyret...”*

Derpå fik Åse ansættelse i en forretning i en periode, tog efterfølgende på AMU-kursus, blev arbejdsløs igen, og kom som langtidsledig i arbejde som pædagogmedhjælper. Åse ville gerne have fortsat som pædagogmedhjælper, men selvom daginstitutionen forsøgte at finde penge til fortsat ansættelse, lykkedes det ikke. Så da perioden som langtidsledig var afsluttet, måtte hun holde op.

I stedet for at blive tilkaldevikar for daginstitutionen, søgte Åse ind på slagteriet. Arbejdsløs kunne hun ikke affinde sig med at være, og jobbet som tilkaldevikar var der for få timer i: *“Det var derfor jeg søgte til slagteriet. Jeg var træt af at gå herhjemme, simpelthen, så jeg var ligeglad med, om det var nat eller dag.”* Så fik Åse natarbejde på slagteriet. Her har hun har været beskæftiget i 10 måneder. Åse stoppede arbejdet ugen før, interviewet blev taget fordi hendes arbejdstid blev ændret, så hun ikke kunne nå hjem før børnene skulle afsted om morgenen. Hun blev tilbudt at komme på daghold, men sagde nej, da det ville indebære, at hun skulle hjemmefra klokken 5 om morgenen: *“...Jeg kunne godt slippe kl. 14.40, det ville ikke være noget problem, men jeg kunne ikke møde kl. 6.30. Det var mig umuligt, fordi så skulle manden være afhængig af at tage dem op hver morgen og det ville aldrig gå godt. ...Og jeg ville have det dårligt, når jeg tog på arbejde.”*

Åse har søgt arbejde på et andet slagteri, hvor hun håber på at blive ansat: *“Fordi når børnene ikke er hjemme jamen tiden bliver lige pludselig lang. Du kan jo ikke rende og gøre rent*

hverdag. Det begrænser sig en hel del. Jeg er nødt til at have noget arbejde ellers bliver jeg for ensom, det er der ingen tvivl om.” (Åse/s.35)

Karin er 38 år. Hun arbejder på en tobaksfabrik. Hun har et barn på 8 år. Hendes mand er arbejdsløs funktionær.

Karin er gået ud af skolen i 9. klasse, og kom derefter et år i huset, arbejdede på et vaskeri. Da hun fyldte atten år blev hun fyret. Hun fik arbejde på en tobaksvirksomhed hvor hun arbejdede i ni år. Herefter flyttede familien og efter en måned uden arbejde, og Karin bliver ansat på den tobaksvirksomhed, hvor hun er beskæftiget i dag. Karin har undgået at blive fyret i forbindelse med tobaksvirksomhedens reduktion af antallet af ansatte: *“Der er fyret mange, men det har så været nedskæringer. Jeg kan huske lige da jeg var startet, da skulle der fyres. Jamen hvor havde jeg det dårligt. Nu havde jeg lige fået arbejde.”*(k/s19)

Fælles for kvinderne er at de, bortset fra Åse, har været relativt lang tid på samme arbejdsplads. De har alle børn i børnehave og/eller skolealderen og er alle gift.

DEL 2. Familieliv og industriarbejde.

“Jeg står op kvart over fem.” Dagligdagens tidsstruktur ved dagarbejde.

Hvordan ser dagligdagen ud for kvinderne set i forhold til deres arbejdstider? Hvordan giver arbejdstiderne ind i kvindernes familieliv? Og hvilke strategier har kvinderne overfor den tidsmæssige knaphed de i større eller mindre omfang oplever?

Tid er en af de centrale udfordringer i den industriarbejdende kvindes hverdag. Industriens manglende flexmuligheder i hverdagen og manglende hjemmearbejds muligheder bevirker i kombination med kvindernes hovedansvar for hus- og omsorgsarbejde at tiden er knap, og skal planlægges for at hverdagen kan fungere for kvinderne.

Lises dag er stramt tidsstruktureret, hun har dagarbejde.

Hendes dag forløber således:

- kl. 5.15: står op, tilbereder morgenmad, får drengen op og får ham vasket og klædt på, spiser morgenmad med mand og barn
- kl. 6.30: afleverer barnet i fritidsordning
- kl. 6.45: ankommer på arbejde
- kl. 7.00: arbejdsdagen starter

- kl. 9.30: første halvdel af frokostpausen
- kl. 12.30: anden halvdel af frokostpausen
- kl. 15.30: fri fra arbejde, køber ind på vejen hjem
- kl. 15.50: ankommer til hjemmet, reder senge, rydder op, ordner vasketøj
- kl. 16.30: drikker kaffe med mand og barn, laver aftensmad
- kl. 17.30: spiser aftensmad
- kl. 18.00: er sammen med drengen, ser f.eks. børne-TV, smører madpakker
- kl. 19.15: lægger drengen i seng, læser godnathistorie
- kl. 20.00: ser TV, drikker aftenkaffe med manden
- kl. 20.30: går i seng
- kl. 20.30: læser
- kl. 22.00: lægger sig til at sove

For Lise starter dagen tidligt: *“Jeg står op kvart over 5, og så spiser vi morgenmad, og så går vi hjemmefra ca. 10 minutter i halv syv. Kasper skal jeg aflevere halv syv i fritidsordningen. (...) Martin kører så til sin arbejdsplads. Han skal køre længst, derfor har han bilen.”*
(Lise/s.7)

Lises mand arbejder en halv times kørsel fra hjemmet, da han skal møde kl. 7 om morgenen er det Lise, der afleverer drengen i fritidsordningen. Lise har 10-15 minutters vej til arbejdet. Hun møder kl 7.00 og har fri kl. 15.30.

“Når jeg kommer hjem, skal jeg lave mad, og jeg skal smøre madpakker, og så skal Kasper i seng. Så har jeg lige lidt tid til at slappe af, og så er jeg så træt, at jeg går i seng.”(Lise/s.17)
Lise har fri kl. 15.30 og på vej hjem fra arbejde ordner hun de daglige indkøb. *“Som regel 10 minutter i fire er jeg hjemme. Somme tider har jeg nået at være i Brugsen på vejen.(...) Når jeg så kommer hjem, så drikker vi som regel kaffe. Martin henter Kasper, og så drikker vi kaffe. (...)Når vi så har drukket kaffe, begynder jeg at lave mad, så spiser vi omkring halvseks.”*(Lise/s.17)

Martin vasker op, mens Lise smører madpakker til dagen efter. Herefter er hun sammen med drengen til han skal sove. Sammen ser de f.eks. børne-TV. Lise smører madpakker, og Kasper bliver lagt i seng kl 19.15. Lise læser godnathistorie. Når Kasper er faldet i søvn går hun ind og ser TV sammen med manden. De drikker aftenkaffe sammen, og kl 20.30 går Lise i seng. Kl 20.30-22.00 læser Lise romaner m.v. og kl.22.00 lægger hun sig til at sove.

Lise må være målrettet med hus- og omsorgsarbejde for at nå det hele. Tidspunkterne for indkøb, madlavning og rengøring er nøje planlagt. Kønsarbejdsdelingen er traditionel, det er

Lise, der er hovedansvarlig for hus- og omsorgsarbejdet: *“Sådan har det altid været...”*(Lise/s.27)

Hun udfører næsten alt arbejdet i hjemmet, bortset fra at hente drengen fra fritidsinstitutionen. Det gør manden. Ligesom han tager opvasken efter aftensmaden. Sammen foretager de det ugentlige indkøb fredag eftermiddag. Da Lise er alene om udførelse af husarbejde, madlavning, vask, rengøring og indkøb, har hun en travl dag. Der er ingen tid at spille i det daglige. Når hun har fri fra arbejde skal der købes ind, ordnes hus og laves mad.

Fredag har hun fri kl.12.30. Efter at have sat en vask over i vaskemaskinen og påbegyndt rengøringen, køber hun ind sammen med manden, når han kommer hjem halvanden time senere. Rengøringsarbejde og vask som ikke er afsluttet fredag, fortsætter hun med om lørdagen: *“Vi køber ind om fredagen. Når Martin kommer hjem, har jeg som regel fået skrevet seddel og lavet kaffe. Så drikker vi kaffe, og så kører vi i Brugsen og handler. Vi handler stort ind én gang om ugen, og så er det kun mælk, og hvad vi ellers løber tør for, vi skal have i ugens løb. Når vi har været hjemme med varerne, så henter vi Kasper.”*(Lise/s.6)

Udførelsen af rengøringsarbejdet foregår målrettet. Da manden henter sønnen fra daginstitutionen, kan hun nå at købe ind, rydde op og påbegynde madlavningen inden han og sønnen kommer hjem. Lise har organiseret det øvrige husarbejde således, at hun tager det hun kan nå om fredagen og resten om lørdagen.

Direkte konflikt mellem varetagelse af husarbejdet og drengens omsorgsbehov undgår Lise ved at manden henter sønnen fra fritidsinstitutionen, selvom det er hende der først får fri fra arbejde. Således får hun tid til indkøb og øvrigt husarbejde om eftermiddagen. Og drengen bliver også om fredagen først hentet efter, at Lise har gjort rent og købt ind.

“Så må jeg lukke døren til soveværelset, og så lade maskinen køre...”
Dagligdagens tidsstruktur ved natarbejde.

Åse har arbejdet om natten indtil få dage før interviewet, hendes dag er også stramt tidsstruktureret. Hendes arbejdsdag starter klokken 22.30.

- kl. 21.00: kører hjemmefra
- kl. 22.10: ankommer til arbejdspladsen, klæder om
- kl. 22.30: arbejdsdagen starter
- kl. 24.00: 10 minutters pause
- kl. 2.00: 18 minutters frokostpause
- kl. 3.00: 10 minutters pause
- kl. 5.50: arbejdsdagen slut
- kl. 6.50: ankomst til hjemmet

---

kl. 7.00:	vækker børnene
kl. 7.45:	følger børnene til skole
kl. 8.10:	sætter vask over i vaskemaskinen
kl. 8.30:	går i seng
kl. 14.00:	står op, kommer tøj i tørretumbleren
kl. 14.30:	henter børn, køber ind, vasker op, smører madpakker, laver mad
kl. 18.00:	spiser aftensmad
kl. 19.00:	kommer børnene i bad
kl. 20.00:	lægger børnene i seng

Selvom Åse netop har afsluttet en periode med natarbejde, giver hun udtryk for tilfredshed med natarbejdstiden: *“Det passede mig fint, for så var jeg hjemme kl. 6.50 og kunne stadigvæk nå at få mine børn op.”*(Åse/s17)

Men natarbejdstiden og den lange transporttid (2 timer dagligt) var dog ikke uden problemer. For at få lavet husarbejde og taget sig af børnene, fik Åse ikke sovet tilstrækkeligt: *“...så måtte jeg få børnene ud af sengen og give dem morgenmad, så klokken var kvarter i otte, når vi kørte herfra - med hæs og blæs. Så kom jeg i seng kvarter over otte - inden jeg faldt i søvn, har den været hen ad halv ni - og så stod jeg op klokken to. Jeg kunne godt have sovet længere, men så havde jeg ikke haft nogen glæde af mine børn. Jeg var nødt til at stå op bare for at få lidt glæde af dem.”*(Åse/s18)

Normalt vaskede Åse om aftenen, men når der er meget vasketøj sætter hun vaskemaskinen i gang om morgenen: *“... så må jeg lukke døren til soveværelset og så lade maskinen køre og se, om jeg kan få søvn ud af det. Så smider jeg det i tørretumbleren, når jeg står op klokken to. De fleste gange har jeg først vasket efter, at vi har spist, og det er så foregået, indtil jeg skulle ud ad døren klokken ni, hvor jeg ikke engang har været færdig og måtte så starte næste dag igen. Nogle gange stod jeg og vaskede, til jeg skulle ud af døren - til klokke ni om aftenen. Så kom jeg faktisk ikke til at sidde ned den aften.”*(Åse/s.19)

Efter at have hentet børnene fra skole og daginstitution, tog Åse hjem, vaskede op, smurte madpakker, lavede mad m.v.. Hus- og omsorgsarbejdet varetages primært af Åse, bortset fra opvasken som manden tager. At manden vasker op betragter Åse som en hjælp i hverdagen snarere end mandens pligt, da hun ikke selv kan nå at vaske op, inden hun skal afsted om aftenen: *“Så var han flink til, når vi havde spist, så badede jeg børn, og så vaskede han op. Vi har været nødt til at fordele det, for ellers kom jeg ikke til at sidde ned. Så kom børnene i seng, når klokken var otte halv ni, for de var så trætte, når de havde været så tidligt oppe. Så jeg nåede at få en 4-5 timer med dem. Det er ikke meget på en dag.(...)Rengøring kunne jeg så*

gøre fredag, fordi så sov jeg kun til klokken tolv bare for at få det værste af støvet væk, fordi jeg havde simpelthen ikke tid til det om hverdagen.” (Åse/s.18-19)

Åse har struktureret sin dag i et stramt program. Udførelse af husarbejdet er planlagt til mindste detalje hvor f.eks. tøjvask og nattesøvn foretages samtidig. Åse sover 5 ½ time i døgnnet ugens fire første hverdage. På den måde får hun tid til at være sammen med børnene om eftermiddagen. Om fredagen gør Åse rent. Hun sover 3 ½ time fredag formiddag, og påbegynder weekendrengøringen, når hun er stået op klokken tolv. Omsorg for børnene kommer ikke i konflikt med hendes arbejdstider, de bliver hentet forholdsvis tidligt om eftermiddagen. Til gengæld varetages hus og omsorgsarbejdet på bekostning af hendes søvn.

“Vi har ikke nogen faste spisetider”

Dagligdagens tidsstruktur ved skiftende arbejdstider.

Susanne har skiftende arbejdstider. Arbejdstiden varierer fra dag til dag: *“Om mandagen er jeg der fra kokken seks om morgenen til halv fire, tirsdag og onsdag arbejder jeg fra klokken otte til tre, og torsdag og fredag fra klokken otte til fire”... “I dag stod jeg op klokken halv fem, så tager jeg bad, og så kom jeg i tanke om, at der ikke var smurt madpakker. Så smurte jeg madpakker.(...) Vi stod op på samme tid i morges, fordi han (manden) kørte mig på arbejde i morges.(...) Jeg var jo på arbejde hele dagen, og skulle tage bussen hjem igen, og fik én til at køre mig ned til bussen, så jeg nåede én bus før. Jeg var hjemme her, da klokken var tyve minutter i fem. For ikke at sidde og falde sammen og for lige at få ryddet af, tog jeg opvasken. Så var det maden, fordi den store skulle ud ad døren. Vi nåede lige at spise.” (Susanne/s.25-27)*

Da Susannes børn var små, var tiden mere knap end den er i dag. Manden, der arbejder som selvstændig håndværker, møder tidligt på byggepladserne, så det var Susanne tog sig af børnene om morgenen og fulgte dem til skole og børnehave. Om morgenen havde hun derfor travlt: *“Det dér om morgenen - da kunne jeg jo gå ned til institutionen herfra, og så kunne jeg have cyklen i den ene hånd og barnevognen i den anden, så det var sådan set for det meste mig, fordi Jens var tidligere afsted. Da var han på byggepladser, så han var tidligere afsted hjemmefra, end jeg var. Og dengang syntes man jo egentlig ikke, at det var noget problem. I dag, når jeg ser nogen fare afsted med børnene, som jeg selv gjorde, så tænker jeg: “åh nej, hvordan kan de holde til det?””(Susanne/s.28)*

Samværet i familien står meget centralt i Susannes hverdag, men det må finde sted indenfor de grænser arbejdstiderne sætter. Hun lavede særaftale med daginstitutionen om at forlænge

børnenes middagsøvn: *“... jeg fik jo lov til, da de gik i vuggestue, at de måtte sove længere end de andre børn. Så havde vi mere tid sammen med dem om aftenen.”*(Susanne/s.28)

Om udførelse af husarbejdet siger hun: *“...jeg er ikke den, der går og gør rent hver dag. Jeg ville gå nedenunder og hjem, og så synes jeg for øvrigt, der er meget andet, der er vigtigt. Den får en tur en gang imellem.”*(Susanne/s.11)

Familiens spisetider indrettes efter familiemedlemmernes forskellige arbejdstider og børnenes aktiviteter. Susanne og hendes mand tilstræber gennem tidsmæssige forskydninger mest muligt samvær i familien, således aftales spisetiden f.eks. fra dag til dag: *“Vi har ikke nogle faste spisetider, fordi vi går meget op i, at vi også kan sidde og spise sammen. Klokkerne kan blive ni, fordi så skal den ene noget, og så skal den anden noget. Vi kunne så vælge at spise på hver vores tider, men for et meste prøver vi, at passe det ind i forhold til hinanden.”*(Susanne/s.20) Susanne organiserer familielivet i forhold til arbejdstiderne, således at det tidsmæssige spillerum for samvær med børn og manden udnyttes maksimalt.

“jeg spiser heller ikke rigtig noget..”

Dagligdagens tidsstruktur ved skiftehold.

De fleste uger arbejder Karin på daghold. I disse uger står hun op klokken 5.15. og møder på arbejdet klokken 7.00 og er hjemme igen klokken 15.50. Manden er arbejdsløs og udfører en stor del af husarbejdet. Indimellem arbejder Karin på natturnus, hvor hendes arbejdsdag slutter på det tidspunkt, hvor hun ellers normalt møder på arbejde:

- kl. 6.50: arbejdsdagen slutter
- kl. 7.40: ankommer til hjemmet
- kl. 8.30: går i seng
- kl.12.30: vågner
- kl. 12.30-16.00: hviler på sofaen
- kl. 18.00: spiser “morgenmad”, mens mand og barn spiser aftensmad
- kl. 19-20.30: hygger med barnet
- kl. 20.30-21: sengetid for drengen
- kl. 21.30: kører hjemmefra
- kl. 22.20 møder på arbejde

Om skiftet fra dagarbejde til nattholdsturnus siger Karin: *“Jeg står op normalt mandag morgen, når han (sønnen) skal i skole. Så møder jeg først klokken halv elleve om aftenen og kommer træt hjem tirsdag morgen. Det er simpelt hen et mareridt.”*(Karin/s9)

Det er svært at få sovet rigtig igennem, fordi naboernes aktiviteter kan høres i lejligheden: *“Så er jeg hjemme klokken ca. 7.30 om morgenen. Så skal jeg lige snakke med min mand. Så lægger jeg mig til at sove kl. 8.30 (...) og så ved tolvtiden bliver jeg som regel vækket af en eller anden lyd. Vi har soveværelse lige derinde. Men altså jeg må også indrømme, jeg laver intet herhjemme i den uge, jeg er på natarbejde. Jeg orker det simpelthen ikke. (...) Jeg spiser heller ikke rigtig noget... det kan jeg ikke. Når vi når hen til fredag aften er jeg helt dårlig.”*(Karin/s.9)

Det pludselige skift i døgnrytmen som natturnusordningen indebærer bevirker at Karin kommer på tværs af både familiens tidsrytme og hendes egen. Hun får ikke sovet mere end fire timer i døgnet i løbet af ugen og er fysisk påvirket af den ændrede døgnrytme, så hun ikke kan spise almindelige måltider. I modsætning til de andre kvinder har Karin ikke problemer med at forene familielivets omsorgsforpligtelser med arbejdslivets, fordi hendes mand er arbejdsløs. alligevel er natarbejdsugen et voldsomt indgreb i hendes familieliv. Det er arbejdstiderne der dominerer kvindernes hverdag. Kvinderne organiserer hverdagens gøremål gennem en stram tidsplanlægning. Skiftende og ukendte arbejdstider er en vanskelig ramme for organisering af familielivet. Derudover er natarbejde på turnus fysisk belastende, og Karin er ikke i stand til at varetage huarbejde når hun arbejder om natten.

“altså man har jo “stjålet” noget tid ...”

Strategier overfor modsætninger mellem familiesfære og industriarbejde.

Varetagelsen af familiesfærens forpligtelser og behov ved siden af industriarbejdet er modsætningsfyldt. Industriarbejdets flexibilitet overfor kvindernes omsorgsforpligtelser er minimal.

Produktionssfæren dominans af reproduktionssfæren er jvf. Regina Becker-Schmidt tidsmæssig uflexibel, således at varetagelsen af reproduktionssfærens krav foregår tidsmæssig residualt til lønarbejdet. Kvinderne har ingen muligheder for at tage syge børn med på arbejdet, gå tidligt eller møde sent, hvis de har pasningsproblemer. Det er kun når de har fri eller tager fri for arbejde, at de kan udføre pludselig opståede omsorgsopgaver som f.eks. syge børn. I særlige omsorgskrævende situationer bevirker de manglende tidsmæssig fleksmuligheder at kvinderne kan komme under stort pres, sådan som f.eks. Anna beskriver

---

det i forbindelse med datterens hospitalsindlæggelse: ”... jeg kørte fra hospitalet ved middagstid og på arbejde og tilbage til hospitalet om natten, og så igen ved middagstid på arbejde. Da jeg havde gjort det i 3-4 dage, var jeg simpelthen så træt at jeg var helt skeløjet af træthed.”(Anna/s.5)

Industriarbejde giver et begrænset spillerum for varetagelse af familiessfærekrav i arbejdstiden. Anna skulle være “skeløjet af træthed” før hun får en sygemeldning så hun kan passe datteren. Den generelle lønarbejderproblematik omkring foreneligheden af lønarbejde og familie tilspidses i industriarbejderkvindernes liv, fordi industriarbejdet rummer ringe grad af fleksibilitet overfor kvindernes forpligtelser i familiesfæren.

Lises søn er i en fritidsordning før og efter skoletid. Her kan han ikke blive ret meget længere, da børnene ikke kan være der, når de er fyldt 9 år. Det vil blive et problem om morgenen, hvor hun skal hjemmefra før halv syv og sønnen så skal være alene halvanden time og selv passe skolens mødetid. Om eftermiddagen, vil han komme hjem til et tomt hus efter skoletid. Dette problem har Lise ingen løsninger på.

Varetagelse af omsorgsarbejdet kan planlægges og tidsmæssigt forskydes indenfor for det forholdsvis afgrænsede spillerum herfor som omsorgsarbejdet rummer. I omsorgsarbejdets tidscyklus er en række tidspunkter på forhånd given f.eks. institutionernes åbningstider, barnets skoletid, tidsrummet for barnets spisetider, sengetid og søvn. Børnenes omsorgsbehov lader sig ikke ubetinget organisere ind i en stram tidsstruktur. Omsorgsarbejdets tidsrytme ligger bundet til det øvrige samfundsmæssige liv, hvorfor varetagelsen af omsorg i vid udstrækning er kendetegnet ved enten/eller. Om morgenen kan man være tilstede eller fraværende, når barnet skal have morgenmad og skal sendes i skole. Man kan ikke flytte barnets skoletid, den er bestemt af skolens åbningstid - ikke af forældrenes arbejdstider. Tidsrytmen for varetagelse af omsorgen for barnet er betinget af det omgivne samfunds tidsstruktur, skolen starter klokken otte eller senere, uanset hvor tidligt forældrene forlader hjemmet for at møde på arbejde. Uløselige modsætninger mellem omsorgsarbejdets tidscyklus og industriarbejdets opstår for industriarbejderkvinderne, når nødvendige omsorgsbehov ikke kan varetages p.gr.a. industriarbejdet. Sådanne tidsstrukturelle modsætninger mellem skolens mødetider og kvindernes arbejdstider har ikke nogen løsning kvinderne kan ikke både bevare arbejdet og honorere børnenes omsorgsbehov om tilstedeværelse. Lise er da også - omend det bekymrer hende - indstillet på at drengen må være alene hjemme, når fritidsordningen ophører.

At følge sine børns udvikling kræver tilstedeværelse, barnet venter ikke med sit første skridt til forældrene har tid til at se på det: “Så kommer jeg hen i dagplejen, og så går hun hen imod

---

mig - det kunne hun ikke om morgenen...” (Åse/s.8) Fravær i vigtige situationer i barnets liv er en generel lønarbejderproblematik. Men for de kvinder, der arbejder i industrien er tidsproblematikken særligt belastende, fordi industriarbejdet tidsmæssigt er ufleksibelt overfor kvindernes omsorgsforpligtelser. Børns tidsrytmer lader sig ikke blot og bart strukturere residualt efter forældrenes arbejdstidsskema.¹⁵⁷ Annas børn kommer f.eks. ikke hjem fra fritidshjemmet fordi Anna en dag får tidligt fri: *“så ringer jeg ned på fritidshjemmet og siger, at ungerne godt kan komme hjem. Men der er ikke nogen af dem, der kommer.”* (Anna/s.18)

Den pludselige opståede fritid kan Anna ikke udnytte til samvær med børnene, da børnene om formiddagen leger med deres legekammerater og ikke er interesserede i at komme hjem. Institutioner som skole og fritidshjemsordninger såvel som de relationer børnene indgår i har deres egne tidsstrukturer, som ikke frit lader sig rokerere rundt efter forældrenes skiftende arbejdstider.

Lises omsorg for hendes søn er tidsmæssigt begrænset. Hendes arbejdstid indebærer, at han skal være væk hjemmefra i knap ti timer dagligt ugens første fire dage. For at hun kan nå at udføre husarbejdet, er det hendes mand, der henter sønnen fra institutionen. Det betyder en lang dag i institution for sønnens vedkommende. Drengen er træt, når han kommer hjem: *“Min mand henter Kasper, og så drikker vi kaffe sammen, og Kasper segner ned foran fjernsynet.”* (Lise/s.18) Lises arbejdstider ligger fast og det giver hende mulighed for at planlægge samvær med barnet og udførelsen af husarbejdet på en måde, som de kvinder, der arbejder under skiftende arbejdstider, ikke har. Men Lise kan ikke gennem planlægning af sin tid løse det problem, at sønnen må afleveres i fritidsinstitutionen om morgenen, længe inden hans skoledag starter.

Lises valgmulighed i forhold til samvær med sønnen er selv at hente ham fra fritidsordningen. Det kunne hun gøre en halv time tidligere end manden har mulighed for. Men så kan hun ikke nå at få købt in, ryddet op, redt senge og forberedt aftensmad. Vil hun hente sønnen tidligere bliver det på bekostning af husarbejdet.

For Susanne opstår et modsætningsforhold mellem arbejde og tid til omsorg for datteren, når hun er på aftenarbejde. Så er Susanne kun sammen med sin datter om morgenen, inden hun skal i skole, og en halv time om eftermiddagen før Susanne møder på arbejde. For Susanne indebærer arbejdstiden om aftenen at omsorgen for datteren bliver reduceret tidsmæssigt. Da manden er selvstændig og kommer sent hjem fra arbejde, må datteren være alene om eftermiddagen indtil klokken seks hvor Susannes mand kommer hjem. Når Susanne har været

---

¹⁵⁷ Elisabeth Beck-Gernsheim: "Die Kinderfrage" s.101, 1989.

på aftenarbejde vækker hendes mand datteren sent om aftenen, og sammen tager han og datteren ned og henter Susanne på fabrikken: ”... så Jens kalder på hende, når de skal ned og hente mig. Så kan vi gå og snakke på hjemvejen, klokken halv tolv om natten. - altså, man har jo stjålet noget tid på den måde.”(Susanne/s.28)

I familiesfærens tidsstruktur er der råderum for egen disponering af tiden. At “*stjæle tid*” som Susanne kalder det, når hun flytter rundt på tidspunkter for omsorg og samvær i familien, kan afbøde på virkningerne af fravær på vigtige tidspunkter i barnets hverdag.

Det er med stor idérigdom at de interviewede kvinder (og deres familie) tilrettelægger hverdagens tidspuslespil. Susannes familie spiser på forskellige tidspunkter hver aften. Det er ikke p.gra. tilfældigheder og spontanitet at aftensmaden serveres på forskellige tidspunkter ugen igennem, det er nøje planlagt ind i et skema, der tilpasses efter Susannes skiftende arbejdstider og efter mandens og sønnens faste arbejdstider og fritidsaktiviteter. Det er rugbrødsfabrikkens skiftende arbejdstider, der rammesætter de mulige tidspunkter familien kan være sammen på - indenfor dette stærkt varierende råderum definerer familien tidspunktet for aftensmaden fra dag til dag.

At Susannes mand lægger barnet tidligt i seng, for så at vække hende ved 23-tiden, så hun kan være med til at hente sin mor når arbejdsdagen er afsluttet, er et andet eksempel på kreativitet indenfor de rammebetingelser arbejdstiderne sætter for samvær, ligesom den særaftale som Susanne havde opnået med pædagogerne om at forlænge børnenes middagssøvn i vuggestuen da de var små.

Åses planlægning af husarbejdet indebærer at hun f.eks. vasker tøj samtidig med at hun sover, dermed frigør hun tid fra husarbejdet til omsorg for børnene. Det er omkostningsfuldt for hendes fysiske velvære at forstyrre nattesøvnen med lyden fra vaskemaskinen.

Åse har to timers transport dagligt. For kunne nå hus- og omsorgsarbejdet, skar hun nattesøvnen ned så hun ikke var udhvilet om hverdagen: “*Jeg kunne godt have sovet længere, men så havde jeg ikke haft nogen glæde af mine børn. Jeg var nødsaget til at stå op kl. 14 for at få lidt glæde af børnene.*” (Åse/s.18)

Ved at sove 5 ½ time ugens første fire dage og 3 ½ time fredag opnår hun mere tid til samvær med børnene. Åse tilsidesætter hermed egne grundliggende fysiske behov for søvn og hvile for at opfylde både arbejdslivets og familielivets forpligtelser. Men strategien er uholdbar i længden hun har nemlig hverken tid til sig selv eller til at snakke med manden i hverdagen: “*og manden fik jeg ikke snakket med ...*”(Åse/s.18). At børnene trives bliver på bekostning af Åses søvn, idet hun får mere tid til samvær med børnene, når hun fraviger kravet om en syv timers “nattesøvn”. Tilgængæld må hun tilsidesætte sit behov for samvær med sin mand ...

"Natarbejde, nej, det splitter familielivet ad."

Uløselige modsætninger mellem arbejdsliv og familieliv.

Selvom natholdsarbejde gav Åse et vist spillerum for varetagelse af familielivsforpligtelserne fandt hun det omkostningsfuldt at skulle fungere på tværs af den øvrige families døgnrytme. Det stiller store krav til kvinderne og deres familier kun at have mulighed for at være sammen i weekenderne, hun håber at komme på daghold: *"Jeg prøver at søge til en anden afdeling af virksomheden bare på daghold. Der kan jeg så møde kl. 7. Det kan jeg godt nå. Så vil jeg stadig væk få mere tid til mine børn, for jeg kan være hjemme kl. 15. Natarbejde, nej, det splitter familielivet ad."*(Åse/s.34)

Industriarbejdets tidsstruktur sætter rammerne for det tidsmæssige råderum, som er til kvindernes disposition i familiessfæren. Det er når industriarbejdets og omsorgsvaretagelsens krav ikke er forenelige at kvinderne bliver tvunget ud i valgsituationer mellem de to sfæres krav. Selvom kvinderne har mangfoldige strategier overfor modsætningen mellem børnenes omsorgsbehov og industriarbejdet er det ikke altid muligt gennem organisering af tiden at løse de modsatte krav, der opstår. Selvom de *"stjæler tid"* på bekostning af både nattesøvn og faste tidsrytmer i familien er der konflikter mellem de to sfærer der ikke kan løses. Der er ikke muligheder for at møde senere på arbejdet, når barnet er blevet syg og der ventes på børnepasning manglende tid til samvær med børnene i større omfang, når arbejdsdagen er slut lader sig heller ikke skabe kvindernes opfindsomhed til trods. Susannes datter skal således i seng igen når familien vender hjem til huset ved midnat. At blive tvunget til at tilsidesætte børns omsorgsbehov, når de kommer på tværs af lønarbejdet er et krav der i særlig høj grad stilles til industriarbejderkvinderne.

Selvom Susannes datter bliver vækket, når Susanne har fri fra arbejdet klokken 23.30, indebærer aftenarbejde adskillelse i stedet for et samvær med datteren efter skoletid. At datteren står op om aftenen kan ikke erstatte det manglende samvær fra om eftermiddagen, for datteren skal sove igen, når de kommer hjem.

Da virksomheden ændrer arbejdstiderne, så Åse ikke kan nå hjem og få børnene fulgt til skole og børnehave bliver modsætningsforholdet mellem omsorg og industriarbejde tilspidset. Da natarbejdstiden forskydes en time kan hun ikke længere få tidspuslespillet mellem hjem og arbejde til at falde på plads. Med de ændrede arbejdstider er det ikke længere muligt for hende

at nå hjem fra arbejde om morgenen og få børnene op og i skole og daginstitution til kl. otte, hvor skoledagen starter. Hun må sige sit job op, børnene er for små til at sørge for sig selv om morgenen. Åse bliver tvunget til at vælge mellem arbejdssfærens og familiesfærens krav til hende om tilstedeværelse.

Lise bliver tilsvarende tvunget til at vælge mellem de to sfæres krav om samtidig tilstedeværelse når hendes søn bliver for gammel til skolefritidsordningen om morgenen. Mødetiderne på småkagefabrikken indebærer at han skal være alene to timer om morgenen og selv tage afted til skolen. Lise tvinges ligesom Åse til at vælge hendes arbejde rummer ikke mulighed for senere mødetid.

Konflikten mellem industriarbejdet og familie skærpes med skiftende arbejdstider, hvor kvinderne ikke har mulighed for langtidspanlægning af varetagelsen af hus- og omsorgsarbejde. Susanne finder det særdeles belastende, at hun ikke selv har indflydelse på, hvornår hun skal arbejde om natten: *“F.eks. inde i pakkeriet, dér møder de meget forskelligt i døgndrift, fordi det kører direkte fra bageri til pakkeri, og det skal tidligt ud om morgenen, fordi der skal frisk brød ud i forretningerne... Der arbejder de f.eks. fra kl. 2 i nat og til en eller anden tid i morgen tidlig. Hvis de finder på at sætte mig på den tid, så må jeg bare være der. Og jeg ved ikke før torsdag, hvornår jeg skal møde i ugen efter.”*(Susanne/s.43)

I starten arbejdede Lise på småkagefabrikken aftenhold med skiftende arbejdstider og varierende arbejdsomfang: *“Det var noget rod. Man vidste aldrig, hvornår man skulle komme og ikke komme.(...) Den dag man så var på arbejde, fik man at vide, hvilke dage man skulle komme. Det kunne man se, fordi hver fredag blev der hængt en ugeplan op, hvor der står, hvor man skal møde på de forskellige linjer netop den uge. Og så kunne du se f.eks., jamen tirsdag, hov, da skal du møde.”*(Lise/s.2)

Skiftende arbejdstider griber ind i kvindernes familieliv. Tidsproblemer kommer til at spille en uforholdsmæssig stor rolle i kvindernes hverdag, når arbejdstiderne varierer. Børnenes skoletider og sengetider og mandens arbejdstid kan ikke flyttes rundt fra dag til dag, så de passer med kvindernes arbejdstider. Stabile arbejdstider er en forudsætning for at kvinderne kan varetage omsorgen overfor børnene og samværet i familien på i forvejen planlagte tidspunkter.

Aftenarbejde er så belastende for Susanne at hun karakteriserer det som værende uacceptabelt for familielivet: *“Nej, den er strid. Det kan jeg ikke leve med, fordi f.eks. Ida, når hun kommer fra skole, så er jeg jo ved at skulle gå, nogle gange er jeg så taget ud ad døren. Så kan vi nå at sige “hej”, og så kan hun lege alene.”*(Susanne/s.10)

Selvom der kan manipuleres med tidspunkterne for samværet i familien ved at flytte spisetider og børnenes sovetider indebærer aftenarbejde afsavn med hensyn til samvær med børnene rummer industriarbejdet: *“Det er helt galt, hvis man har skolesøgende børn og går på aftenarbejde. Det er helt hen i vejret. Det kan jeg slet ikke forstå, at man kan få nogen til. Så har du morgenen, hvor det er begrænset, hvor meget man gider snakke sammen.(...) Da er man under et tidspres. Det vil jeg nok sige, de familier, der kan det dér, de må være specielle.”*(Susanne/s.43)

Til trods for den konflikt Susanne befinder sig i mellem arbejdet og ønsket om at kunne være sammen med datteren om eftermiddagen har hun ikke mulighed for mere familievenlige arbejdstider. I perioder må hun arbejde om aftenen, men det betyder ikke at hun overvejer at sige arbejdet op: *“...jeg vil ikke gå arbejdsløs hvis jeg ikke er tvunget til det.”*(Susanne/s.36)

***“Mor vil hellere end gerne hjælpe dig, men vi skal have mad på bordet...”
Konflikter mellem husarbejde og omsorgsarbejde.***

Husarbejdet adskiller sig fra omsorgsarbejde ved, at der kan flyttes tidsmæssigt rundt på dette i døgnets og ugens løb. Husarbejde rummer tidsmæssige frihedsgrader, der giver mulighed for at udføre det på skiftende tidspunkter.

Konkret overlapper husarbejde og praktisk omsorg hinanden. At vaske barnets tøj er husarbejde, mens det udføres, og det er omsorg at barnet har rent tøj på. At smøre madpakker er husarbejde, mens det udføres, og det er omsorg for barnet, at det har en madpakke med i skole. Udførelsen af husarbejde og omsorg er derfor gensidigt afhængigt af hinanden.

Derudover drejer omsorg sig om nærvær og samvær med børnene.

Varetagelse af de to arbejdsområder kan udføres i harmoni, når det f.eks. kan lade sig gøre at lave aftensmad og tale med barnet om, hvad der er sket i dagens løb. Varetagelsen af omsorgsarbejdets og husarbejdets krav bliver modsætningsfyldt, når varetagelse af barnets omsorgsbehov kommer på tværs af husarbejdet og omvendt. Når Åse har hentet børnen om eftermiddagen er lektiehjælp ikke foreneligt med madlavningen: *“Når den store kom hjem fra skole, - nu er det jo ikke det store, de har for i 1. klasse -, men der er da regnestykker, som hun var i tvivl om. Hvor jeg så mange gange har sagt: “jamen du må lige vente, mor skal lige ordne dét og dét...”, fordi jeg havde stadigvæk de ting, jeg skulle ordne, inden jeg skulle afsted på arbejde klokken ni.. (...)Jeg sagde til hende “jamen mor vil hellere end gerne hjælpe dig, men vi skal også have mad på bordet, og jeg skal ud ad døren lidt i ni, og I skal i bad.”(Åse/s.52)*

Konfliktsituationer mellem varetagelse af husarbejde og omsorgsarbejde tilstræber Lise at planlægge sig ud af. Udførelsen af husarbejdet har hun struktureret i en stram tidsplan, således at en del af husarbejdet udføres, mens sønnen er i institution. Lise har tilstræbt at undgå åbne konflikter mellem drengens behov for hendes nærvær, når husarbejdet skal udføres. Hun kan købe ind hurtigere, når hun ikke samtidig har drengen med i forretningerne. Hun kan rydde op m.v. og påbegynde tilberedning af aftensmåltidet uforstyrret, inden sønnen er kommet hjem fra daginstitution. Gennem denne tilrettelæggelse af tiden undgår hun at blive splittet op mellem barnet og husarbejdet. Lise vælger at udskyde samværet med drengen til tidspunktet for eftermiddagsmåltid og aftensmad, og i tiden indtil han skal i seng. Det giver efter arbejdstid ca. tre timers koncentreret samvær med sønnen inklusiv samvær omkring de to måltider, så det er ikke uden omkostninger at organisere tiden, således at hun i den første time efter hun har fri fra arbejdet, udfører husarbejde uden sønnen.

***“jeg kommer halvtræt hjem fra arbejde (...)og bliver næsten uvenner med dem, inden de kommer ud ad døren”
Industriarbejdets tidsstruktur er bestemmende.***

Kvindernes begrænsede indflydelse på arbejdstiden den stramme tidsstruktur, hvor pauserne er for korte til indkøb, den fysiske træthed, og den manglende tidsmæssige fleksibilitet er alt sammen forhold der sætter tidstrukturelle barrierer for kvindernes varetagelse af omsorgsarbejdet. Industriarbejdets tidsstruktur dominerer det tidsmæssige modsætningsforhold mellem familie og lønarbejde således at hus- og omsorgsarbejdet må udføres, i det tidsmæssige frirum industriarbejdet giver. Kvindernes valgmuligheder i forhold til arbejdstider er begrænsede. Industriarbejdet begrænser kvindernes spillerum for varetagelse af omsorg.

Åses dag er struktureret i forhold til hendes arbejdstider på slagteriet. Når hun har afleveret børnene i skole og børnehave har hun travlt med at nå hjem og sove, så hun kan nå op i ordentlig tid og hente børnene hjem igen: *“Så jeg står jeg op klokken to og går i bad og henter børnene kokken tre. Så skal vi ud og handle også, når jeg ikke har fået tid til det inden. Så er den nogle gange halv fem inden jeg når hjem igen.”*(Åse/s.37)

Hverdagens tidsplanlægning sker med udgangspunkt i lønarbejdet. Her er det specielt et problem at få omsorg og arbejdstider til at fungere sammen i hverdagen, fordi omsorgsvaretagelse ikke kan flyttes således som det er tilfældet med husarbejdet. Åse fortæller om at få de to døtre ud af døren om morgenen, når hun kom hjem fra natarbejde: *“Om morgenen err de sure. Og det er jo klart - jeg kommer halvtræt hjem fra arbejde og skal have dem ud ad døren og bliver næsten uvenner med dem, inden de kommer ud ad døren, fordi de bliver så stressede. Fordi jeg står med det dér: “Du skal også nå hjem og sove, inden du skal op og hente dem.” Det står og banker inde i mit hoved: “Jeg vil ikke ligge og sove til klokken tre halv fire.” Jeg får ingen glæde af dem så.”*(Åse/s.37)

Björg-Åse Sørensen ansvarsrationalitetsbegreb karakteriserer, det forhold, at kvinder påtager sig hovedansvar for børn og husholdning, fordi de er socialiseret hertil og derfor selv mener, at det primært er deres arbejdsfelt. Denne ansvarsrationalitet kommer hos Lise og Åse til udtryk i, at det er med selvfølgelighed at de varetager størsteparten af omsorgs- og husarbejdet, selvom omfanget af deres lønarbejde er ligeså stort som mandens. Der er ingen tvivl om at både Lise og Åse kan lide at være hovedansvarlige for hus- og omsorgsarbejdet, og udføre størsteparten af dette. De selvbestemmelsesmuligheder, som dette arbejde rummer i sammenligning med industriarbejdet, giver dem mulighed for at bringe dimensioner af deres

arbejds-mæssige kunnen til anvendelse, som ikke kommer til udtryk, når de er på arbejde. Mandens bedre position på arbejdsmarkedet spiller desuden ind for arbejdsdelingen mellem mand og kvinde i hjemmet. I tilfælde af konflikt om arbejdsfordelingen i hjemmet, står kvinderne i en svagere position overfor mændene i kraft af disses højere løn og større jobsikkerhed.

“Vi må have fælles oplevelser med børnene...”
Omsorg for større børn.

At fastholde relationerne til større og voksne børn kræver omsorg af forældrene. Tidsproblematikken ændrer sig med børnenes alder. Der er stadig hus- og omsorgsarbejde forbundet med børn, selvom de er blevet større. For Susanne er det vigtigt at kunne åbne hjemmet for den voksne søn og hans venner og der skal være plads til de aktiviteter, sønnen er optaget af. Således er garagen indrettet til sønnens hobby med reparation af gamle biler. Forældreskabet til store og voksne børn ikke stiller de samme tidsmæssige krav som omsorgen overfor småbørn gør. Men fastholdelse af kontakten med den voksne søn kræver af Susanne, at hun er hjemme, at der er mad i huset, at hjemmet er rent og ordentligt, så han har lyst til at invitere sine venner hjem. For datteren indebærer omsorgen, nu hvor hun er blevet stor, f.eks. at Susanne følger med i hendes sportsinteresser: *“Jeg vasker håndboldtøj, så det halve kunne være nok - for hele holdet. Så jeg smider det i vaskemaskinen og hænger det op og lægger det sammen. Sådan må man jo også deltage. Vi må have fælles oplevelser med børnene, følge med i deres interesser. Det har vi altid lagt vægt på.”*(Susanne/s.28)

Omsorgsarbejdet ændrer karakter når børnene bliver ældre. Det tidsmæssige modsætningsforhold mellem industriarbejde og omsorg er mest markant mens børnene er små. Skolebørn kan i modsætning til børn i førskolealderen overlades til sig selv. Men børn i skolealderen kræver også omsorg. Modsætningen mellem arbejdsliv og familieliv har ændret sig for Susanne, idet hun nu har mere tid til sig selv idag, nu hvor børnene er blevet store. Men der er stadig omsorgs- og husarbejde, der skal gøres. Kræfterne er færre, fordi Susanne er slidt af de mange år som industriarbejder: *“Man er jo slidt ned. Man kan jo ikke det, man har kunnet før. Det kan jeg mærke på min krop.”*(Susanne/s.38)

Susannes voksne søn kan klare sig selv, men det er vigtigt for Susanne at der er plads til hans aktiviteter for at kunne fastholde kontakten med ham. Konflikten mellem hjem og arbejde er

derfor stadig central i Susannes liv. Omsorgen for større børn kræver mindre arbejde, til gengæld er de fysiske kræfter til at udføre omsorgs- og husarbejdet er også færre.¹⁵⁸

Modsætningen mellem omsorgs- og husarbejde og industriarbejde er vedvarende selvom den ændrer form efterhånden som kvindernes børn bliver større.

***“Det kan han jo godt lide så kan han bare hygge sig med avisen...”
Kønsarbejdsdeling i hjemmet.***

Kønsarbejdsdelingen rammesætter omfanget af kvindernes arbejde i hjemmet. Selvom denne er ved at ændre sig, er kvinderne generelt primære varetagere af både hus- og omsorgsarbejdet i hverdagen.

I Lises og Åses familier er kønsarbejdsdelingen af hus- og omsorgsarbejdet skæv, de to kvinder står for næsten alt arbejdet i hjemmene. For Åse såvel som for Lise har forhandlinger om arbejdsdelingen i hjemmet været implicite. Ved at udføre størsteparten arbejdet i hjemmet handler de ud fra en kønsspecifik ansvarsrationalitet, og deler arbejdet ulige med deres mænd, i overensstemmelse med deres svagere position på arbejdsmarkedet.

At manden tager opvasken efter aftensmaden, betragter Lise som en aflastning i hverdagen snarere end som udtryk for at det er mandens ansvar. Dette syn på arbejdsdelingen omkring opvasken, indebærer at de uger, hvor hendes arbejdstid ligger koncentreret i weekenderne, tager hun selv opvasken efter aftensmaden: *“Det kan han jo godt lide, så kan han bare hygge sig med avisen...”* (Lise/s.5)

Lise synes selv, at det er hende, der skal stå for omsorgs- og husarbejdet. Også i de livsfaser hvor omsorgs- og husarbejde har været mere omfattende end i dag, har ansvaret for varetagelsen af dette arbejdsfelt næsten entydigt været Lises: *“Altså vi er kun tre mennesker, det kan jo ikke blive så voldsomt.(...)Da Kasper gik i børnehaven, og hans overtrækstøj skulle vaskes og være tørt til dagen efter. Da synes jeg, at jeg havde meget vasketøj. Jeg synes ikke, det er så slemt nu, hvor han går i skole.”* (Lise/s.27)

Den samme arbejdsdeling gør sig gældende i Åses familie. En forudgående forhandling om arbejdsdelingen af hus- og omsorgsarbejde har ikke eksplicit fundet sted, der er enighed mellem Åse og hendes mand, om at dette arbejde primært er Åses. At manden måtte tage opvasken, mens Åse havde natarbejde, blev betragtet som en kærkommen hjælp, hvis hun skulle nå *“at sidde ned i løbet af en dag”* - ikke en pligt. Åse vil gerne aflastes, men ønsker ikke en lige arbejdsdeling omkring arbejdet i hjemmet.

¹⁵⁸ En kvinde i NNF-undersøgelsen fortalte, at hun var så træt fredag aften at hun knap havde kræfter til at tage med sin mand i deres sommerhus i weekenden. (H s.28 NNF)

Lise og Åse påtager sig hovedansvar for børn og husholdning, fordi de selv mener, at det er deres arbejdsfelt. Denne ansvarsrationelitet kommer hos Lise og Åse til udtryk i, at det er med selvfølgelighed at de varetager størsteparten af omsorgs- og husarbejdet, selvom omfanget af deres lønarbejde er ligeså stort som mandens.¹⁵⁹ Der er ingen tvivl om at både Lise og Åse kan lide at være hovedansvarlige for hus- og omsorgsarbejdet, og udføre størsteparten af dette.

**“...det er min vaskemaskine. Den får han ikke lov at røre”
Kønsfordeling af hus- omsorgsarbejdet til forhandling.**

De traditionelle kønsarbejdsdelinger er brudt op i Karins familie. Helt ophævet kompetencefordelingen med hensyn til husarbejde har de ikke, idet Karin står for vasketøjet. Karin sorterer vasketøjet, indstiller vaskemaskinen på det rigtige program, tømmer maskinen og hænger tøjet op. Mandens opgave er at tænde for vaskemaskinen: *“Her i sommer f.eks. da havde jeg gjort det klar om morgenen.(...) Stoppet det i maskinen og kommet sæbe og skyllemiddel i og sat det på programmet og så lagt en seddel: Når klokken er to eller halv tre, alt efter hvad det er, så skulle han starte maskinen. Så var det færdig, når jeg kom hjem kl. 16, og skulle jeg bare lige hænge det op. (...)Ja, for han skal ikke vaske tøj. Det har han fået lov til én gang, så det tøj, Søren skulle have på var krympet. Det er min vaskemaskine. Den får han ikke lov at røre.”*(Karin/s.16)

Karin og hendes mand deler det øvrige hus- og omsorgsarbejde imellem sig, således at manden, der er arbejdsløs, står for hovedparten af husarbejdet. Indimellem protesterer Karins mand over at skulle udføre husarbejdet alene: *“... en gang imellem synes han også, det bliver for meget. Jeg kan da også godt se det fra hans side, at han går hjemme, og hvorfor skulle han lave det hele? Men altså hvorfor skulle jeg også, når jeg går på arbejde? Så vi har nogle ture nogle gange... Når han begynder at blive irriteret siger jeg: “jamen o.k., så skal jeg nok lige tage det i en periode.”*”(Karin/s.12)

Kønsarbejdsdelingen mellem Karin og hendes mand om udførelse hus- og omsorgsarbejdet er ikke skævt set set udfra Karins synsvinkel, da det for tiden kun er hende, der går på arbejde. Hendes mand ville derimod gerne at Karin påtog sig mere af arbejdet i hjemmet. Det er Karin, der har den bedste position på arbejdsmarkedet, og arbejdsdelingen mellem Karin og hendes mand om husarbejdet afspejler Karins bedre position på arbejdsmarkedet. Karins mand tillægger ikke det ikke positiv betydning selv at forestå varetagelsen af hus- og omsorgsarbejdet, sådan som Lise og Åse f.eks. gør. Den ansvarsrationelitet som hos Lise og

¹⁵⁹ jvf. Björg-Åse Sørensen 1983 op.cit..

Åse kommer til udtryk i en intention om at udføre så meget som muligt af arbejdet i hjemmet, gør sig ikke gældende hos Karins mand. Hans svagere arbejdsmarkedspåvirkelse påvirker ikke hans ansvarsholdning overfor husarbejdet, således at han følger at han bør kunne udføre det helse selv. Hvor Lise og Åse kun afgiver udførelse af husarbejde til manden p.gr.a. mangel på tid, bliver Karins mand vred, når han i en længere periode har udført størstedelen af husarbejdet alene. Forhandlingerne om arbejdsdelingen i hjemmet foregår eksplicit mellem Karin og hendes mand - de "har nogle ture engang imellem" - , modsat forhandlingerne i Lises og Åses familier, der foregår implicit (f.eks. ved at Åses mand overtager noget af Åses arbejde i hjemmet (opvasken), så hun ikke bliver for træt inden hun skal på aftenarbejde).

Individuel løsning i familiesfæren på generelle modsætninger mellem lønarbejde og arbejde i familiesfæren?

Det er primært uden for arbejdstiden at kvinderne kan løse de problemer, der kan opstå mellem lønarbejdssfæren og familiesfæren. Modsætninger mellem lønarbejde og familie løser kvinderne primært i familiesfæren. Det drejer sig både om løsning af midlertidigt opståede problemer, der skal løses med f.eks. at finde babysittere og arrangere bedsteforældres pasning af syge børn, og om generelle modsætninger indebærer at kvinderne f.eks. ikke kan være hjemme samtidig med børnene som kvinderne forsøger at løse gennem organisering af tiden i familiesfæren. Som når Susanne har aftenarbejde og manden sørger for at den halvstore datter opdeler nattesøvnen så hun får en times samvær med Susanne omkring midnat. Kvinderne konfronteres kontinuerligt med at lønarbejdssfæren ikke er indrettet efter kvindernes forpligtelser i familiesfæren og omvendt. Børnenes skoletider ændres således ikke når virksomheden ændrer arbejdstiderne. Når en fabrik indfører skiftende arbejdstider fra uge til uge kan der opstå problemer i familiesfæren i form af at børnene skal være alene hjemme. At skolens fritidsordning falder bort giver f.eks. ikke Lise adgang til ændrede arbejdstider på virksomheden.

Det er først når modsætningerne tilspidses at kvinderne løser konflikterne udenfor familiesfærens regi. Anna melder sig f.eks. først syg efter at hun i en længere periode, har taget direkte fra hospitalet til arbejdet og tilbage igen, for at passe den syge datter. Åse vælger først at bede om en fyreseddel på slagteriet, da ændringer i virksomhedens arbejdstider umuliggør, at hun kan nå hjem og morgenen og følge børnene til skole og daginstitution, indtil da har hun affundet sig med arbejdstider og lang transporttid.

“Der er mange ting, man godt ville...” Gode lønarbejdere på familielivets bekostning?

At Lise er glad for sit arbejde forhindrer ikke, at hun ved ugens slutning tænker, at det kunne være rart at gå hjemme: *“Altså man siger hver lørdag: ‘ih bare du kunne blive hjemme i næste uge’. Men jeg kunne alligevel ikke holde ud at gå herhjemme. Jeg ville gå på arbejde.”*(Lise/s.26) Når hun udtrykker ønske om at blive hjemme, bliver ønsket udtrykt ud fra hjemmesfærens perspektiv, hvor mere tid hjemme ville være en aflastning, der kunne give hende tid til øget samvær med sønnen og til egne aktiviteter: *“Der er mange ting, man godt ville. Sy og strikke, og der er så mange andre ting... At få mere tid til at lave noget med Kasper...”*(Lise/s.28)

Konflikten mellem hjem og arbejde kommer til udtryk i en splittelse overfor det, kvinderne ikke har tid til i familiesfæren. Det er ikke udtryk for overvejelser om hvorvidt kvinderne skulle vælge at gå hjemme. Når Lise taler om arbejdet på småkagefabrikken, giver hun f.eks. ikke udtryk for overvejelser om at ophøre med industriarbejdet. Selv når kvinderne er syge eller på barselsorlov, bliver de utålmodige efter at komme tilbage og genoptage arbejdet. Som Susanne siger : *“...jeg vil ikke gå arbejdsløs, hvis jeg ikke er tvunget til det.”*(Susanne/s.36)

Delkonklusion:**Hvordan rammesætter industriarbejdet kvindernes hverdagsliv og deres varetagelse af familielivets krav og hvordan påvirkes kvinderne som lønarbejdere af varetagelsen af familielivets krav?**

Kvinderne i industrien befinder sig i et tilspidset modsætningsforhold mellem lønarbejde og familie, hvilket tidsmæssigt kommer til udtryk ved, at hverdagen er stramt struktureret. Arbejdstiderne på fabrikken danner grundlag for en detaljeret strukturering af tidsanvendelsen til omsorg og husarbejde. En sådan planlægning er en forudsætning for, at kvinderne kan varetage deres familiesfæreforpligtelser ved siden af industriarbejdet.

At kvinderne udtrykker ambivalens i form af udtalelser som *“bare du kunne blive hjemme i næste uge”* skyldes ikke en svag lønarbejdsorientering, men skyldes at varetagelsen af familielivets og industriarbejdets modsatrettede krav ofte sker på industriarbejdets præmisser.

Søvn, hentning og bringning af børn, indkøb, rengøring, madlavning såvel som samvær med børn og mand er lagt ind i en stram tidsplan. Industriarbejdet overlejrer kvindernes tilstedeværelse i familiesfæren tidsmæssigt, kvindernes ugeplanlægning er entydigt rammesat af deres arbejdstider. Tidsanvendelsen i familiesfæren foretages residualt i forhold til industriarbejdet.

Det er industriarbejdet der tidsmæssigt rammesætter kvindernes handlerum for samvær med familien. Især skiftende og ikke mindst ukendte arbejdstider griber negativt ind i familiesamværet. Industriarbejdets manglende fleksibilitet overfor kvindernes liv uden for arbejdspladsen kræver at kvinderne har et netværk af bedsteforældre el.lign., som tilrådgivende pasningsmulighed når børnene er syge, der er ingen mulighed for at tage børn med på arbejde, etc..

Varetagelsen af familielivets behov og især af børnenes omsorgsbehov ved siden af industriarbejdet stiller store krav til kvinderne om stram planlægning af tiden. Selvom konflikten mellem arbejdssfære og familiesfære er samfundsmæssigt betingede, må kvinderne i vid udstrækning løse og håndtere disse konflikter mellem hjemmets og arbejdets krav på det individuelle plan.

Det er mellem lønarbejdssfæren og familiessfæren at problemerne opstår, men det er i familiessfæren at konsekvenserne af de opståede modsætninger primært kommer til udtryk. De krav om tilstedeværelse på bestemte tider som omsorgsvaretagelse for børn rummer må således vige for de arbejdstider virksomheden har fastlagt. Der er ingen flekstidsmuligheder når barnets fritidsordning ophører - Lise kan ikke møde senere på arbejdet, hendes søn skal

derfor være alene om morgenen. Kvinderne har ofte kun én anden mulighed, når varetagelse af omsorgsarbejde og industriarbejde står i uløseligt modsætningsforhold til hinanden - at opgive lønarbejdet. Og det gør de kun, hvis de er tvunget til det.

Den nøje opmålte tid, de knappe pauser og det høje tempo gør kvinderne trætte, når arbejdsdagen er forbi. De stramme tidsplaner rummer kun begrænset muligheder for hvile og afslapning, når kvinderne har fri for arbejde. Selv nattesøvnen er nøje opmålt så at kvinderne kan få mest mulig tid til at varetage familiesfærens krav.

Kvindernes når måske nok de mål de har sat sig, men de når ikke egentlig afslapning i hverdagen. Træthed og kontinuerlig aktivitet er en forudsætning for at kunne få hjemmets forpligtelser udført ved siden af arbejdet. Specielt hvis deres ansvarsrationelitet indebærer at de hellere kæmper med tiden end etablerer en ligelig arbejdsdeling med manden er de under stort arbejdspress også når de har fri fra arbejdet.

Den traditionelle forståelse af, at lønarbejdets mål er fritiden, harmonerer dårligt med de interviewede kvinders arbejdsorientering, - tværtimod er det industriarbejdet, der med sin lineære tidslogik rammesætter kvindernes hverdag, sådan at familiesfærens krav kommer i anden række.

Men at varetagelse af familiesfærens krav ved siden af industriarbejdet stiller store krav til kvinderne, indebærer ikke en svag arbejdsorientering. Kvinderne henter ressourcer fra familielivet til lønarbejdet. At bemestre familielivets krav sideløbende med arbejdslivets er det mål kvinderne organiserer hverdagen ud fra. Det er ikke et "enten - eller" spørgsmål vedrørende prioritering af arbejdet eller familien, men et "både - og". Selvom arbejdet i familiessfæren aftager med efterhånden som børnene bliver ældre kan konflikten mellem arbejde og familie fortsætte i samme grad, når kvinderne får færre kræfter. Modsætningen mellem familieliv og arbejdsliv aftager ikke nødvendigvis når børnene bliver ældre således beretter én af kvinderne om at parallelt med at børnene bliver ældre aftager hendes kræfter. Industriarbejdets nedslidende vilkår skærper således konflikten mellem de to sfærer, således at denne konflikt ikke entydigt kan tidsbegrænses til perioden med småbørn.

Familielivet struktureres så det understøtter deres lønarbejdsliv. Forpligtelserne i familiesfæren indordnes under de rammer, som kvindernes lønarbejde sætter herfor.

Modsætningerne mellem lønarbejdssfærens krav og familiessfærens løses således næsten entydigt indenfor familiesfærens regi.

De interviewede kvinder vil ikke undvære hverken arbejdet eller familie, selvom de befinder sig i et skarpt modsætningsforhold mellem de to områder.

Ambivalens kommer til udtryk ved kvindernes varetagelse af både lønarbejde og hus-omsorgsarbejde i familiessfæren, og ved at kvinderne tillægger arbejdet i begge sfærer betydning. Kvinderne konfronteres i hverdagen med modsætninger mellem arbejdets krav og familielivets behov. Modsætninger som nok kan afhjælpes gennem planlægning af tiden men de kan ikke løses uden ændringer i arbejdslivet.

Kvindernes ambivalens overfor familiesfæren henholdsvis arbejdssfærens krav er udtryk for at de via deres varetagelse af disse samfundsmæssige modsætninger har både ønsker til og viden om, hvordan arbejdslivet kunne organiseres med respekt for, at der et liv udenfor arbejdspladsen. Regina Becker-Schmidt m.fl. peger på at det objektivt at være tvunget til at håndtere og bearbejde modsætninger rummer overskridende perspektiver¹⁶⁰. På det individuelle plan kan håndteringen af modsætninger styrke kvinderne i forhold til håndteringen af konflikter i familiesfæren. På det kollektive plan besidder kvinderne som gruppe betragtet erfaringer som vil kunne danne baggrund for faglig strategiudvikling for forandringer i organiseringen af arbejdets vilkår med større flexibilitet overfor kvindernes familieliv.

Grundet kønsarbejdsdelingen i familierne er det i højere grad kvinder, der er placeret i dette modsætningsforhold. Selvom modsætninger mellem lønarbejdet og familie er en generel lønarbejderproblematik er denne problematik for industriarbejderkvinderne særlig markant, både fordi industriarbejdet er tidsmæssigt ufleksibelt overfor kvindernes omsorgsforpligtelser og fordi det ufaglærte kvindeindustriarbejde er så fysisk belastende.

DEL 3. Industriarbejdet – arbejdsvilkår og subjektiv orientering i arbejdet.

***“Du kommer på dit arbejde, du trykker på en knap...”
Arbejdsdagens begyndelse.***

“Du kommer på dit arbejde, du trykker på en knap, og så skal det hele bare fungere. Nogle gange går der et kvarter om morgenen, inden man er rigtig varmet op. Så kan man ikke følge med ved pakkebordet, og det kan man mærke.”(Susanne/s.43) Tempoarbejde kræver at kvinderne omgående indordner kroppen under båndets tidsrytme straks de kommer om morgenen. Uanset eventuel morgentræthed går kvinderne i gang med det samme på fuldt tempo. Båndet kører og kvinderne skal holde tempoet.

---

¹⁶⁰ Regina Becker-Schmidt 1982 s.59

Lise står op klokken kvarter over fem om morgenen. Så tilbereder hun morgenmad, og vækker mand og barn. Kasper skal afleveres i fritidsinstitutionen klokken halv syv, så hun kan møde på fabrikken et kvarter senere: *‘Når så klokken er kvart i syv, og jeg har afleveret Kasper, er jeg på fabrikken. Så skifter vi. Vi skal have helt hvidt tøj på, bukser og jakke, og en T-shirt, og en hat med alt håret indenunder og ingen smykker på, kun vielsesringen. Så kan man lige nå at få en kop kaffe. Og så går vi ind 3-4 minutter i syv og afløser natholdet.*

“(Lise/s.7)

En time og tre kvarter efter Lise er stået op er familiens morgenmad serveret og ryddet af bordet, drengen er afleveret og Lise er i gang med at arbejde.

“Så er vaflen klar...”

Overblik over eget arbejde i forhold til den samlede arbejdsproces.

Selvom arbejdet er monotont og udgør en begrænset del af den samlede arbejdsproces erfarer Lise sit arbejde som del i en helhed: *“I den ene ende, nede bagved hvor dejen bliver lavet, dér står maskinpasseren. Det er hér man lægger dejen på. Når det er franske vafler, så er det lange ruller, som dejen er på. De bliver lagt i en maskine, kører op ad nogle bånd og hen igennem en valse, som trykker dem ud. Så kører de ned på et stort ovnbånd. Derefter kører vaflerne ind igennem ovnen. Dejen bliver så bagt i ovnene. Det foregår automatisk, så der er ingen ovnpasser. Vaflerne kommer ud på båndet, hvor damerne sidder og piller de dårlige af. Så kører de videre ned til en maskine, der lægger dem sammen med creme. Så er der en maskine, som suger vaflerne op og pakker dem i bakker. Lidt længere henne står en dame og piller de knækkede vafler af, og putter dem i der mangler. Så kører bakkerne ned til pakkemaskinen, hvor de bliver pakket i folie, og der bliver sat mærker på. Vi står så og putter dem i kasser og sætter dem på palle. Så er vaflen klar til at blive sendt ud i butikken.”*

(Lise/s.9)

Lises tænker arbejdet med at pakke kagerne som en del af en helhed, hun ved præcis hvor hendes arbejde indgår i forhold til det øvrige arbejde i produktionen. Den opsplittning af arbejdet som den tayloriserede arbejdsorganisering indebærer, betyder derfor ikke at hendes forståelse af arbejdsprocessen er opsplittet. Hun betragter egne arbejdsfunktioner ved pakkebåndet i sammenhæng med både produktion, distribution og salg.

Det er et vigtigt element i industriarbejdets positive betydning at kunne erfare egen arbejdsindsats som forbundet med andres arbejde.

**“Du kan ikke elske det...”
Arbejde på godt og ondt.**

I kontrast til det at erfare eget arbejde som del af en helhed er bånarbejdets monotoni et centralt element i arbejdets negative betydning.

Nedslidningsrisiko - en faktor i kvindernes arbejdsliv.

Kvinderne beretter om forbedringer af arbejdsforholdene, der ikke kan gennemføres. Forslag til forbedring af arbejdsforholdene ikke er omkostningstunge, bliver de afvist af kvindernes arbejdsgivere. At kvinderne accepterer, at den nedslidningsrisiko, der er forbundet med deres arbejde er deres egen og ikke virksomhedens ansvar, er ikke udtryk for, at de synes det skal være sådan. Accepten skal snarere ses på baggrund af det arbejdsmarked kvinderne befinder sig på og de vilkår, der er forbundet med de alternative beskæftigelsesmuligheder.¹⁶¹

Nedslidning og risiko for nedslidning indgår som en væsentlig faktor i kvindernes arbejdsliv. De ser kvinder, der frivilligt har skiftet fra at være blandt de “faste” damer til at være bufferarbejdskraft, og de ser ældre kolleger vælge efterløn så tidligt det er muligt, fordi de ikke kan holde til arbejdet. Alle de interviewede kvinder refererer til forbigående eller permanent ømhed og smerter i muskler og led.

Selvom kvinderne ser kollegernes tennisalbuier og rygsmerter opleves nedslidningsrisikoen som en individuel risiko, som de håber at undgå, men som de indregner i deres fremtidsperspektiv. Arbejdspladserne er forskellige og det er kvindernes fysik også. Åse kunne ikke klare arbejdet på en fiskefabrik. Da hun var gravid, besvimelede hun under udførelse af arbejdet og efter barselsorlovens afslutning fik hun en fyreseddel. Åse måtte opgive at fastholde natarbejdet på slagteriet da arbejdstiden blev flyttet, så hun ikke kunne nå hjem og følge børnene i skole og daginstitution om morgenen, måske har hun undgået slidskader ved at forlade slagteriet? Men at Åse måske har undgået den nedslidningsrisiko, som de andre arbejder videre med løser ikke de kvindelige industriarbejderes nedslidningsproblem, som gruppe betragtet.

Et forkortet arbejdslivsperspektiv.

Arbejdsmarkedslovgivningen muliggør at virksomhederne omkostningsfrit kan organisere arbejdet således at nedslidning er et arbejdsvilkår. På det individuelle niveau står kvinderne magtesløse over den nedslidningsrisiko, de arbejder under. De indregner i deres arbejdslivsperspektiv, at de kan blive tvunget ud af arbejdsmarkedet i en forholdsvis ung

alder. Og for de ufaglærte kvinder rummer industriarbejdet væsentlige elementer af økonomisk udbytning. Nogle af kvinderne har erfaringer med at virksomheden ikke vil bekoste anskaffelser og ændringer, der kunne forbedre arbejdsstillinger og fremme fysisk velbefindende. Sådanne erfaringer påvirker deres identifikation med arbejdet i negativ retning. På virksomhedsniveau tager kvinderne hen ad vejen initiativer til afbødning af de fysiske belastninger, de arbejder under, men dels støder de ofte på barrierer fra ledelsen, dels er der tale om defensive strategier, der kun i meget begrænset omfang kan forebygge. Industriarbejdet giver modsætningsfyldte arbejdserfaringer. Kvinderne tvinges til at gå på kompromis med deres fysik, da båndarbejde kræver tilsidesættelse af kroppens behov for afveksling, hvile og gode arbejdsstillinger. Behov for afveksling i arbejdet må kvinderne tilsidesætte når mulighederne for at realisere disse behov ikke er tilstede. De fysiske behov for at kunne bevare kroppen intakt og aldres naturligt transformerer kvinderne til krav om fysioterapeuthjælp, gymnastik, sygeorlov så længe smerterne varer mv. Når disse behov afvises af ledelsen, påvirker det deres arbejdsmotivation negativt. Nedslidningsrisici indgår derfor med stor vægt som negativ dimension af kvindernes ambivalens overfor arbejdet. Kvindernes forhold til arbejdet bliver modsætningsfyldt og ambivalent - men ikke instrumentelt. Som Regina Becker-Schmidt m.fl. peger på, giver de modsætningsfyldte erfaringer anledning til en arbejdsorientering, der rummer såvel positiv identifikation som afstandtagen og modstand mod deres arbejdsbetingelser.¹⁶²

At kvinderne indordner sig under disse betingelser er ikke udtryk for ligegyldighed overfor disse arbejdsbetingelser, tværtimod giver de udtryk for utilfredshed med dem. Risiko for nedslidning indgår som et vilkår i kvindernes arbejdsliv, som de ikke individuelt kan ændre. At de er vrede og utilfredse med deres arbejdsbetingelser danner grundlag for etablering af en viden, der - omend fragmentarisk - rummer indsigt vedrørende mulige forbedringer af arbejdsbetingelserne. De overvejelser de gør sig individuelt og sammen med kolleger, om ændringer, der kunne afbøde arbejdsvilkårenes nedslidende konsekvenser, er såvel som de overvejelser de gør om erfaringerne med manglende realisering af disse overvejelser et vigtigt element i arbejdslivets sociale læreprocesser.

I den daglige konfrontation med arbejdets nedslidende vilkår får kvinderne erfaringer med arbejdets krav og virksomhedsorganisationens imødekommelse eller mangel på imødekommelse af medarbejdernes interesser i ændringer af arbejdets tilrettelæggelse m.v..

---

¹⁶¹ De interviewede kvinder udpeger alle rengøring, butik, omsorgssektoren og industri som de områder, hvor de kan få beskæftigelse. Bedre arbejdstider angives som årsag til valget af industriarbejde .

¹⁶² Regina Becker-Schmidt m.fl. Kvinnoarbete på fabrik - yrkessocialisation som läroprocess?. Kvinnovetenskaplig tidskrift nr. 2 årgang 3, 1982.

At mulighederne for afprøvning af ideer og ønsker til ændrede arbejdsgange er begrænsede eller fraværende udelukker ikke, at kvinderne gør sig løbende tanker om, hvordan forholdene kunne ændres individuelt og kollektivt. Men selvom vilkårene er negative, giver de ikke anledning til instrumentel arbejdsorientering. Kvinderne befinder sig i et arbejdsunivers, hvor de konstant konfronteres med krav og vilkår, som de må forholde sig til.

Susanne er kritisk overfor arbejdet på brødfabrikken, men vil ikke undvære det. Stress, umyndiggørelse og monotont, ensidigt gentaget arbejde fører til at Susanne siger om sit arbejde: *“du kan ikke elske det...”* (S/s.36)

Susanne fortsætter med en beskrivelse af rugbrødspakningen: *“Det er ikke udfordrende.(...) Man kan ikke holde af det. Man står og kommer nogle pakker ned i en kasse og stiller den på en palle, og det gør man én gang til, og så én gang til. Så laver du sådan en palle, og én til. Det er tungt arbejde, også når vi står og slæber på brød, der vejer de dér 10-12 kg, og så ned på et bånd, hvor de så kører ind i en skæremaskine, hvor vi så sidder og sorterer endeskiverne fra. Det er hårdt. Og så den støj samtidig.”* (Susanne/s.38)

Arbejdets vilkår til trods er der ingen tvivl hos Susanne, om hun vil arbejde eller ej: *“... jeg vil ikke gå arbejdsløs, hvis jeg ikke er tvunget til det.”*(S/s.36)

Lønarbejdets modsætningsfyldte betydning bliver skærpet p.gr.a. de særlige vilkår, der gør sig gældende på det industrielle arbejdsmarked, som kvinderne befinder sig på. Arbejdet er både hårdt og ensformigt.

***Man skal være sej for at være dernede...”
Et arbejde med fysiske omkostninger.***

De fysiske omkostninger for kvindernes arbejde i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er et faktum. Hvordan forholder kvinderne sig til dette?

Størsteparten af kvindearbejdet i nærings- og nydelsesmiddelindustrien består af monotone og gentagne arbejdsfunktioner, som det slider på kroppen at udføre, især når kvinderne udfører det samme arbejde to dage i træk uden jobrotation: *“Der er nogle dage, der er værre end andre. Hvis du har siddet og lavet noget dagen før, hvor du måske har siddet lidt skævt, og du skal lave det samme dagen efter, så er du fuldstændig ødelagt af at have vredet dig.”* (Lise/s.30)

Hvor arbejdet kræver, at man udfører de samme bevægelser er der på nogle af virksomhederne jobrotation. Det indebærer f.eks., at man bytter arbejdsfunktioner hver halve time, hvilket dog har en begrænset effekt. Jobrotationen kan lette men ikke ophæve de

virksomheder, som udførelsen af ensformigt arbejde har på kroppen: *“Du kører hele vejen rundt om båndet. Så kommer man også over på den anden side af båndet, hvor man kan dreje lidt til den anden side. Det er for at gøre det så godt for alle som muligt. Alle skal have lov til at prøve de dumme pladser og de gode pladser.”* (Lise/s.31)

Jobrotationen har begrænset effekt, når bevægelserne er de samme. Arbejdet ved båndene opleves som ensformigt trods jobrotationen: *“Der er mange af bevægelserne, der er de samme hele tiden. Vi bytter plads hver halve time, men vi laver så ellers den samme bevægelse alligevel. Du skal bare række dig lidt længere frem nederst ved båndet.”* (Lise/s.29)

Ligesom de gentagne arbejdsfunktioner udgør mange løft i løbet af en dag risiko for slidskader hos kvinderne: *“Vi har nogle store ruller pap, der vejer 21 kg, som skal skiftes hver time, så har vi små ruller stanniol, de vejer 5 kg, som vi skifter hver tyvende minut, og cellofanruller, de kører lidt længere, inden de skal skiftes. Desuden stabler vi etiketter, der er 250 i hvert bundt, de bliver lagt på transportbånd. Dem fylder vi tit op med, for der kan kun være til 8.000 pakker på et bånd, og da vi kører 124.000 pakker på en dag, så skal der mange materialer til. Så skifter vi pallerne ud, hvor materialerne er på, det har vi så en løftevogn til, men det skal da gøres”* (Karin/s.4)

Et fællestræk ved interviewene er at kvinderne giver udtryk for usikkerhed om, hvorvidt de vil kunne holde til arbejdet fremover, til trods for at de alle på interviewtidspunktet er under 45 år. De er vidende om at deres arbejde rummer risiko for nedslidning. De er bekymrede over denne risiko: *“Jeg kan mærke på min krop, at jeg ikke kan blive ved med at holde til det...”* (Susanne/s.45)

Af kvindernes beretning fremgår at arbejdet belaster ryg, skuldre, hænder og ben. De refererer alle til enten egne eller kollegers erfaringer med slidskader af mere eller mindre alvorlig karakter: *“De fleste har noget med ryggen, og med skuldre og arme. Det er generelt for næsten alle derude, at man har noget med skulderen.”* (Lise/s.30)

Karin har i forbindelse med en forkert bevægelse, været sygemeldt i otte dage: *“Jeg drejede nakken og i det samme, så sagde det bare knald oppe i skulderen, så røg jeg på skadestuen.(...) Jeg skulle da holde mig hjemme i otte dage, så jeg kunne have skulderen i ro.”* (Karin/s.4)

Det varierer, hvad der er årsag til skader, men alle kvinderne er berørt af de hårde fysiske krav. På cigaretfabrikken, er det tunge løft og dårlige arbejdsstillinger, der udgør en slidrisiko: *“Der er slitage på os, altså på ryggen og hænderne, men jeg vil ikke sige, at det er fordi vi gør de samme bevægelser, det er overbelastninger. I skuldrene er der også nogle, der har*

noget. Der er et slid, fordi der er tunge løft, hvor du løfter meget, og har forkerte løft. Du er nødt til at gøre det for at få betjent maskinen.” (Karin/s.3)

Slagteriet er en hård arbejdsplads og Åse har flere arbejdskolleger, der har fået ryg- og armskader. På slagteriet indebærer arbejdet, at kvinderne står længe ad gangen i den samme arbejdsstilling: *“Man skal være sej for at være dernede, og man skal være stærk samtidig, for det er ikke et arbejde, jeg kunne være på hverken to eller tre år, uden at jeg havde slidt mig selv op. Det går ud over ryggen. Man står forkert”.* (Åse s.42)

“Nej, nej der skal arbejdes...”
Nedslidning på eget ansvar.

Foranstaltninger, der kan afbøde virkningerne af slid, er først og fremmest noget kvinderne selv må stå for. Nogle af virksomhederne har haft fysioterapeuter til at instruere i løfteteknik, men når fysioterapeuten har forladt virksomheden kan kvinderne stå tilbage med nye problemer, der er opstået i kølvandet på den ny viden om arbejdsstillinger. De interviewede kvinder beretter om forslag, de har rejst i sikkerheds- og samarbejdsudvalg til forbedringer af arbejdsforholdene som afvises eller syltes. Kvinderne nævner også eksempler på at ledelsen har bremset allerede iværksatte forbedringer og f.eks. fyret fysioterapeuten. På to af arbejdspladserne har kvinderne bedt om, at der blev afsat tid til gymnastik. Begge steder blev det afvist af ledelsen, selvom systematisk opvarmning og træning af de særligt belastede muskler måske netop kunne hjælpe kvinderne til at udføre arbejdet med mindre belastning: *“Vi har spurgt dernede, om man ikke kunne tage ti minutter i løbet af natten og gøre lidt gymnastik, for at få rørt de andre muskler. Men nej, nej, der skal arbejdes, det er der ikke tid til.”* (Åse/s.42)

Trods undersøgelser af arbejdsfunktionerne, nyt materiel og instruktioner fra fysioterapeuter er pakkearbejdet på rugbrødsfabrikken hårdt og slidsomt at udføre. F.eks. førte instruktioner i ændret løfteteknik til at Susanne fik problemer med benene: *“Vi prøvede så på at stå så godt, som vi nu kunne. Bl.a. det med tunge løft...Så begyndte jeg at gå ned i knæene, men det er der egentlig ikke så meget tid til, og tingene står sådan, at det ikke kan lade sig gøre, at gøre det rigtigt. Men jeg begyndte at gå ned i knæene - men hvad skete der så? Det var jo så mange gange om dagen, så jeg sled på benene.”* (Susanne/s.39).

For Susanne blev belastningen af ryggen flyttet til belastning af benene. Med et lille spillerum for ændrede arbejdsstillinger bliver forebyggelsesmulighederne meget små.

Arbejdet kræver, at kvinderne accepterer at deres helbred er underordnet, og at arbejdet ikke kan udføres uden fysiske omkostninger.

Længerevarende sygefravær indebærer risiko for at blive fyret, selvom sygdommen skyldes dårlige arbejdsstillinger. Da Susanne havde været beskæftiget på virksomheden i 16 år blev hun sygemeldt med dårlig ryg. Men under trussel om firing blev hun presset til at komme på arbejde, før hun var rask: *“Jeg havde to lange perioder, hvor jeg var til samtale. Da var jeg ved at miste jobbet. Det var halvanden måned den ene gang og tre måneder den anden gang (at jeg var syg). Jeg gik til behandling, men det blev værre og værre. Det var de arbejdsstillinger, jeg stod i nogle fordrejede stillinger...”* (Susanne/s.39)

Selvom nedslidningsproblemerne ved ensidigt gentaget arbejde er alvorlige, må kvinderne ofte acceptere, at arbejde under forhold, hvor de er udsatte for slidskader. I stedet for at rugbrødsfabrikken påtager sig ansvaret for Susannes rygskaide og f.eks. tilbyder yderligere behandling af skaden på virksomhedens regning, bliver hun truet med firing, hvis hun ikke påbegynder arbejdet indenfor en fastsat frist.

Kvinderne identificerer sig med industriarbejdet og tillægger det værdi - arbejdsbetingelserne til trods. At være ufaglært fabriksarbejder rummer derfor flere dimensioner end udbytning, som ambivalensteorien understreger er betydningen af at være synligt arbejdsmæssigt forbundet med andre i arbejdssfæren et vigtigt element i arbejdets betydning.¹⁶³ Regina Becker-Schmidt m.fl. peger på at industriarbejdet i modsætning til familiesfæren giver kvinderne adgang til at indgå i kollektive arbejdssammenhænge.

Gennem arbejdet i produktionen får kvinderne adgang til viden, der rækker udover de arbejdsfunktioner, de som enkeltindivider udfører. At erfare produktionsprocessen - eller dele af den - som en samlet samarbejdssammenhæng, hvorigennem egen arbejdsindsats er forbundet med andres er en vigtig del af industriarbejdets positive betydning.

“Så tager jeg en kage indimellem”

Frokost på to gange et kvarter.

Tidsstrukturen spiller en stor rolle i industrikvindernes arbejdsdag. Kvindernes arbejdsindsats er underlagt stramme tidstrukturer som ikke selv er med til at tilrettelægge. At være uden indflydelse på den tidsmæssige tilrettelæggelse af arbejdet oplever kvinderne belastende. Den stramme tidsplan strukturerer kvindernes arbejdsdag fra minut til minut. Kun et maskinstop kan give kvinderne en tiltrængt pause. Når båndene kører skal kvinderne arbejde i det tempo båndene sætter.

Arbejdet kræver at kvinderne kan indordne sig under en stram lineær tidsstruktur. Tiden er nøje afmålt. Helt elementære menneskelige behov som frokostpause, toiletbesøg og tid til at kunne strække sig, udfoldes indenfor tidsmæssigt stramt afmålte perioder. Den stramme strukturering af dagligdagen stiller krav om koncentration og hurtighed. For Lise strækker arbejdsdagen sig fra kl. 7.00 til kl. 15.30. Hun har to pauser på hver et kvarter, hvor frokosten spises. Desuden har de fem minutters pause i timen: *“Vi har fem minutter i hver time - hedder det... Alt efter hvor godt det kører og hvor mange vi er til at afløse.(...) Der er nogle, der er afløsere, og det er forskelligt. Det er ikke den samme hver gang. Der kommer en afløser ind*

---

¹⁶³ op.cit.

---

og sender dig ud, og så har du 5-10 minutter derude.(...) Og så har vi, alt efter, hvor man er klokken halvti, der har du et kvarters spisepause, og klokken halvet har du et kvarters spisepause.(...) Jeg spiser to halve stykker i begge pauser, og så tager jeg en kage indimellem, - hvis der er nogen, jeg gider spise.” (Lise/s.23-24)

Da arbejdet er underlagt et udfra givet tempo kræver det stor kropslig disciplinering at udføre de gentagne arbejdsfunktioner. Kvinderne skal bevæge sig i det tempo båndarbejdet kræver og de har kun et minimalt spillerum for selvbestemmelse over tiden.

“Du kan ikke bare sige “nu holder vi pause!””

Tidsstrukturering af arbejdet.

Fem minutters pause i timen kan udgøre det fysiske åndehul, hvor man kan få lidt massage af en kollega, gå på toilettet, strække benene m.v. Pauserne kan blive flyttet eller afkortet, hvis der mangler afløser, medmindre der slukkes for båndene i pausen. Selv frokosten indtages under tidspres, delt op i to perioder, på tværs af menneskelige behov for at indtage frokostmåltidet samlet.

Kvinderne befinder sig i et konstant sammenstød mellem båndenes lineære tidsrytme og deres egen tidsrytme. Behovet for hvile, for pauser for at strække sig og spise frokosten samlet indgår i en processuel tidsrytme, der underlægges båndenes lineære tidslogik. Den lineære tidslogik dominerer i arbejdets udførelse, så kvinderne ikke kan sætte tempoet eller holde pause individuelt. Når båndene kører kan man kun få pause, når der kommer en afløser. Der skal ventes på afløseren - det gælder også for toiletbesøg, eller behov for en lindring af pludseligt opståede muskelsmerter.

I accepten af at underlægge sig spillereglerne for den tayloriserede organisering af arbejdet, skal kvinderne derfor kunne tilsidesætte deres egne kropslige behov for bevægelsesfrihed. De er nødsaget til at udføre arbejdet og blive siddende eller stående, uanset om kroppen smerter eller ej. En kvinde i NNF-undersøgelsen beskrev det således: *“du kan ikke bare sige: “nu holder vi pause”. Du må blive siddende, hvis ikke der er én der kan afløse dig. Falder du ned af stolen, så rejser de op igen.”*(M/T s.18)

Spillerummet for at følge kropslige impulser er begrænsede. Lise beskriver spillerummet for udfoldelse af fysiske behov, når hun sidder ved båndet, som et spørgsmål om at kunne læne sig lidt længere frem i en periode, så den kropslige belastning forskydes til andre muskler. (Lise/s.29)

Båndarbejdet strukturerer kvindernes bevægelser uden hensyn til individuelle forskelle og behov. Kvinderne kan ikke følge egen tidsrytme. De kan ikke arbejde lidt langsommere når de er trætte, strække ømme muskler, eller gå over i en anden afdeling af virksomheden og arbejde dér for at få variation. De skal acceptere at frihed til at respektere egne kropslige impulser er næsten totalt fraværende. Selv behov for at gå på toilettet kan de blive nødsaget til at tilsidesætte. Det konstante krav til kvinderne om at være i aktivitet i det udefra satte tempo kræver kropslig disciplinering og selvundertrykkelse.

At give afkald på muligheden for at spise hele madpakken på engang er - udover at være forstyrrende for fordøjelsen - samtidig en accept af at indgå i en autoritær struktur, hvor egne behov tilsidesættes. Undertrykkelse af fundamentale menneskelige behov har symbolsk betydning i form af magtafgivelse, som Eva Senghaas-Knobloch peger på har industriarbejdes undertrykkelse af fundamentale menneskelige behov derfor en central betydning, der rækker udover den faktiske behovsudskydelse - nemlig i form af accept af at egne fysiske impulser skal tilsidesættes.¹⁶⁴

Kvinderne befinder sig i konstant konflikt mellem egne behov og de krav, der stilles til dem om at holde tempoet. De konflikt er markant industriarbejderkvindernes arbejdsliv, fordi graden af kropslig disciplinering er så høj.¹⁶⁵

“hallo, vi har ikke holdt pause endnu!”

At tilføre tidsstrukturen rationalitet.

På slagteriet sker det af og til at kvinderne beslutter at køre en ordre færdig inden de går til pause. En sådan selvstændig organisering af arbejdet bliver af arbejdslederen mødt med

---

¹⁶⁴ Birgit Volmerg, Eva Senghaas-Knobloch og Thomas Leithäuser: "Betriebliche Lebenswelt" Westdeutscher Verlag 1986

¹⁶⁵ Denne undertrykkelse af egne fysiske impulser er et centralt element i den nedslidnin kvinderne er udsat for.

---

mistro, så når kvinderne holder pauser, der ikke fremgår af tidsplanen råber arbejdslederen efter dem: *“Arbejdslederen lagde ikke mærke til, hvis vi gik til pause senere, fordi mange gange hvis vi lige skulle have kørt en eller anden ordre færdig, så kunne vi lige så godt bruge de 10 minutter af pausen og så holde pausen senere. Men hun skulle nok være der, når hun så vi kom lidt for sent. Så sagde jeg til hende: “jamen hallo, vi har ikke holdt pause endnu. Det er derfor vi kommer senere tilbage, for vi har kørt den ordre færdig.” Så dæmpede hun sig da også lidt. Men det var ikke meget pause på en nat. - Og så gå på sådan et betongulv. Det er dæleme hårdt for bentøjet.”* (Åse/s.15)

På slagteriet kan kvinderne kan nå at pakke en større mængde, hvis de kører ordren færdig inden pause. Åse og hendes kolleger tilfører arbejdsplanlægningen rationelle elementer, når de griber ind i arbejdsplanlægningen ved at omorganisere på pauserne. Da kvinderne kan nå mere og dermed opnå en højere løn blot ved at flytte rundt på pauserne tager de kampen op mod arbejdslederen, når de finder tidsplanen bør ændres. At skulle kæmpe mod arbejdslederen for at tilføre arbejdet rationalitet skaber vrede der udgør en del af det monotone industriarbejdes negative dimension.

Kvinderne diskuterer irritationsmomenter og mulige ændringer af arbejdet når de holder pause. Men de har ikke mulighed for at gribe ind i arbejdsprocessens tilrettelæggelse, fordi spillerummet for indflydelse er begrænset til møder i sikkerhedsudvalg, samarbejdsudvalg m.v.. Der er øjensynlig ingen løbende dialog mellem ledelse, mellemledere og medarbejdere. Kvinderne ved båndene tages ikke med på råd i arbejdets tilrettelæggelse, og de løbende overvejelser om bemanning af båndene og deres diskussioner heraf påvirker kun i meget begrænset omfang arbejdsorganisering og arbejdstilrettelæggelse.¹⁶⁶ Deres synspunkter herom bliver, - hvis de registreres af arbejdsledere - snarere betragtet som brok end som værdifuld viden, der kan danne grundlag for ændrede arbejdsgange og prioriteringer. Kvinderne må derfor gang på gang tilsidesætte egne vurderinger af præmisserne for arbejdets gennemførelse - selv når det ville være omkostningsfrit for ledelsen at følge kvindernes vurderinger.

---

¹⁶⁶ En kvinde på en chokoladefabrik beretter f.eks. om at virksomheden investerer i bedre stole, der ikke kan indstilles individuelt, så intentionen om bedre arbejdsstillinger og mindre spild styrkes ikke herigennem. I et andet interview mener en kvinde at arbejdslederne bemander båndene forkert, så der kører for meget til spild fra båndene. (NNF,M 32 og S 24)

Kvinderne befinder sig i et modsætningsforhold mellem egne holdninger til arbejdets tilrettelæggelse og organisering, og de faktiske arbejdsforhold, som de må indordne sig under.

“Når en kage ikke længere er en kage...”

At gå på kompromis med egne rationalitetskrav.

Den indsigt i kvalitet og råmaterialer som kvinderne erhverver sig gennem arbejdet har en positiv funktion for kvinderne som grundlag for faglig stolthed. De ved godt hvordan en god kage skal smage. Men indsigten i råmaterialer og kvalitet danner også grundlag for frustration, når virksomhederne sænker kvalitetskravene.

Når der har været et maskinstop eller når virksomheden er bagud i forhold til levering af en vareordre presses tempoet op: *“Det skal være færdigt, og vi skal have det ud af huset, og der holder en chauffør og venter.”* Og så snart chaufføren holder derude og venter, så skal vi *pakke alt.*” (Lise/s.1).

Presset bliver i sådan en situation dobbelt, dels skal kvinderne sætte tempoet op, dels skal de acceptere en kvalitetssænkning af produkterne, hvor de skal *“pakke alt”*. Produktionens modsætninger mellem kvalitet og kvantitet går gennem kvindernes hænder, et produkt der den ene dag skal kasseres er den anden dag godt nok, hvis man er bagud med en ordre.

En kvinde beskriver sin irritation over tempostigninger. Hun har lært sig selv at håndtere dette ved at give op når tempoet er for højt. I stedet for at søge at forhindre kattetungernes vej til affaldssækken lader hun dem passere: *“Jeg har (tidligere) ikke kunne klare at se at der kørte et par rækker til affald, jeg har altid skullet nå det....i dag, der lader jeg det bare køre.”*(NNF,T8)

Det irriterer hende, at råvarer skal gå til affald fordi arbejdsprocessen er tilrettelagt forkert. Hun har imidlertid erfaret, at hun ikke individuelt ved at arbejde hurtigere kan imødegå de irrationelle krav om at lade chokolade gå til spilde. Hun må tilsidesætte egne forestillinger om råvareanvendelse til fordel for virksomhedens irrationelle råvareanvendelse.

Ændrede krav til hygiejne i forbindelse med en virksomheds overgang til ISO 9000 standarderne har skabt forundring og irritation hos flere af kvinderne. Lise beretter om, at hendes virksomhed har indført nye regler for hygiejne uden at reglerne efter hendes vurdering medfører reelle forbedringer. Arbejdet er besværliggjort og pauserne forkortet, fordi kvinderne nu skal vaske hænder ved en bestemt håndvask, inden de går til båndet, uanset om de umiddelbart forinden har vasket hænder ved en anden håndvask. Samtidig mener hun at kunne iagttage faldende produktkvalitet, og hun er direkte bekymret over virksomhedens fortolkning af ISO-9000 standarderne: *“Det er klart at en kunde, der er vant til at få et produkt, der ser ud på en bestemt måde vil ikke finde sig i at få noget, som er 2. sortering.”* (L/s.36)

Lise vurderer den faldende produktkvalitet ud fra sin viden som arbejder på fabrikken og som kunde i forretninger, hun lader sig ikke overbevise af tilslutning til ISO-standarder hvis ikke det er forbundet med høj kvalitet. Det er både som arbejdere og som potentielle kunder, de vurderer konsekvenserne for produktkvaliteten. Kvinderne indtænker resultatet af deres arbejde i sammenhæng med deres øvrige liv, f.eks. som mødre på indkøb: *“Man ved jo nok hvilken pakke rugbrød man ikke selv vil købe”* (S/ s.42) Under udførelsen af rugbrødspakningen gør Susanne sig overvejelser om sorteringen af rugbrødsskiver ud fra den erfaring, hun har fra sit køkken derhjemme, når hun smører madpakker. I udførelsen af arbejdet sammenkæder hun viden om at produktresultatet er det hun vil møde, når hun som kunde er på indkøb. Mens de er på arbejde orienterer kvinderne sig i forhold til arbejdet med erfaringer fra det øvrige hverdagsliv som ballast. Kvinderne indtænker erfaringer fra livet uden for fabriksporten i udførelsen af arbejdet.

Arbejdet rummer lav grad af selvbestemmelse, arbejdsorganiseringen er oftest fastlagt uden kvindernes indflydelse, spørgsmål om produktkvalitet er helt udenfor deres beslutningskompetence, men de har som Regina Becker-Schmidt m.fl. peger på produktet “mellem hænderne”. Herfra ved de hvad høj produktkvalitet er kendetegnet ved, de smager på småkagen, de vurderer chokoladens farve og temperatur, de lader sig ikke overbevise om at kvaliteten er uændret, når chokoladen smelter, selvom en mellemlider siger: *“send det...pak det bare videre.”* (NNF T 10)

Kvinderne erhverver sig indsigt gennem konfrontationen med arbejdets betingelser Af kvindernes kritiske vurderinger af kvalitetssænkning fremgår, at kvinderne erhverver sig indsigt gennem arbejdet, hvormed de kan tage stilling til virksomhedens dispositioner. Ved at

---

følge med i ledelsens dispositioner, og kunne vurdere disse erhverver kvinderne sig viden om hvordan arbejdet kunne gøres anderledes.

Selvom erfaringerne fra overgang til de nye kvalitetsstandarder opleves belastende eller uforståelige, erfares disse ledelsesdispositioner af kvinderne gennem arbejdet. Fra virksomhedshierarkiets bund bliver disse ændringer fulgt og diskuteret af kvinderne, hvorigennem de danner sig meninger og forståelse af de nye krav, såvel som erfaring i at håndtere disse.

Monotont arbejde kræver opmærksomhed, kvinderne skal hele tiden være opmærksomme på om maskinen lægger kagerne rigtigt i dåsen, de kan ikke vende ryggen til et øjeblik, for der kan når som helst ske fejl, der skal udbedres med det samme. Ligger kagerne pludselig forkert skal de ordnes, mens de passerer i den åbne dåse på båndet. Arbejdet forudsætter opmærksomhed og omhyggelighed, og det kræves derfor af kvinderne at de udviser engagement i større eller mindre grad.

At være på højde med kravene om at følge produktkvaliteten, og fjerne de tykke rugbrødsskiver og de knækkede småkager forudsætter en ansvarlighed, mens arbejdet udføres. Kvinderne oplever det belastende, når de tvinges til at sænke kravene. De vurderer løbende kvaliteten af produkterne, og tager stilling til ledelsens prioriteringer, de diskuterer disse med hinanden og finder det arbejdsmæssigt tilfredsstillende når de kan konstatere at kvalitetsforbedringer finder sted.

Overholdelse af kvalitetskravene til produktet rummer både en belastende dimension i arbejdet, fordi vilkårene herfor er vanskelige, og en positiv dimension, fordi kvinderne herigennem kan udvise ansvar og foretage problemløsning. Ved at udvise ansvar og være problemløsende udfolder kvinderne en bredere kunnen, end den der rummes i selve udførelsen af afgrænsede repetitive arbejdsfunktioner.

Kvinderne opnår indsigt i råmaterialernes kvalitet gennem arbejdet. Når chokoladen har en for høj temperatur ved kvinderne, at det forringer smagen på den færdige chokolade, men de har ingen indflydelse på om chokoladen skal kasseres eller pakkes. Det giver en særlig arbejdsmæssig belastning at være engageret i arbejdets kvalitet uden at have indflydelse herpå. Kvinderne får en modsætningsfyldt arbejdsoplevelse, at de skal arbejde

---

pligtopfyldende og omhyggeligt og samtidig skal gå på kompromis med den viden, de har om produktkvalitet.

Kvinderne har ikke indflydelse på virksomhedens dispositioner, de er underlagt ledelsens beslutninger om produkternes kvalitetsniveau og skal følge dem - uanset hvad de måtte mene om dem. At arbejdet ikke rummer medarbejderindflydelse og selvbestemmelsesmuligheder udelukker ikke, at kvinderne følger ændringer i procedurer og kvalitetskrav. At kvinderne kan tage stilling til forhold vedrørende arbejdet som f.eks. arbejdsorganisering, råvarekvalitet og produktkvalitet udgør en vigtig dimension i kvindernes arbejdsidentitet.

“Når en kage ikke længere er en kage...” (L/s.36). Med den udtalelse beskriver Lise de svingende krav til produktkvaliteten, der indebærer at kvinderne skal gå på kompromis med deres viden om, hvordan arbejdet udføres. At have viden om, hvad der skal til for at produktet har høj kvalitet, uden at have mulighed for at udføre arbejdet i overensstemmelse med den viden og indsigt de erhverver sig gennem arbejdet danner grundlag for en arbejdsorientering der både rummer positivt engagement og negativ indstilling.

***“Hvis de skruede farten lidt ned.”
Ledelsesansvar på gulvniveau.***

Tempoet er en belastende faktor i arbejdet som kvinderne i interviewene vender tilbage til i beskrivelsen af arbejdet. Tempoet sætter rammerne for kvinderne ved båndene dagen igennem, og indgår for kvinderne ved båndene som en faktor, de ikke selv kan regulere. Tidsplanerne er fastlagt således at der ikke er taget højde for de sociale processer hvorigennem nye medarbejdere inddrages er tidskrævende. Det tager tid at sætte nye ind i arbejdet, og det er der ikke altid taget højde for.

Samarbejdet stilles på en prøve, hvis nogen ikke kan følge med. Arbejdstempoet giver kvinderne dårlige betingelser for at løse kollegiale problemer, for at hjælpe nye kolleger, der ikke kan følge med: *“Hvis de skruede farten lidt ned, når vi har mange nye på båndene, havde de nye en chance for at lære det. Hvis du kommer fra gaden og aldrig har set en småkage køre på et bånd, kan du ikke lige gå ind og pakke. Det er der ikke nogen, der kan.”*(Lise/s.13)

Ofte er der ikke tid til at sætte de nye ind i arbejdet: *“Før i tiden var der tid til at man hjalp hinanden. Da kørte det ikke så stærkt. Da kunne alle hjælpe. Da kom der heller ikke så mange nye ind, som der gør nu.”*(Lise/s.15)

Samarbejde er en vigtig del af fabriksarbejdet, og samarbejdsvillighed er en nødvendighed ved båndene. Man f.eks. afhængig af at de andre kan følge med: *“På nogle af linierne er der f.eks. to mennesker om én bakke, hvor der går sådan nogle rum på skrå, så skal der ligge pleskner den ene vej, og så den anden vej skal der ligge vanillekranse. Den ene har de der pleskner og nogle andre kager, - hun har to forskellige slags kager -, som hun skal pakke og lægge i de rum dér, og så skal hun sende bakken videre til den næste, som så har de andre to slags kager, der skal i. Så man sidder og skal pakke i de forskellige rum dér, på kryds og på tværs i bakken, og det er svært, hvis hende foran ikke kan følge med. Så får du ikke bakkerne ind, når du har kagerne.”*(Lise/s.13)

Trods de vanskelige rammer for inddragelse af de nye i arbejdsrytmen ved båndene er kvinderne optagede af at det sociale skal fungere. Gennem arbejdet integreres normer om samarbejdets betydning. For at produktionen kan fungere, må kvinderne tage sig af dem, der ikke kan følge med. Lise vil gerne udvise kollegial ansvarlighed det er med til at give arbejdssituationen et større indhold ikke bare at lade folk sejle deres egen sø. Hun understreger betydningen af at få de nyansatte placeret godt ved båndene, så de bedst kan blive sat ind i arbejdet: *“Oppe ved båndene, der lader man ikke de nye sidde allernederst: Hvis man gør det, så er man dum, fordi vi skal helst have en ny placeret imellem to gamle, fordi så har hun dem til at lære sig op. Vi kan også lade dem gå med som afløsere, så får de prøvet alle pladserne. Vi skal lære dem op på en måde, så de får lov til at prøve det hele igennem, på den måde får en ny lov til at prøve alle funktioner.”*(Lise/s.31-32)

Lise og hendes kolleger udøver et ledelsesansvar ved at påtage sig ansvaret for etablering af samarbejdet. Disse samarbejdsevner en centrale social kompetence som danner grundlag for at bufferarbejdskraft kan benyttes i udstrakt grad.

***“Der er altid nogen, de kan ringe efter. “
Bufferarbejdskraft kræver samarbejdsevner hos de “faste”.***

Det stiller krav om samarbejdsevner at kunne indgå i den industrielle arbejdsproces. Arbejdet kræver at kvinderne udviser stor social kapacitet. Mange af virksomhederne i branchen har

udover kernearbejdskraft en fast tilknyttet reservearbejdskraft, som der sendes bud efter, når der er brug for det: *“De (ledelsen) ved, at der altid er nogen, de kan ringe efter. Min personaledirektør har telefonnumrene på samtlige ansatte. Når hun ved, at hun skal bruge så og så mange mennesker, og så ringer hun og så kommer de ud.”* (Lise/s.36)

men et varierende antal ansatte, stiller store krav til det kollegiale sammenhold. I de perioder på året, hvor det kun er *“de gamle”*, virksomhedens fast beskæftigede arbejdskraft, er kammeratskabet ifølge Lise bedst.

Men Lise og hendes kolleger tager ansvar for indslusning af nye og honorerer virksomhedernes uformelle krav om samarbejdsevne i form af at kunne inddrage udefra kommende kolleger i arbejdet.

Det er tydeligt at de interviewede kvinder finder at det er en stor arbejdsmæssig udfordring, når virksomhederne benytter løst personale i større omfang. Løs arbejdskraft uden tidligere erfaring med båndarbejdet stiller store krav til de faste: *“... jeg har været der i de sidste 5 år, og det bliver faktisk værre og værre. I dag må de gamle piger holde op, selvom de har været der gennem flere år. De kan ikke holde forholdene ud. Vi har en afdeling, hvor der er fire gamle tilbage til at oplære alle de nye.(...) Når der kommer så mange nye ind, som der gør i denne sæson, så er der meget stress. Mange bliver syge af det.”*(Anna/s.5)

I arbejdsprocessen er man afhængig af kollegernes indsats. Udefrakommende arbejdskraft skal derfor inddrages i det eksisterende samarbejde. Nogle af kvinderne søger at honorere uformelle kvalifikationskrav om hjælpsomhed og tålmodighed i et omfang, der bevirker at nogle bliver syge af det. Men da de anser det for en central del af arbejdet at være socialt ansvarlig overfor de nye yder de, hvad de kan og mere til.

At få samarbejde til at fungere med de mange nye er centralt for produktionens forløb, men det er kvindernes eget ansvar at få etableret et samarbejde med de nye. Selvom der er sammenfald i ledelsesinteresser i samarbejde og kvindernes orientering herimod, er der et modsætningsforhold mellem de betingelser kvinderne har for etableringen af samarbejde og kvindernes interesse heri, f.eks. når tempoet ikke nedsættes når nye skal oplæres i arbejdet, og der ikke afsættes til oplæring af de nye.

Kvinderne udfordres socialt med indslusningen af udefrakommende arbejdskraft, med hensyn til oplæring af nye, og med hensyn til at få de vrangvillige eller langsomme til at arbejde hurtigere. Da det påvirker størrelsen af den bonus, der udbetales, hvis der er nogen, er ikke kan følge med, kan nye også udgøre en økonomisk belastning, hvis de er for langsomme og båndet må standses: *“Der var én, som kom oppe fra pølsesprøjten og havde stået og sprøjtet pølser. Hun havde aldrig nogen sinde været nede i forædlingen, i pakkeriet, og jeg kan da godt se, det er da møgsvært. Jeg sagde: ‘jamen vi skal da give hende en chance, vi andre har også været nye hernede engang’. Men det kan ikke hjælpe noget, når hun har stået der en måned og stadig væk ikke kan følge med. Så må du slukke båndet hele tiden. Du får ikke kørt noget... når man slukker for båndet, så kommer der ingen pakker i de 15-20 minutter. Hvis det så gentager sig flere gange på en nat, så har man meget at indhente lige pludselig, og det kan ikke lade sig gøre. Vi blev jo sure over, at vi ikke kunne optjene en god bonus, fordi det kørte sådan.”*(Åse/s.24)

Lønssystemet tvinger kvinderne til at påtage sig virksomhedens krav om at holde et højt arbejdstempo, både ved selv at holde tempoet og ved at hjælpe eller tvinge, de der ikke kan holde tempoet til at følge med. Hvadenten der er tale om hjælp til de nye eller mobning af de langsomme, påtager kvinderne sig ansvaret for tempoets opretholdelse: *“(...)Tempoet er der jo, hvis maskinerne ellers er i orden. Så kører det derudad.(...) Der har været nogle, der måske ikke kunne følge med i fællesakkorderne. De har så stået og tudbrølet, fordi de er blevet mobbet. Det er barskt. Der er ikke lang snor til dem, der ikke kan følge med.”*(Susanne/s.24)

Kvinderne påtager sig hermed et ledelsesansvar, og bidrager med deres uformelle sociale kompetencer til at svinge piskens" over de langsomme så tempoet kan opretholdes.

Kvindernes samarbejdsevne og deres ansvarlighed overfor virksomhedernes anvendelse af numerisk fleksibilitet er en forudsætning for at produktionen kan fungere med et skiftende antal ansatte.

“Det skal bare køre hele tiden (...) men der skal da også være lidt menneskeligt liv.”

De kollegiale relationers betydning.

Samarbejde og kollegiale relationer forhold indgår som en væsentlig faktor i arbejdets udførelse som betydningsfuld dimension af arbejdslivet, hvad enten de kollegiale relationer er gode eller dårlige.

På småkagefabrikken er der et godt kammeratskab: *“Man skal finde sig i lidt af hvert derude, der bliver lavet sjov med én, f.eks i garderoberne, hvor vi står, har vi hver sit lille skab. Vi er tre på daghold, der er placeret lige ved siden af hinanden, så du skal finde dig i, at bedst som du tror, nu har du fået fodfæste og kan stå og klæde om så kommer der én og giver dig et puf, og så er du faktisk ved at vælte på hovedet ind i skabet.”*

Det kollegiale fællesskab, udfolder sig først og fremmest i lavsæsonperioderne, hvor der kun er virksomhedens faste arbejdskraft, der kender hinanden godt. I lavsæsonperioden opstår der åndehuller, selvom arbejdet også i disse perioder er tidsmæssigt stramt struktureret. Disse bruges til snak, læsning af aviser og ugeblade og til massage af smerterne i de ømme muskler lindres ved, at man giver hinanden massage. I de perioder, hvor der er mindre travlt opstår tid til at lave sjov med hinanden: *“Altså alle de dér små ting, sjov og ballade... Man skal kunne finde sig i alt muligt. Somme tider kan madkassen være tapet til, det gør vi mest med mændenes madkasser... Når du står ved en pakkemaskine, kan du risikere, at der kommer bakker ned, som der ikke er nogen kager i, eller at de har vendt kagerne på hovedet.”*

(Lise/s.25)

Det er ikke alle kvinderne, der beretter om gode kollegiale forhold. På slagteriet fandt Åse ikke det kammeratskab hun godt kunne have tænkt sig. Betingelserne var for dårlige, tiden var for presset og støj hindrede samtale mellem Åse og hendes kolleger: *“Havde der så bare været lidt bedre kammeratskab, men det var det altså bare ikke.(...)Jeg har aldrig været på en arbejdsplads, hvor de har kørt det på den måde.(...)Du kan jo ikke nå at få et kammeratskab dernede. Det kan ikke lade sig gøre, for du kan heller ikke stå og snakke sammen ved maskinerne dernede. Du kan ikke høre noget, for maskinerne larmer sådan. Det eneste sted, du kan høre, det er hvis du står og pakker derude, men så får du besked på, hvis du står og snakker, at der skal også arbejdes. Det skal bare køre hele tiden. Det skal det da også, men der skal da også være lidt menneskeligt liv.”(Åse/s.38)*

For at et kammeratskab skal kunne opstå skal der være muligheder for at kunne snakke sammen. Åse oplever vilkårene for at få et kammeratskab til at fungere på slagteriet væsentligt ringere end på de andre arbejdspladser, hun har været på.

Lises og Åses beskrivelser af kammeratskabet udgør hver sin modpol. For Lise ville det være et stort socialt tab, hvis hun blev fyret, hvorimod Åse, kun savner den del af kammeratskabet som var forbundet med den lange køretur frem og tilbage til virksomheden sammen med nogle kolleger fra den by hun bor i.

“Det er jo ikke for sjov at maskinen stopper.”

At insistere på samarbejde.

Arbejdet giver adgang til et kollegial samvær - godt eller dårligt. Arbejdets organisering indebærer samarbejde med kolleger ved maskiner og bånd. Indtjening og arbejdsbetingelser er forbundet med andres arbejdsindsats.

Anna beskriver den daglige irritation hun oplever på aftenholdet, når dagholdet ikke har fundet materialer frem til aftenholdet: *“Vi kan ikke starte, fordi vi skal over og hente materialerne først og i sidste ende kan det resultere i, at vi skal på arbejde lørdag. (...) Når vi kommer ned (i produktionshallen), så er der hverken det ene eller det andet. Så skal vi over efter materialer, på trods af at dagholdet har 3 trucks, og vi har én.”* (Anna/s.7)

Aftenholdet vedholder at stille materialer frem til dagholdet, selvom det omvendte ikke er tilfældet. Aftenholdet insisterer herved på samarbejde, og manifesterer således samarbejdets eksistens overfor de usamarbejdsvillige kolleger på dagholdet.

Samarbejdet går også på tværs af personalegrupper, som det f.eks. fremgår af Karins beskrivelse på tobaksfabrikken, hvor hun og en kollega sætter sig ned i protest mod at blive holdt udenfor arbejdet med at få pakkemaskinen igang: *“Vi står jo ved maskinen hver dag. Smedene spørger da også os om, hvad vi tror, der er galt, hvis der er mislyde på maskinen. Man lærer jo maskinen at kende, efterhånden.(...) Der er jo nogle gange, hvor der kom en smed ned, og han gjorde som om vi stod og løj ham lige op i hovedet. Men det er jo ikke for sjov maskinen stopper. Så blev vi altså tossede...”* (Karin/s.18-19)

Gensidig social anerkendelse i problemløsning er vigtigt, det har betydning for kvinderne at deres bud på, hvorfor maskinen er stoppet bliver taget ind i smedenes overvejelser. Det drejer

sig ikke bare om at få en pakkemaskine i gang igen efter et maskinstop. Det drejer sig også om at få adgang til det sociale rum hvor problemløsningerne foretages. Når der er for meget stress, fungerer samarbejdet mangelfuldt eller slet ikke, og det generer kvinderne. At få et samarbejde til at fungere, at anvende ressourcer på at få et samarbejde til at fungere og at have mulighed for at indgå aktivt i et samarbejde er betydningsfuldt.

Samarbejde - en forudsætning for arbejdsprocessen.

Fabriksarbejde udføres i samarbejde med andre i en social relation. Etableringen af sociale relationer er forudsætning for at arbejdet kan gennemføres. At stå ved båndene kræver f.eks. konstant opmærksomhed på om kollegaen kan følge med. Foranstaltninger til etablering af positivt samarbejde kan tage form af, at man sætter de nye mellem to gamle, så de kan komme ind i arbejdsrytmen med hjælp fra kolleger. Samarbejde kan også tage negativ form af at der råbes til de langsomme, for at få dem til at skynde sig. Hvadenten der er tale om positive eller negative foranstaltninger til etablering af samarbejde foretager kvinderne herigennem en manifestation af at den enkeltes arbejdsindsats er et fælles anliggende.

Kvinderne skal være i stand til problemløsning når der opstår flaskehalse ved båndet. Det kan få så forskellige udtryk som henholdsvis hjælpsomhed og mobning.

Kvinderne orienterer sig mod samarbejde som en essentiel social relation i arbejdet.

Nogle af kvinderne, beskriver tilstedeværelsen af samarbejdet på deres arbejdsplads som en selvfølgelighed. Andre beskriver opretholdelse af samarbejdet, som noget der kræver en ekstra indsats, som etableres ved hjælp eller mobning hinanden. Åse beskriver samarbejde som primært synlig i form af dettes fravær. Men der er ingen af de interviewede kvinder, der giver udtryk for at samarbejde er ligegyldigt. Der ingen tvivl om at de interviewede kvinder finder at sociale relationer, og fællesskab i arbejdet er af stor betydning .

Adgang til sociale læreprocesser er, som Regina Becker-Schmidt peger på, en vigtig dimension af den betydning arbejdet har for de ufaglærte kvinder. Gennem etablering af samarbejdsrelationer får kvinderne således adgang til vigtige sociale læreprocesser. At indgå i samarbejdsrelationer omkring arbejdets udførelse er en dimension af arbejdet, som er fraværende i familiessfæren, hvor det meste af arbejdet udføres af kvinderne selv.

Husarbejdet i hjemmet kan ikke danne rammen om en kollektiv arbejdsammenhæng, som den der findes på en arbejdsplads. Den kollegiale arbejdsammenhæng er derfor en central faktor i industriarbejdets betydning for kvinderne, hvor kvinderne får adgang til udfoldelse af andre kompetencer end de, der udfoldes i familiessfæren. Arbejdets betydning kan derfor ikke

reduceres til at være kompensation for den isolation hvorunder arbejdet i familiesfæren udføres. Ved at indgå i samarbejdsrelationer anvender og videreudvikler kvinderne deres sociale kompetencer i dialog med deres kolleger. Det kollektive rum som arbejdet udføres indenfor har derfor betydning som selvstændig positiv dimension i arbejdslivet, også selvom kammeratskabet ikke er særligt udfoldet som f.eks. på chokoladefabrikken hvor Anna kun oplever kammeratskabet på aftenholdet, hvorimod dagholdet bare går hjem efter endt arbejdsdag uden at stille materialer frem til aftenholdet.

Ledelsen indkalkulerer sidemandsoplæring ved inddragelse af nye, men det er kvinderne, der tager ansvaret for at det faktisk finder sted. Selvnår denne sidemandsoplæring foregår under utilfredsstillende vilkår - f.eks. i for højt tempo eller med for mange nye i forhold til antallet af faste er det tilfredsstillende for kvinderne, når det lykkes. Det er ikke kun akkord aflønningen, der forårsager effektiv inddragelse af nye kolleger. Kvindernes sociale værdinormer, er fundamentet for at nye bliver optaget i arbejdsfællesskabet. Nogle strækker sig så langt for at inddrage nye, at de selv får stress af det. Denne orientering mod det kollegiale fællesskab indebærer at etablering af samarbejde fremstår som et meget væsentligt succeskriterium for kvinderne.

Hvor har kvinderne disse sociale kompetencer fra? Kvinderne medbringer ligesom andre lønarbejdergrupper på arbejdsmarkedet sociale kompetencer fra deres øvrige livssammenhæng. Kvinderne har som mødre, døtre, familiemedlemmer, veninder, forbrugere, naboer, borgere osv. erhvervet sig sociale kompetencer. Det er et samspil mellem allerede erhvervede sociale kompetencer fra livet uden for fabriksporten såvel som kompetencer erhvervet i omgangen med de sociale krav for arbejdsudførelse som udfoldes på arbejdspladsen. Kvinderne *“hænger ikke hovedet på knagen, når de går ind ad fabriksporten”*, men tilfører det sociale univers som arbejdspladsen udgør deres samarbejdskompetencer. arbejdspladsen giver således rum for afprøvning og realisering af sociale kompetencer.

Selvom de interviewede kvinder beretter om forskelligt råderum for etablering af et godt samarbejdsclima, fremgår det af interviewene at de alle orienterer sig i forhold til samarbejdet. Ved at vise de nye tilrette, hjælpe eller tilskynde dem til at holde tempoet indgår kvinderne i et kollegialt fællesskab, der - hvad enten det fungerer godt eller dårligt - rummer et betydningsfuldt orienteringsfelt i arbejdet. Via dette samarbejde indgår kvinderne i sociale læreprocesser. Et velfungerende samarbejde i et godt kollegialt klima giver kvinderne en positiv erfaring med samarbejde. Men også dårligt samarbejdsclima giver kvinderne adgang

til at indgå i et rum, hvor sociale læreprocesser om kollektivitet finder sted hvor negative erfaringerne hermed kan være.

**“De kan bare komme an...”
Udfordringer efterlyses.**

Det er ikke alle kvinderne, der refererer til erfaring med at få adgang til mere udfordrende arbejdsfunktioner. De fleste jobskift kvinderne referer til er på samme hierarkiske niveau og er ikke forbundet med større ansvar og løntillæg. Generelt befinder de interviewede kvinder sig således i såkaldte “dead end-job” uden avancementmuligheder.

Lise er for nylig kommet til at stå ved en pakkemaskine, hvorved hun opnår hun et løntillæg. Hun har herigennem fået forøget sit ansvarsområde væsentligt sammenlignet med sorterings- og pakkearbejdet ved båndet. Hendes arbejde ved pakkemaskinen går ud på, at sørge for at der kommer korrekt dato- og prismærkningskode på de folioindpakkede kager i overensstemmelse med den ordreseddel, der udleveres for den pågældende dag. Hun har herved fået ansvar for at ordresedlens forskrifter bliver overholdt, og at der står korrekte koder, indholdsdeklarationer og kilopriser m.v. på mærkaterne. Arbejdet ved pakkemaskinen er central i pakningen, fejl er omkostningsfulde, hvis hun f.eks. indstiller pakkemaskinen forkert så der opstår der fejl i mærkningen af kagerne, skal de mærkes om. Det betragtes som en anerkendelse at få lov at stå ved pakkemaskinen, og det er forbundet med et løntillæg. (Lise/ s.17)

Det øgede ansvar som indstillingen af pakkemaskinen er forbundet med er en udfordring for Lise. At Lise kan lide udfordringer og krav i sit arbejdsliv fremhæver hun flere gange i interviewet ved at sige: “...de kan bare komme an...” og referer hermed både til muligheden for at få uddannelsestilbud og nye arbejdsopgaver. (Lise/s.38)

**“Du kan aldrig føle dig sikker i dag.”
At arbejde under konstant arbejdsløshedsrisiko.**

Arbejdsliv og familieliv er snævert forbundet med hinanden. Arbejdet er et centralt omdrejningspunkt i kvindernes dagligliv, det er her de har adgang til økonomisk indtjening, og det her de udfolder deres arbejdsmæssige kunnen og indgår i de kollektive sociale processer, som arbejdet giver adgang til. Det er med stor alvor, at de interviewede kvinder

omtaler den arbejdsløshedsrisiko, som arbejdet i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er forbundet med.

Det forurolder dem at følge en forringelse, fordi deres daglige indtjening er afhængig af virksomhedens fortsatte eksistens. De usikre beskæftigelsesvilkår indgår i kvindernes hverdag som vilkår, de ikke selv har indflydelse på. Selvom flere af de af de interviewede kvinder som "fast" tilknyttet deres virksomhed personligt har begrænsede erfaringer med arbejdsløshed, ved de, at de ingen garanti har for fremtidig beskæftigelse. De kan når som helst komme i en situation, hvor ikke bare den løsere tilknyttede bufferarbejdskraft, men også gruppen af fast tilknyttet arbejdskraft, kan blive fyret: *"Den ligger omme i baghovedet på alle. Du kan aldrig føle dig sikker i dag."* (Lise s.35)¹⁶⁷

Den kritiske vurdering af virksomhedens kvalitetskrav til de færdige produkter forbinder Lise således både med det produktkendskab, hun har erhvervet gennem udførelse af industriarbejdet og gennem sine erfaringer som forbruger. *"Det er klart at en kunde, der er vant til at få et produkt, der ser ud på en bestemt måde vil ikke finde sig i at få noget, som er 2. sortering."* (L/s.36) Så når kvalitetskravene sænkes bliver kvinderne bekymrede over eventuelle konsekvenser for virksomhedens konkurrenceevne, og disse overvejelser kæder de sammen med overvejelser om deres egen beskæftigelsesmæssige fremtid: *"... før i tiden skulle man kun pakke det, man selv ville købe, det skal du ikke nu ...."* (L/ s.24)

I de senere år er småkagefabrikken blevet udvidet og har fået ændrede procedurer i forbindelse med certificeringsstandarder. Der er sket forandringer i både ejerforhold og produktkrav. Lises overvejelser om risikoen for at blive arbejdsløs er knyttet til iagttagelser af ændrede produktkrav: *"...Selvfølgelig går man og tænker, hvad nu hvis du bliver fyret hvad så? Somme tider kan man godt spekulere på det ... Jeg tænker ikke på det hver dag, men man kan godt komme til at tænke, hvad så? Hvad gør du så med huset? Hvis du ikke kan betale det, så må vi jo flytte. Man ser alligevel også, at der er flere store virksomheder, der lukker, når virksomheder bliver for store, og ikke kan bære presset, og går ned, fordi kvaliteten bliver for ringe..."* (L/s.36)

---

¹⁶⁷ Hendes virksomhed lukker året efter interviewet er foretaget uden forvarsel en afdeling, hvor samtlige medarbejdere fyres heraf flere med mere end 25 års anciennitet.

Kvindernes beskæftigelsesmæssige fremtid og virksomhedens dispositioner hænger sammen. Disponerer virksomhedens ledelse forkert med hensyn til udvidelser og omlægninger af produktionen indebærer det fyringer. At tilhøre virksomhedens kernearbejdskraft udgør ingen sikkerhed imod arbejdsløshed. Stabil indsats som lønarbejdere hindrer ikke at nærings- og nydelsesmiddelindustriens kvinder i at arbejde under konstant risiko for at blive fyret. Fusioner og virksomhedslukninger hører til dagens orden i nærings- og nydelsesmiddelindustrien. Som ufaglærte industriarbejderkvinder er de vidende om at arbejdsløshedsrisikoen er konstant tilstede. På trods af stor arbejdsløshedsrisiko lægger kvinderne engagement i arbejdet og i arbejdspladsen. Adgang til nye udfordringer såvel som engagement i produkternes kvalitet og arbejdets organisering giver rum for udfoldelse af sociale kompetencer og positive arbejds erfaringer. Jobusikkerheden og de snævre arbejdsfunktioner til trods udnytter kvinderne det sociale rum for engagement i arbejdet.

Delkonklusion:

Arbejdets betydning i en modsætningsfyldt virkelighed.

De interviewede kvinder afliver myten om at ufaglærte kvinder skulle hænge hovedet på knagen sammen med frakken, når de går ind af fabriksporten - arbejdsvilkårene taget i betragtning tillægger de tværtimod arbejdet overordentlig stor betydning.

Kvinderne indgår i arbejdet og vurderer de færdige produkter med deres erfaringer fra deres liv indenfor og udenfor fabriksporten, både som producenter og kunder. De sammenligner udvikling og forandringer i produktets kvalitet, de bekymrer sig over produktforringelse og engagerer sig i kvalitetsforbedringer. De vurderer ændrede fremgangsmåder og stiller sig kritiske overfor ændringer, der ikke fører til forbedringer. De konfronteres med arbejdets grundlæggende modsætning mellem brugsværdi og bytteværdi i det daglige, i form af tempo kontra kvalitet, materialeomkostninger kontra råvarekvalitet o.s.v.. Gennem arbejdet har kvinderne erhvervet sig viden om råvarer, produkter og kvalitet, og selvom de ikke har indflydelse på ledelsens dispositioner følger de dem nøje. Disse vurderinger af produkter og fremgangsmåder relaterer de til både virksomhedens fremtid og til egen beskæftigelsesmæssig fremtid. Industriarbejdets betydning i kvindernes hverdag ligger bl.a. i den adgang til kontinuerlige læreprocesser, som disse iagttagelser og overvejelser over arbejdsorganisering, produktkvalitet og samarbejdsrelationer giver anledning til.

Kvindernes orientering i forhold til arbejdets gennemførelse og deres insisteren på samarbejde og menneskeligt samvær grunder sig i at arbejdets gennemførelse ikke er muligt uden samarbejde i arbejdersgruppen. Selv hårdt og ensformigt industriarbejde rummer derfor muligheder for engagement og udfoldelse af social ansvarlighed.

Selvom slagteriet f.eks. er en hård arbejdsplads, fremgår det også at nogle af kvinderne oparbejder en modkultur overfor arbejdets planlægning og tilrettelæggelse, når de f.eks. insisterer på rationalitet i arbejdet ved at køre en ordre færdig inden pausen.

Kvinderne tager aktivt ansvar for arbejdets sociale dimensioner gennem inddragelse, oplæring af nye medarbejdere og disciplinering af vrangvillige kolleger. Som gruppe betragtet tager kvinderne ansvar for produktionens gennemførelse på det sted i arbejdsprocessen, hvor de befinder sig. Det er en væsentlig forudsætning for arbejdets udførelse at kvinderne udfolder sådanne ledelsesfunktioner på gulvplan.

Et kammeratskab, der realiseres i praksis, giver ganske vist større tilfredshed end det kammeratskab, der ikke kan realiseres på selve arbejdet, men som så f.eks. forekommer i form af samtaler på vej til og fra arbejdet. Selvom arbejdets organisering ikke giver rum for at kammeratskab kan bringes til udfoldelse er det at insistere på kammeratskab i sig selv en manifestation af sociale værdier. Selvom nogle af kvinderne arbejder uden adgang til større kollegialt samvær, er de ikke uden viden om, at det kunne og burde være anderledes. Det konkrete samarbejde med de nye manifesterer sig positivt i form af hjælpsomhed og negativt i form af mobning. Begge former medvirker til at tempoet kan fastholdes. Uden udvisning af dette sociale ansvar kunne arbejdet ikke udføres og båndene måtte stoppe.

Betydningen af at arbejde med ensidigt gentaget arbejde, under højt tempo, og under tidsmæssigt stramt regulerede arbejdsforhold kan næppe overvurderes. Kvinderne beretter om skader og slid hos kolleger og begyndende skavanker hos dem selv. De har et forkortet tidsperspektiv på deres forestillinger om, hvor mange år de kan holde til arbejdet i industrien. De kan se, at deres kolleger ikke kan holde til arbejdet. De føler sig slidte i en tidlig alder og indregner risiko for nedslidning i deres livsperspektiv.

Den nedslidningsrisiko, som kvinderne som gruppe betragtet arbejder under, kan få konsekvenser for kvindernes liv udenfor arbejdet. At blive nedslidt rummer risiko for at blive afskåret fra en række aktiviteter i dagliglivet p.gr.a smerter og/eller reduceret fysik.

Kvinderne er vidende om, at de arbejder med risiko for nedslidning. Denne risiko udgør en væsentlig negativ dimension i kvindernes arbejdsorientering. Arbejdets udførelse kræver imidlertid at de fortrænger denne risiko. De skal netop ignorere kroppens behov for hvile, pauser og ikke-belastende arbejdsstillinger, og de skal ignorere deres træthed, når de møder på arbejdet næste dag. Den daglige tilsidesættelse af hensyn til eget fysisk velbefindende, truer på lang sigt deres helbred. Virksomhedstilknyttede fysioterapeuter m.v. kan afbøde virkninger af overanstrengte muskler, men problemet ligger mere grundlæggende i arbejdets organisering, det høje tempo og produktionens teknik.

Arbejdsløshedstruslen indgår som en anden væsentlig negativ dimension i kvindernes arbejdsorientering. De ved at de kan miste jobbet enten fordi de ikke selv kan holde til det eller p.gr.a. fyringer, der kan skyldes ændringer i produktion eller afsætning. Kvinderne er marginaliseringstruede, selvom de udviser stabil arbejdsmarkedsadfærd og engagement i arbejdet. De interviewede kvinder er - på nær én - integrerede på arbejdsmarkedet, idet de har haft vedvarende beskæftigelse i adskillige år. Men når en virksomhed som f.eks. den Lise arbejder på lukker en afdeling, bliver også medarbejdere med lang anciennitet arbejdsløse. Længerevarende beskæftigelse er således ikke en garanti mod arbejdsløshed. Selvom de interviewede kvinder, ikke er typisk bufferarbejdskraft, er de marginaliseringstruede, fordi de befinder sig i en branche, der er kendetegnet ved ustabile produktions- og beskæftigelsesforhold.

Der er ikke noget grundlag for at hævde, at kvindernes orientering mod arbejdet skulle give anledning til udelukkelse fra de bedre og mere beskæftigelsesstabile job, som mændene har adgang til. Nogen sammenhæng mellem de interviewede kvinders varetagelse af monotone arbejdsfunktioner og ringe arbejdsengagement, har jeg ikke fundet. Tværtimod udfolder kvinderne - det monotone arbejde til trods - engagement og ansvar i deres arbejdsliv.

Kvinderne relaterer sig til arbejdets sociale dimensioner gennem etablering af et socialt fællesskab, der er en vigtig forudsætning for at arbejdsprocessen kan fungere gnidningsfrit. De insisterer på samarbejdets sociale værdier, enten ved glæde over at samarbejde og kammeratskab er tilstede eller gennem frustration over at det mangler.

Fabriksarbejdet giver kvinderne adgang til at indgå i samarbejdsrelationer, der er kvalitativt anderledes end de der rummes i den familiale sfære. De hårde arbejdsvilkår og de modsætningsfyldte erfaringer skaber utilfredshed og frustration ved siden af eller på bekostning af arbejdsglæde - men ikke instrumentel ligegyldighed.

Dårlige rammer for selvbestemmelse og indflydelsesmuligheder udelukker heller ikke engagement i arbejdet. Kvinderne orienterer sig og engagerer sig i de muligheder arbejdet rummer for udøvelse af ansvar, videnstilegnelse, problemløsning og etablering af socialt fungerende arbejdsfællesskab m.v. Dette engagement udfoldes parallelt med kvindernes negative afgrænsning fra arbejdets undertrykkende elementer omkring f.eks. fravær af medindflydelse på arbejdsproces og produkt, arbejdsløshedsrisiko, stress, højt tempo, bundne arbejdsstillinger, nedslidningsrisiko, faldende produktkvalitet, råvarespild, dårlig tilrettelæggelse af arbejdsproces mv.

Det er gennem denne dobbelthed i arbejdets vilkår at den ambivalente arbejdsorientering opstår. Og det er her potentialerne for forandring er tilstede. Og ændringer er påkrævet, hvis ikke kvinderne skal fastlåses under ringe arbejds- og beskæftigelsesforhold. Kvindernes udsagn vidner om ressourcer, der kun sporadisk kommer til udfoldelse i arbejdet i dag. Potentialerne for en ændret arbejdsorganisering, der indebærer demokratisering af arbejdet, kvalifikationsudvidede job og ophævelse af kønsarbejdsdelingen er tilstede hos kvinderne i rigt mål. For virksomhederne rummer den uformelle viden og det engagement kvinderne besidder ressourcer som allerede er tilrådighed. Denne arbejdsorientering burde give kvinderne adgang til både uddannelse og brede, ansvarskrævende job. De interviewede kvinder vil i hvert fald gerne, som Lise siger: "*de kan bare komme an...*"

KAPITEL 7. KONKLUSION.

Hvad kendetegner kvinders arbejdsvilkår og beskæftigelsesvilkår i nærings- og nydelsesmiddelindustrien? Arbejdsmarkedet i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er kønssegreret i et omfang, der bevirker at kvinder og mænd arbejder under forskellige arbejdsvilkår og at kvinderne har langt større risiko for arbejdsløshed end deres mandlige kolleger i nærings- og nydelsesmiddelindustrien.

Monotont ensidigt gentaget arbejde, ringe arbejdsmiljøforhold og få selvbestemmelsesmuligheder kendetegner en stor del af kvindernes arbejde. Stor forskel i kvinders og mænds arbejdsvilkår er tilstede i stort set alle brancher.

Beskæftigelsestallene viser, at i nærings- og nydelsesmiddelindustrien er beskæftigelsesmønstrene både kønssegrerede og stærkt varierende fra branche til branche. Men uanset hvor i nærings- og nydelsesmiddelindustrien kvinderne befinder sig er kønssegreringen af beskæftigelsesvilkårene tydelig. I næsten alle underbrancherne har kvinderne derfor væsentlig større risiko for at blive arbejdsløse end deres mandlige kolleger. Den højere andel af ledighedsberørte kvinder end mænd afspejler kønsopdelingen af arbejdsfunktioner.

Såvel med hensyn til ledighedsberøring, ledighedsperioder som anciennitet er en større andel af mændene end af kvinderne der arbejder under stabile arbejdsvilkår. Det er en større del af kvinderne end af mændene, der arbejder som randarbejdskraft, der "hyres og fyres" afhængig af virksomhedernes produktionsomfang.

For kvindernes vedkommende er det bemærkelsesværdigt at ledigheden er højere i nærings- og nydelsesmiddelindustrien end i alle andre industribrancher, på nær en enkelt anden. For mænd er ledigheden lavere i nærings- og nydelsesmiddelindustrien sammenlignet med den øvrige industri. Forskellen i kvinders og mænds ledighed er således større i nærings- og nydelsesmiddelindustrien end i de øvrige industribrancher (bortset fra tekstil og beklædningsindustri).

De kønssegrerede vilkår skyldes ikke kvindernes adfærd. Årsager til arbejdsmarkedets kønsopdeling relaterer sig til den øvrige opsplitning af arbejdsmarkedet i delarbejdsmarkeder, hvor de svageste grupper fastholdes i jobområder der er forbundet med ringe vilkår.

De ufaglærte kvinder befinder sig i et paradoksproblem i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, som den foretrukne arbejdskraft til de job, der er forbundet med de ringeste arbejds- og beskæftigelsesvilkår.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien gennemgår i disse år store forandringer i form af teknologisk omstilling, ændringer i arbejdsorganiseringen, virksomhedslukninger, fusioner, flytninger af produktion til udlandet m.v., der øger kvindernes arbejdsløshedsrisiko.

En ændring af kønssegreringen af beskæftigelsesvilkårene til kvindernes fordel forudsætter en ophævelse af kønsopdelingen af arbejdsfunktionerne i nærings- og nydelsesmiddelindustrien, fordi kvinderne ellers risikerer at blive isoleret i de arbejdsløshedstruede monotone jobs. Selvom en ophævelse af kønsarbejdsdelingen ikke løser branchens arbejdsløshedsproblemer vil det i sig selv være en forbedring af kvindernes vilkår på arbejdsmarkedet, hvis de får adgang til mændenes jobområder.

Nærings- og nydelsesmiddelindustrien står overfor forandringer. Der ligger udfordringer til branchen om at koble kvalitet i arbejdslivet med kvalitet i produktionen. Men kvalitet i arbejdslivet må kobles til køn så kvinder også sikres adgang til de mere kvalifikationskrævende job, som nye koncepter for produktionen rummer mulighed for.

Hvilken betydning har de belastende arbejds- og beskæftigelsesvilkår for kvindernes arbejds- og familieliv såvel som for deres orientering overfor industriarbejdet?

De interviewede kvinder afliver myten om ufaglærte kvinder, der hænger hovedet på knagen sammen med frakken, når de er gået ind ad fabriksporten.

Industriarbejdet har stor betydning i kvindernes hverdag som adgang til kontinuerlige læreprocesser. Kvinderne indgår i arbejdet og vurderer de færdige produkter med deres erfaringer fra deres liv indenfor og udenfor fabriksporten. De er både kunder og producenter. De sammenligner udvikling og forandringer i produktets kvalitet, de bekymrer sig over produktforringelse og engagerer sig i kvalitetsforbedringer. De vurderer ændrede fremgangsmåder og stiller sig kritisk overfor ændringer, der ikke fører til forbedringer. De konfronteres med arbejdets grundlæggende modsætning mellem brugsværdi og bytteværdi i det daglige i form af tempo kontra kvalitet, materialeomkostninger kontra råvarekvalitet

---

o.s.v.. Gennem arbejdet har kvinderne erhvervet sig viden om råvarer, produkter og kvalitet, og selvom de ikke har indflydelse på ledelsens dispositioner følger de dem nøje.

Kvindernes orientering i forhold til arbejdets gennemførelse og deres insistens på samarbejde og menneskeligt samvær, harmonerer med at arbejdet gennemføres via samarbejde i arbejdergruppen. Selv hårdt og ensformigt industriarbejde rummer muligheder for engagement og udfoldelse af social ansvarlighed.

Selvom arbejdets organisering ikke giver rum for at kammeratskab kan bringes til udfoldelse er det at insistere på kammeratskab i sig selv en manifestation af sociale værdier. Selvom nogle af kvinderne er industriarbejdere uden adgang til kollegialt samvær, er de ikke uden viden om at det kunne og burde være anderledes.

Det konkrete samarbejde med de nye manifesterer sig positivt i forhold i form af hjælpsomhed og negativt i form af mobning. Begge former medvirker til at tempoet kan fastholdes. Uden udvisning af dette sociale ansvar kunne arbejdet ikke udføres og båndene måtte stoppe. Kvinderne tager aktivt ansvar for arbejdets sociale dimensioner gennem inddragelse og oplæring af nye medarbejdere og gennem disciplinering af vrangvillige kolleger. Som gruppe betragtet tager kvinderne ansvar for produktionens gennemførelse på det sted i arbejdsprocessen, hvor de befinder sig. Det er en væsentlig forudsætning for arbejdsprocessen at kvinderne udfolder sådanne ledelsesfunktioner på guldplan.

Betydningen af at arbejde med ensidigt gentaget arbejde, under højt tempo, og under tidsmæssigt stramt regulerede arbejdsforhold kan næppe overvurderes. Kvinderne beretter om skader og slid hos kolleger og begyndende skavanker hos dem selv. De har et forkortet tidsperspektiv på deres forestillinger om hvor mange år, de kan holde til arbejdet i industrien. De kan se, at deres kolleger ikke kan holde til arbejdet. De føler sig slidte i en tidlig alder og indregner risiko for nedslidning i deres livsperspektiv.

Nedslidning begrænser ikke bare kvindernes udfoldelse i arbejdslivet men griber ind i kvindernes øvrige liv. Én ting er at blive fyret fordi virksomheden lukker, noget andet er at blive udstødt p.gr.a. nedslidning.

Kvinderne er vidende om, at de arbejder med risiko for nedslidning. Arbejdets udførelse kræver imidlertid at de fortrænger denne risiko. De skal netop ignorere kroppens behov for hvile, pauser og ikke belastende arbejdsstillinger, og de skal ignorere deres træthed, når de møder på arbejdet næste dag. Denne fortrængning af at de arbejder under nedslidningsrisiko, truer på lang sigt deres helbred. Virksomhedstilknyttede fysioterapeuter m.v. kan afbøde virkninger af overanstrengte muskler, men problemet ligger mere grundlæggende i arbejdets organisering, tempo og produktionens teknik.

Gennem arbejdet tilegner kvinderne sig viden om arbejde og arbejdsproces. Gennem arbejdet danner kvinderne sig holdninger til råvarekvalitet, produktkvalitet og arbejdets tilrettelæggelse. Industriarbejdet har derfor stor betydning for kvinderne som adgang til kontinuerlige læreprocesser. Kvinderne indgår i arbejdet og vurderer de færdige produkter med deres erfaringer fra deres liv indenfor og udenfor fabriksporten. De er både kunder og producenter. De sammenligner udvikling og forandringer i produktets kvalitet, de bekymrer sig over produktforringelser og engagerer sig i kvalitetsforbedringer. De vurderer ændrede fremgangsmåder og stiller sig kritisk overfor ændringer, der ikke fører til forbedringer. De konfronteres permanent med arbejdets grundlæggende modsætning mellem brugsværdi og bytteværdi i det daglige i form af modsætninger mellem tempo og kvalitet, omkostninger og kvalitet. Selvom kvinderne ikke har indflydelse har de indsigt.

Kvinderne tilstræber at tilføre arbejdsprocessen rationalitet f.eks. ved at gribe ind overfor arbejdets planlægning og tilrettelæggelse, når de f.eks. insisterer på at køre en ordre færdig inden pause. Men de kommer også til kort i deres bestræbelser f.eks. når de konstant konfronteres med et tempo, der bevirker råvarespild.

Kvinderne orienterer sig ambivalent overfor industriarbejdet modsætningsfyldte vilkår. I denne ambivalente orientering ligger potentialer for ændringer af arbejdet og dets organisering. Kvindernes indsigt i arbejdets modsætninger kan være et ressourcegrundlag for ændringer af arbejdet og dets orientering.

Hvordan griber industriarbejdets vilkår ind i kvindernes hverdagsliv og hvilken betydning har kvindernes varetagelse af familielivets krav for deres lønarbejderorientering?

Industriarbejdets tidslogik dominerer kvindernes hverdagsliv på kort og såvel som på lang sigt. Arbejdsforholdene griber ind i kvindernes liv og sætter på en lang række områder be-

---

tingelser op for kvindernes varetagelse af familielivets behov. Tidsmæssigt, fordi kvinderne hænger i en klokkestreng, tingene skal passe sammen i den ugeplan de har stillet op, hvor hentning og bringning af barn, indkøb, rengøring, madlavning såvel som samvær med børn og mand er lagt ind i en tidsplan.

Fabriksarbejdet rammesætter tidsmæssigt kvindernes samvær med familien, og især skiftende arbejdstider, som flere beretter om, griber dybt ind i familiesamværet. Industriarbejdets manglende fleksibilitet overfor kvindernes liv uden for arbejdspladsen stiller krav om at baglandet er i orden, at manden f.eks. kan varetage familiens behov når kvinderne er på natarbejde, at der er adgang til pasningsmuligheder, når børnene er syge.

Varetagelsen af familielivets behov og især af børnenes omsorgsbehov ved siden af industriarbejdet stiller store krav til kvinderne om stram planlægning af tiden.

Det er mellem lønarbejdssfæren og familiesfæren at problemerne opstår, men det er i familiesfæren at kvinderne skal løse modsætningerne. De krav om tilstedeværelse på bestemte tider som omsorgsvaretagelse for børn rummer må f.eks. vige for de arbejdstider virksomheden har fastlagt. Der er ingen flekstidsmuligheder når barnets fritidsordning op-hører - man kan ikke møde senere på arbejdet, så barnet må derfor være alene om morgenen. Kvinderne har ofte kun én anden mulighed hvis varetagelse af omsorgsarbejde og industriarbejde står i uløseligt modsætningsforhold til hinanden - at opgive lønarbejdet. Og det gør de kun hvis de er tvunget til det.

Den nøje opmålte tid, de knappe pauser og det høje tempo sidder i kroppen, når arbejdsdagen er forbi. Kvinderne får måske kun hvile i løbet af en arbejdsdag, hvis der er maskinstop. Selv toiletbesøg og frokost er nøje afmålt og skal der bruges tid hertil, bliver det på bekostning af at hvile benene, kigge i avisen, eller massere ømme skuldre hos kollegaen. Manglen på pauser giver - udover træthed mens arbejdet udføres - også træthed efter endt arbejdsdag. Der er mangel på tid til hvile, hvorfor trætheden er en væsentlig faktor, der griber ind i deres liv udenfor fabrikken.

Selv nattesøvnen er nøje opmålt og begrænset tidsmæssigt. Kvindernes ansvarlighed dækker både familie og arbejde. De når det hele, men de når ikke egentlig afslapning i hverdagen. De beretter om træthed og kontinuerlig aktivitet for at kunne få hjemmets forpligtelser udført.

Men den kvindespecifikke ansvarsrationelitet bevirker at nogle af kvinderne hellere kæmper med tiden end med manden om arbejdsdelingen i hjemmet.

Den traditionelle forståelse af at lønarbejdets mål er fritiden, harmonerer dårligt med industriarbejderkvindernes hverdagsliv. Industriarbejdet dominerer med sin lineære tidslogik kvindernes hverdagsliv, sådan at omsorgs- og husarbejdets tidsmæssige krav kommer i anden række.

Hvorfor er kvinderne systematisk ringere stillede end deres mandlige kolleger i nærings- og nydelsesmiddelindustrien både med hensyn til beskæftigelsesvilkår og arbejdsvilkår? Der er ikke noget grundlag for at hævde at kvindernes orientering mod arbejdet skulle give anledning til udelukkelse fra de bedre og mere beskæftigelsesstabile job, som mændene har adgang til.

Nogen sammenhæng mellem kvindernes varetagelse af monotone arbejdsfunktioner og et ringe arbejdsengagement har jeg ikke fundet. Tværtimod er kvinderne engagerede. De relaterer sig til arbejdet, dets resultat og virksomhedens fremtid - både som medarbejdere og som forbrugere.

Kvinderne relaterer sig til arbejdets sociale dimensioner gennem etablering af et socialt fællesskab, der er en vigtig forudsætning for at arbejdsprocessen kan fungere gnidningsfrit. De insisterer på samarbejdets sociale værdier, enten ved glæde over at samarbejde og kammeratskab er tilstede, eller gennem frustration over at det mangler.

Kvinderne orienterer sig rationelt til arbejdets krav om problemløsning, og insisterer på en rationalitet omkring arbejdets tilrettelæggelse og gennemførelse enten ved tilføre arbejdsprocessen en sådan eller ved utilfredshed over fraværet af muligheder herfor.

Kvindernes vilkår skaber utilfredshed og frustration ved siden af eller på bekostning af arbejdsglæden - men ikke instrumentel ligegyldighed.

Der er ingen tvivl om at varetagelse af familiesfærens krav ved siden af industriarbejdet stiller store krav til kvinderne, men det begrænser ikke deres orientering mod lønarbejdet.

Familielivet struktureres så det understøtter kvindernes lønarbejdsliv. Forpligtelserne i

---

familiesfæren indordnes under de rammer kvindernes lønarbejde sætter herfor. Modsætningerne mellem lønarbejdssfærens krav og familiesfærens løses næsten entydigt indenfor familiesfærens regi.

Kvinderne vil ikke undvære arbejdet og de vil ikke undvære familien. Men de befinder sig i et samfundsmæssigt givet modsætningsforhold, som de ikke ved hjælp af et nok så deltaljeret planlagt tidspuslespil kan undgå. Det er netop i varetagelsen af konflikter at potentialer for forandringer ligger. Det er gennem konfrontationer med modsætningsforholdet mellem arbejde og familie at kvindernes indsigt i, hvordan arbejdslivet i større omfang kunne harmonere med familielivets og deres egne behov opstår.

Forklaringerne på den stærke kønssegmentering af vilkårene, der giver så stor forskel i de betingelser kvinder og mænd arbejder under kan ikke findes i kvindernes familieliv. Familielivet har kvinderne netop organiseret, så det understøtter deres varetagelse af industriarbejdet.

Segmenterings- og kønssegmenteringsteoriene har udpeget en række generelle faktorer, der betinger ulighed mellem de to køn på arbejdsmarkedet. I følge segmenteringsteoriene er de mekanismer, der betinger ulighed på arbejdsmarkedet et grundliggende samfundsmæssigt karakteristika. Segmenteringsteoriene peger på at fundamentet for ulighed også ligger i en kønssegmenteret organisering af arbejdsprocesserne. Ulighed mellem kønnene på arbejdsmarkedet er betinget af samfundsmæssigt grundliggende tendenser til etablering og genetablering af ulige jobvilkår i virksomheder og på arbejdsmarkedet. Denne differentiering af jobvilkårene genskabes når arbejdsorganiseringen gennemgår forandringer. Således kan de nye produktionskoncepter føre til både jobudvidelser og videreførelse af forskelle i de to køns vilkår på én gang.

Ændringer er påkrævet, hvis ikke kvinderne skal fastlåses under ringe arbejds- og beskæftigelsesforhold. Forandringer hvor kvindernes uudnyttede ressourcer kommer til udfoldelse i arbejdet er et vigtigt skridt på vejen. Potentialerne for en ændret arbejdsorganisering, der indebærer demokratisering af arbejdet og ophævelse af kønsarbejdsdelingen er til stede. Der er nogle virksomheder, der allerede er gået i gang. Hvis kvinderne generelt får adgang til kvalifikationskrævende job med gode arbejds- og beskæftigelsesvilkår, vil mødrenes råd til deres døtres erhvervsvalg måske i fremtiden adskille sig fra det råd Susanne fik: *“og fabriksarbejder skulle jeg ikke være. Det var noget af det værste...”*

Summary

Litteratur

- Peter Alheit: "The Biographical Question" Paper to the International Conference on Life History Approach, Geneva 1993
- Karin Andersen: "Desværre, stillingen er besat til anden side. Integration af højtuddannede flygtning på de danske arbejdsmarked." Institut for Erhvervs- og Samfundsudvikling, Handelshøjskolen i København 1987.
- Karin Andreasen "Hvem sagde kvinder er svage?"
- Arbejdsmiljøfondet "En indsats mod ensidigt gentaget arbejde. Et udviklings og forskningsprogram" København 1994.
- Arbejdstilsynet : "Arbejdstilsynets rapport over psykiske og psykosomatiske reaktioner anmeldt af læger til Direktoratet for 1984-1993". AT-rapport nr. 3 1994
- Arbejdstilsynet: "Branchebilleder. Et nyttigt redskab i arbejdsmiljøarbejdet." AT-rapport nr. 3 1994.
- Arbejdstilsynet: "Branchebilleder 1995, Nærings- og nydelsesmiddelindustri" Arbejdstilsynet, Branchebillede 17, København 1995.
- Ulrich Beck: "Risikosamfundet" Hans Reitzels forlag 1997
- Elisabeth Beck-Gernsheim: "Die Kinderfrage", Verlag C.H. Beck München, 1989.
- Regina Becker-Schmidt m.fl.: "Nicht wir haben die Minuten", Verlag Neue Gesellschaft, Bonn 1982.
- Regina Becker-Schmidt m.fl.: "Kvinnoarbete på fabrik - yrkessocialisation som läroprocess?". Kvinnovetenskaplig tidskrift nr. 2 årgang 3, 1982.
- Regina Becker-Schmidt: "Widerspruch und Ambivalenz: Theoretische Überlegungen, methodische Umsetzungen, erste Ergebnisse zum Projekt "Probleme lohnabhängig arbeitender Mütter"/oversat til dansk i Udkast nr. 2.1982, "Modsætningsfyldt realitet og ambivelanes".

-
- Regina Becker-Schmidt, m.fl.: "Arbeitsleben - Lebensarbeit. Konflikte und Erfahrungen von Fabrikarbeiterinnen." Verlag Neue Gesellschaft Bonn, 1983
- Christian Helms Jørgensen: Annette Bilfeldt, "Et bedre arbejdsliv. Medlemsundersøgelse 1996 for Nærings- og Nydelsesmiddelarbejder Forbundet", Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen Roskilde Universitetscenter 1996.
- Bodil Bjerring, Marianne Rostgård: "Kvindeprofiler, jobprofiler, uddannelsesprofiler." AUC, Dec. 1988
- Ulla Björnberg: "Tvåförsörjarfamilien i teori og verklighet." i Joan Acker m.fl. "Kvinnors och Mäns liv och arbete" SNS Förlag, Stockholm 1992.
- Hans Peter Blossfeld: "Ausbildungsniveau, Berufschancen und Erwerbsverlauf" i Karl Ulrich Mayer u.a.: "Vom Regen in die Traufe: Frauen zwischen Beruf und Familie", Campus, Frankfurt/Main 1991
- Anette Borchorst: "Arbejdsmarkedets kønsopdeling Patriarkalsk dominans eller kvinders valg?" AUC 1984.
- Jens Bonke: "Faktotum - husholdningernes produktion" Socialforskningsinstituttet 95:11 Økonomisk Institut, Københavns Universitet Licentiatafhandling nr.57, København 1995 Samfundslitteratur, Ph.D serier 5.92.
- Pernille Bottrup, Helge Hvid: "Et bedre arbejdsliv og øget vækst. Rapport til Arbejdsministeriet 1995.
- Anne Bruvik Hansen "Vi kan meget mere end vi troede." Rapport fra et udviklingsprojekt på virksomheden KiMs A/S, CASA 1996.
- Paul Brüniche-Olsen: "Arbejdsmarkedspolitik" Handelshøjskolens Forlag Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København 1992.
- Steen Busck: "Livsform og historie". I Vagn Wåhlin red: Historien i kulturhistorien, Århus 1988.

-
- Cynthia Cockburn: "The Material of Male Power", Feminist Review no.9. UK, 1981.
- Christine Craig, Jill Rubery,
Roger Tarling, Frank Wilkinson: "Economic, social and political factors in the operation of the labour market" i Bryan Roberts (ed.):New approaches to economic life. Manchester University Press 1985.
- Agi Csonka: "Når virksomheder rekrutterer", København SFI 95:10
- Agi Csonka, Ivan Thaulow: "Status for handlingsplan mod ensidigt, gentaget arbejde." SFI 1995:5.
- Danmarks Statistik "IDA - en integreret database for arbejdsmarkedsforskning." Hovedrapport. Danmarks Statistik 1991.
- Drude Dahlerup (red.) "Køn Sorterer". Kønsopdeling på arbejdspladsen, Nord 1989:1, Nordisk Ministerråd. Det nordiske BRYT-projekt 7/1989.
- Marianne Linnet.: Charlotte Dalsgaard Nielsen, "Spring ud. Om udvikling i arbejdet i levnedsmiddelindustrien". Kvindeligt Arbejderforbund i Danmark, 1991.
- Karen Davies: "Manlig tid och kvinnors verklighet" i Kvinnovetenskaplig tidskrift 1987:4
- Karen Davies: "Capturing Women's Lives" i Women's Studies International Forum. Vol 19,Number 6,USA,1996.
- Karen Davies: "Women and Time. Weaving the Strands of Everyday Life." Department of Sociology, Lund University 1989.
- DIKE-undersøgelsen: "Sundhed og sygelighedsundersøgelsen"DIKE 1994

-
- Eckart, Jaerisch og Kramer: "Frauenarbeit in Familie und Fabrik. Eine Untersuchung von Bedingungen und Barrieren der Interessenwahrnehmung von Industriearbeiterinnen", Campus, Frankfurt am Main/New York 1979.
- Richard C. Edwards,
David M. Gordon,
Michael Reich "A Theory of Labor Market Segmentation." American Economic Association may 1973 vol.63 no.2.
- Richard C. Edwards,
David M. Gordon,
Michael Reich: "Labor Market Segmentation", Lexington Books, D.C. Heath and Company, Massachusetts, Toronto, London 1973.
- Richard Edwards: "Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century" Heinemann London, 1979.
- Europakommissionen: "Ligestilling mellem kvinder og mænd i Den Europæiske Union", Årsrapport 1996, Beskæftigelse og Sociale Anliggender, Europakommissionen.
- Tora Friberg: "Kvinnors vardag. Om kvinnors arbete och liv. Anpassningsstrategier i tid och rum." Meddelanden från Lunds Universitets geografiska institutioner avhandlingar 109, Lund University Press, 1990.
- Gunilla Fürst: "Konkurrens, kvalifikation och könssegregation - arbetskraftefterfrågan i fokus" i "Køn sorterer, kønsopdeling på arbejdspladsen, redigeret af Drude Dahlerup, Nord 1989:1, Nordisk Ministerråd.
- André Gorz: "Arbejdsbegrebet er ikke hvad det har været", i Arbejde og Subjektivitet, red Birger Steen Nielsen m.fl. CAT-Pav., Roskilde Universitetscenter, 1994.
- Yvonne Hirdman: "Genus systemet - reflexioner kring kvinnors sociala underordning" Kvinnovetenskaplig tidskrift nr.3.1988.
- Helle Holdt: "Forældre på arbejdspladsen" SFI-rapport : 94:8

-
- Jens Hoff: "Klasseanalysens problemområder. Teoretisk og empirisk klasseanalyse i Danmark." Institut for Statskundskab, Licentiatserien 1993/2.
- Hans Hvenegaard: "Reduktion af EGA-arbejdet ved satsning på det udviklende arbejde. Odense Marcipan A/S." CASA, København juni 1996
- Thomas Højrup,
Lone Rahbek Christensen: "Introduktion til livsformsanalysens grundbegreber" i "Livsstykker, 12 studier af livsformer og vilkår" red. Lone Rahbek Christensen, Kulturbøger 1989
- Thomas Højrup: "Begrebet Livsform. En formspecificerende analyse måde anvendt på nutidige vesteuropæiske samfund" Fortid og Nutid, 1984.
- Thomas Højrup: "Det glemte folk" Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Statens Byggeforskningsinstitut, 4. oplag 1989.
- Thomas Højrup: "Begrebet Livsform. En formspecificerende analyse måde anvendt på nutidige vesteuropæiske samfund" Fortid og Nutid, 1984.
- Sanne Ipsen: "Grænserne flyder på kønnenes arbejdsmarked" Nyhedsbrevet om ligestilling på arbejdsmarkedet, nr 32, Arbejdsmarkedsstyrelsen 1995.
- Sanne Ipsen: "Køn, tid og arbejde", Samkvind Københavns Universitet.
Ann Lundén Jacoby,
Elisabet Näsman: "Mamma, Pappa, Jobb" Arbetslivscentrum, Stockholm 1989.
- Maria Jahoda: "Employment an Unemployment." Cambridge University Press, Cambridge, London N.Y. 1982.
- Jane Jenson: "The talents of women, the skills of men: flexible specialisation and women" i Stephen Wood(ed.): "The transformation og Work?" Unwin Hyman Ltd, London New York 1992 2.udg.

-
- Henning Jørgensen m.fl.: “Nærings- og nydelsesmiddelindustri og personaleplanlægning” ATA rapport nr. 20, AUC, ATA forlaget 1989/90
- Wuokko Knocke: “Tendenser och utveckling på kvinnornas arbetsmarnad inom den Europeiske Gemenskapen” Working paper nr. 17, Arbetslivscentrum, Stockholm 1994.
- Vibeke Kold: “Kønsbrud - når et arbejdsområde skifter køn. Brudflader i kønsarbejdsdelingen på elektronikvirksomheden Radiometer, ca. 1940-1994”, SFA, Arbejderhistorie 1995:2
- Morten Kvistgaard: “Uddannelsesbehov for specialarbejdere indenfor fiskeindustrien” Dansk Industri nov. 1992.
- Kvindernes Fagblad nov.10.96
- Birgit Volmerg: Thomas Leithäuser,
“Arbejde og socialisation” i Arbejde og subjektivitet. red. Birger Steen Nielsen, EVUgruppen RUC 1994
- Karl Ulrich Mayer : “Vom Regen in die Traufe - Einleitung.” i Karl Ulrich Mayer u.a. 1991
- Christine Morgenroth: “Frauen sind kein randgruppe”i Oskar Negt u.a.(hrsg) Emanzipationsinteressen und Organisationsphantasie 1989.
- Inge Mærkedal: “Når manden er normen”. Socialforskningsinstituttet 1989. Rapport 89:10 Det nordiske BRYT-projekt.
- Oskar Negt: “Die Herausforderung der ewerkschaften”, Frankfurt Main/New Yourk, Campus Verlag, 1989.
- Oskar Negt: “Gewerkschaftspolitisk vor neuen gesellschaftlichen Aufgaben” i Oskar Negt u.a.Emanzipationsinteressen und Organisationsphantasie. BundVerlag, Köln 1989
- Oskar Negt: “Die Herausforderung der Gewerkschaften” Campus Verlag Frankfurt New York,1989
- NNF arbejderen 10, 1996
- NNF arbejderen: Interviews med medarbejdere fra House Of Prince , juni. 96.
- Claus Offe: “Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie? i J.Matthes(ed.)Krise der Arbeitsgesellschaft?

-
- Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982, Frankfurt, New York, 1983.
- Jamie Peck: "Work Place. The Social Regulation of Labor Markets" The Guilford Press, New York London, 1996 s.10
- J.H. Pleck: "Working Wives/Working Husbands" London, Sage Publications 1985.
- Niels Ploug: "Arbejdsløshedsrisiko og beskæftigelseschance, Socialforskningsinstituttet, København 1990, SFI 90.11.
- Lone Rahbek Christensen: "Hver vore veje", Etnologisk Forum 1987.
- Klaus Rasborg: "Det sociologisk paradigme" Forlaget Sociologi, Randers 1995
- Michael Reich,
David M. Gordon,
Richard C. Edwards: "A Theory of Labor Market Segmentation", The American Economic Review may 1973.
- Anders Rosdahl: "Arbejdsgiveres arbejdskraftefterspørgsel. Ansættelsesprocesser i industrivirksomheder". København SFI 156, 1986.
- Jill Rubery, Collette Fagan: "Social Europe Occupational segregation of women and men in the European Community Supplement 3/93." Commission of the European Communities, Brussels, Luxembourg, 1993.
- Illona Schöll-Schwinghammer: "Frauen im Betrieb. Arbeitserfahrungen und Arbeitsbewusstsein", Campus, Frankfurt am Main/New York 1979
- Mary Stevenson : "Women's Wages and Job Segregation" i Richard C. Edwards R., Michael Reich ,David M. Gordon: Labor Market Segmentation, Lexington Books D.C. Heath and Company, Toronto, London, 1973.

-
- Björg-Åse Sørensen “Ansvarsrationalitet. Om mål-middeltenkning blant kvinner” I Harriet Holter (red.) “Kvinner i Felleskap”, Universitetsforlaget Oslo.
- Ole Beier Sørensen,
Peter Vogelius: “Livsformer og Normativitet. Arbejdets transformation og livsformers forandring.” Bind 1. Geografisk Institut. Københavns Universitet, 1992
- Tage Søndergård Kristensen: “Stress, helbred og arbejdets organisering - belyst ved den danske slagteriundersøgelse”. Dansk Sociologi nr. 2/7 årg. 1996.
- Sanne Udsen: “Skønheden og udyret: Kønsarbejdsdelingens økonomiske kompleksitet”, Handelshøjskolen i København, Det økonomiske Fakultet, Samfundslitteratur, Ph.D serier 5.92
- Eva Senghaas-Knobloch,
Thomas Leithäuser: Birgit Volmerg,
“Betriebliche Lebenswelt” Westdeutscher Verlag 1986.
- Silvia Walby: “Theorizing Patriarchy” Blackwell Publishers, Oxford 1990.
- Iain Noble,
John Westergaard: Alan Walker,
“From secure employment to labour market insecurity: the impact of redundancy on older workers in the steel industry” New Approaches to Economic Life ed. Bryan Roberts, Ruth Finnegan, Duncan Gallie. Manchester University Press, 1985.
- Kari Wærness: “Kvinneperspektiver på socialpolitikken”, Oslo Universitetsforlaget, 1982.
- Kurt Aagaard Nielsen: “Arbejdets sociale orientering”. Forlaget Sociologi 1996